

Kənan Aslanlı, Zöhrab İsmayıl,
Rövşən Ağayev, Azər Mehtiyev

İqtisadiyyatın və İxracın Diversifikasiyasının Qiymətləndirilməsi

İQTİSADİYYATIN VƏ İXRACIN DİVERSİFİKASİYASININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

İQTİSADİYYATIN VƏ İXRACIN DİVERSİFİKASİYASININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Bu hesabat Azad İqtisadiyyata Yardım İctimai Birliyinin "Azərbaycanda və Qazaxstanda iqtisadiyyatın və ixracatın diversifikasiyanın qiymətləndirilməsi" (Gii) və İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyinin "Azərbaycanda iqtisadi diversifikasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi" (ACİYF) layihələri çərçivəsində hazırlanıb.

Müəlliflər: Kənan Aslanlı
Zöhrab İsmayıl
Rövşən Ağayev
Azər Mehtiyev

Korrektor: Kəmalə Cəfərova

Dizayner: Rafael Qasımov

**Gəlirləri İzləmə İnstitutunun
maliyyə dəstəyi ilə nəşr edilib**

© Azad İqtisadiyyata Yardım İctimai Birliyi 2013

www.freeeconomy.az

Üz qabığındakı foto: www.bp.com

MÜNDƏRİCAT

1. Giriş (əsas anlayışlar və metodologiya)	5
2. Makroiqtisadi mühit	7
3. İqtisadiyyatın və ixracın diversifikasiyası siyasəti	13
3.1. İqtisadiyyatın və ixracatın diversifikasiyası ilə əlaqəli qanunvericilik	13
3.2. İqtisadi diversifikasiyaya yönəlik strategiya və proqramlar	13
3.3. İqtisadiyyatın və ixracatın diversifikasiyası ilə əlaqədar rəsmi çıxışların xülasəsi	17
3.4. İqtisadi diversifikasiyaya məsul institutlar	18
3.5. Orta və uzunmüddətli xərc strategiyasının çərçivələri və prioritetləri	19
3.6. Beynəlxalq təşkilatların və araşdırma mərkəzlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyasına həsr olunan sənədləri	23
3.7. İqtisadi diversifikasiyaya mane olan faktorlar	29
4. Diversifikasiya siyasətinin nəticələrinin təhlili	33
4.1. Maliyyə sektoru	33
4.2. İnfrastruktura yönəlik dövlət investisiyaları	41
4.3. İnsan kapitalı	46
4.4. İnnovasiyalar	51
4.5. Yeni qeyri-neft sənaye sahələri	55
4.6. Kənd təsərrüfatı	62
4.7. Turizm	69
5. Diversifikasiya siyasətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi	74
5.1. İqtisadi diversifikasiya göstəriciləri	74
5.2. İxrac diversifikasiyasını əks etdirən əsas indikatorlar	79

QISALTMALAR

AÇG	“Azəri-Çıraq-Günəşli”
AMB	Azərbaycan Mərkəzi Bankı
AMEA	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
ASC	Açıq səhmdar cəmiyyəti
ARDNF	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
ARDNŞ	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti
EİM	Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi
DİF	Dünya İqtisadi Forumu
DST	Dünya Səhiyyə Təşkilatı
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
HPBS	Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişi
İQİ	İstehlak qiymətləri indeksi
İİN	İqtisadi İnkişaf Nazirliyi
İKT	İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları
NEM	Nominal effektiv məzənnə
XİZ	Xüsusi iqtisadi zona
ÜDM	Ümumi daxili məhsul
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
SKMF	Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu
REM	Real effektiv məzənnə

1. GİRİŞ

BMT-nin İqlim Dəyişiklikləri üzrə Çərçivə Konvensiyası öz sənədlərində iqtisadi diversifikasiya ya belə definisiya verir: “İqtisadi diversifikasiya geniş çeşiddə məhsulların iqtisadiyyatda istehsal edilməsi prosesi kimi nəzərdən keçirilir. Bu anlayış, həmçinin ixrac bazarlarının diversifikasiyası və daxili iqtisadi fəaliyyətlərdən ayrı gəlir mənbələrinin diversifikasiyasını da əhatə edir”. İxracın diversifikasiyası isə mövcud ixrac səbətlərindəki ayrı-ayrı malların xüsusi çəkisini dəyişməyə, ixrac səbətinə yeni əmtəələr təklif etməyə və yeni coğrafi bazarlara çıxışı nəzərdə tutan siyasətlərin məcmusudur. İqtisadi diversifikasiya siyasətinin əsas elementləri bunlardır: kapital (insan kapitalı, fiziki kapital və təbii sərvətlər), resurslardan daha effektiv istifadəyə imkan verən rəqabətli bazarlar, infrastruktur təminatı, davamlı institusional və struktur islahatları, xarici sərmayənin hərəkətində və ticarətdə sərbəstlik, makroiqtisadi sabillik.

2011-ci ilin yekunlarına əsasən Azərbaycanda ÜDM-in 51,7%-i, ümumi ixracın 92%-i, büdcə gəlirlərinin 70%-i, ümumi investisiya qoyuluşlarının 25%-ə yaxını neft sektorunun payına düşür. Təbii qaz ixrac imkanlarının getdikcə artması ilə bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı karbohidrogen ehtiyatlarının istismarından asılı hala düşür. Bu asılılıq artıq iqtisadi artım tempini də şərtləndirəcək əsas iqtisadi determinanta çevrilib. 2011-ci ildə neft hasilatının 10,5%, təbii qaz hasilatının isə 2,2% azalması nəticəsində həmin il Azərbaycan iqtisadiyyatında son 15 ilin ən aşağı iqtisadi artım göstəricisi (cəmi 0,1%) qeydə alınıb.

Azərbaycan iqtisadiyyatının iqtisadi artım, ümumi daxili məhsul, ixrac və büdcə gəlirləri kimi aparıcı iqtisadi parametrlər üzrə neft-qaz sektorundan asılılığı və iqtisadi/ixrac diversifikasiyasına nail olmağın önəmi nəzərə alınaraq ABŞ-ın Gəlirlərə Nəzarət İnstitutu (Revenue Watch Institute) tərəfindən müəyyən edilən vahid metodoloji yanaşma və struktur əsasında “İqtisadiyyatın və ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi” tədqiqatı aparılıb. Tədqiqatda əsas etibarilə statistik məlumatların toplanması və təhlili (data collection & analysis) üsulundan istifadə edilib.

Tədqiqatın ilkin nəzəri fərziyyəsi ondan ibarətdir ki, təbii resursla zəngin ölkələrdə öz iqtisadiyyatlarının strukturunu və ixrac bazasını diversifikasiya etməkdəki çətinliklər müvafiq siyasətlərin formalaşması və icrasındakı çatışmazlıqlardan, siyasi və iqtisadi xarakterli institusional baryerlərdən, bazar mexanizmlərinin formalaşdırdığı inkişaf motivlərinin işləməməsindən qaynaqlanır. Bu baxımdan araşdırma Azərbaycanda iqtisadi və ixrac diversifikasiyasına yönəlik dövlət siyasətlərini müəyyən etməyə və onların icrası nəticəsində yaranan iqtisadi situasiyanın monitorinqinə və təhlilinə yönəlib. Tədqiqatda öncə Azərbaycanın makroiqtisadi mühit amilləri ətrafı təhlil edilmişdir. Daha sonra isə diversifikasiya siyasətinin əsas tərkib hissələri kimi iqtisadi və ixracın diversifikasiyası ilə əlaqəli qanunvericilik, iqtisadi diversifikasiyaya yönəlik strategiya və proqramlar, iqtisadiyyatın və ixracatın diversifikasiyası ilə əlaqədar rəsmi çıxışlar və iqtisadi diversifikasiyaya məsul institutlar araşdırılıb (policy inputs). Əlavə olaraq orta və uzunmüddətli xərc strategiyasının çərçivələri və prioritetləri, beynəlxalq təşkilatların və araşdırma mərkəzlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatının

diversifikasiyasına həsr olunan sənədləri araşdırılmış və yekunda ölkədə iqtisadi diversifikasiyaya mane olan faktorlar üzə çıxarılmışdır.

Diversifikasiya siyasətinin doğurduğu iqtisadi nəticələrin (policy outputs) təhlili kimi infrastruktura, insan kapitalına və innovasiyalara yönəlik dövlət investisiyaları araşdırılıb. Yeni qeyri-neft sənaye sahələri, qida sənayesi, metallurgiya, yüngül sənaye, kimya sənayesi, kənd təsərrüfatı və turizmin inkişafında qət edilən məsafə və eyni zamanda bu sahələrin önündə qeyri-neft sektorunun prioritet sahələri kimi duran maneələr göstərilib.

Tədqiqatda diversifikasiya siyasətinin statistik nəticələrinin və dinamikalarının (policy outcomes) qiymətləndirilməsi istiqamətində iqtisadi diversifikasiya göstəriciləri və ixrac diversifikasiyasını əks etdirən əsas indikatorlar təhlil edilib. Araşdırma zamanı iqtisadi və ixrac diversifikasiyasının ölçülməsi indikatorları kimi aşağıdakılar nəzərdə tutulub:

1. Təbii resurslardan asılılıq indikatorları
 - 1.1. Resurs sektorunun ÜDM-dəki payı
 - 1.2. Resurs sektorunun ümumi büdcə gəlirlərindəki payı
2. İqtisadi diversifikasiya indikatorları
 - 2.1. ÜDM-in 1-ci təsnifat səviyyəsində əlavə dəyər yaradan sektorlar üzrə tərkibi
 - 2.2. Məşğulluğun 1-ci təsnifat səviyyəsində sektoral bölgüsü
 - 2.3. ÜDM-in əlavə dəyər üzrə strukturunun sektoral konsentrasiyasının Herfindal indeksi
 - 2.4. Məşğulluğun sektoral konsentrasiyasının Herfindal indeksi
3. İxrac diversifikasiyası indikatorları
 - 3.1. İxrac edilən 10 əsas məhsulun ümumi ixracatda payı
 - 3.2. İxrac konsentrasiyası üzrə Herfindal indeksi
 - 3.3. Xammal (resurs) mənşəli ixracın ümumi ixracatda payı
4. Məhsul təkmilliyi indikatorları
 - 4.1. Yüksək texnologiya ixracının ümumi ixracatda payı
 - 4.2. İxracın təkmilliyi ölçüsü
 - 4.3. Son məhsul formasına salınan sənaye malları ixracının ümumi ixracatda payı

Tədqiqat boyunca və xüsusən də iqtisadi və ixrac diversifikasiyası indikatorları hesablanarkən milli statistikadan (Dövlət Statistika Komitəsi), BMT-nin ticarət statistikasından və Dünya Bankının metaməlumat bazasından istifadə edilib. Sənədin sonunda tapıntı və nəticələrlə yanaşı, gələcək vəkillik strategiyaları və fəaliyyətləri üçün də əsas formalaşdırıla biləcək mühim siyasət tövsiyələri (qərar qəbuledicilərə istiqamətlənən) də öz əksini tapıb.

2. MAKROİQTİSADI MÜHİT

1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycanın ovaxtaqədərki iqtisadiyyatı SSRİ-nin vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin tərkib hissəsi kimi formalaşmışdı. Sovet dövründə Azərbaycanın artan sənaye sektoru, dinamik kənd təsərrüfatı və xidmətlər sektoru var idi. Lakin SSRİ-nin tərkibinə daxil olan bütün digər respublikalar kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatı da tamamilə vahid təsərrüfat kompleksinə bağlanmışdı. Beləliklə də SSRİ-nin vahid təsərrüfat sistemi dağılarkən respublikadakı müəssisələrin mühüm hissəsinin fəaliyyəti dayandı, ölkə ciddi iqtisadi və sosial problemlərlə üz-üzə qaldı. Bununla belə, 1992-ci ildə ölkədə qiymətlər liberallaşdırıldı, milli valyuta dövrüyyəyə buraxıldı, iqtisadi islahatlara start verildi. Lakin siyasi sabitliyin pozulması və Qarabağ müharibəsi iqtisadi böhranın da dərinləşməsinə və tənəzzülə gətirib çıxardı. 1992-1996-cı illər dövrü ölkədə iqtisadiyyatın tənəzzülü, ÜDM-in sürətlə azalması, inflyasiya səviyyəsinin çox yüksək olması və işsizlik səviyyəsinin sürətlə dərinləşməsi kimi meyillərlə xarakterizə olunur: Dünya Bankının məlumatına görə, bu dövrdə ölkədə ÜDM-in orta illik artım tempi 5,2%, orta illik inflyasiyanın səviyyəsi 827,7% olub¹.

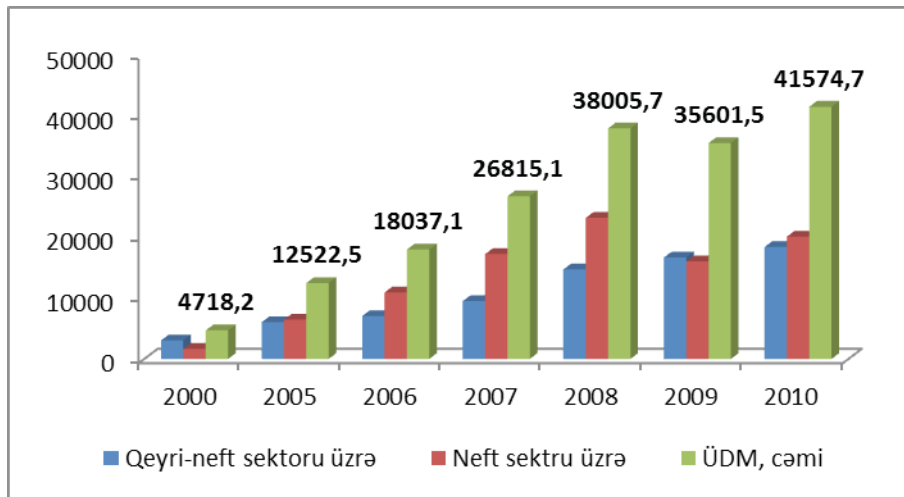
1994-cü ilin sentyabrında müstəqil Azərbaycan ilk beynəlxalq neft müqaviləsini – “Azəri-Çıraq-Günəşli” HPBS imzaladı və sonrakı bir neçə il ərzində beynəlxalq neft müqavilələrinin sayı 20-ni ötdü. Xəzər dənizindən yeni neft və qaz yataqlarının işlənməsini nəzərdə tutan bu sazişlər ilk növbədə ölkənin neft sektoruna, habelə bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına xarici investorların marağının artmasına, ölkəyə irihəcmli xarici investisiyaların cəlb edilməsinə gətirib çıxardı. Bununla yanaşı, 1995-ci ildə start verilən dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi prosesi real olaraq 1997-ci ildə geniş miqyas aldı və özəl sektor genişlənməyə başladı. Bunların nəticəsi olaraq qısa müddət ərzində iqtisadiyyatda tənəzzül proseslərinin qarşısını almaq və ÜDM-in artmasına nail olmaq, qiymət artımını dayandırmaq mümkün oldu: 1997-2000-ci illər dövründə ÜDM-də 8,6%-lik orta illik artım qeydə alındı, yüksək inflyasiya prosesləri isə orta illik 1%-lik deflyasiya prosesi ilə əvəzləndi².

2000-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda ÜDM-in artımı davamlı xarakter daşıyıb: 2000-ci ildə ölkə ÜDM-i 4.7 milyard manat olmuşdusa, artıq 2005-ci ildə 12.5 milyard manat səviyyəsinə çatmışdı, başqa sözlə, 2,7 dəfə artmışdı.

¹ Azərbaycan – Ölkə üzrə İqtisadi Memorandum. Yeni İpək yolu – ixrac hesabına diversifikasiya. Dünya Bankının sənədi. 23 dekabr 2009-cu il. Səh. 55

² Yəni orada

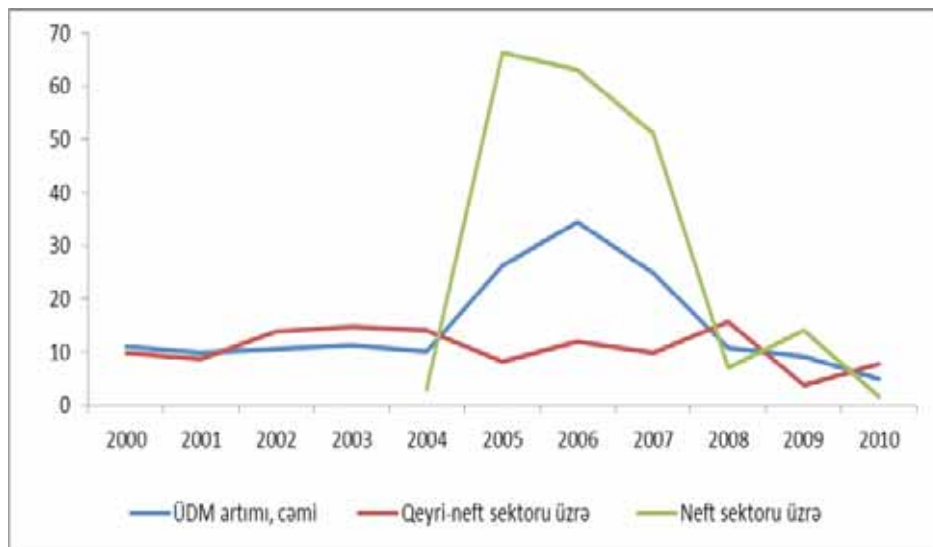
Diaqram 1. 2000-2010-cu illər üzrə ÜDM istehsalı həcminin dinamikası³ (milyon manat)

Ölkədə neft-qaz hasilatı və ixracı həcmələrinin artması, dünya neft bazarında neftin qiymətlərinin qalxması nəticəsində 2005-ci ildən ölkəyə böyük neft pulları daxil olmağa başladı. Əgər 2004-cü ildə ölkədə neft hasilatı 15,6 milyon ton idisə, 2005-ci ildə 22.2 milyon, 2006-cı ildə 33.3 milyon və 2007-ci ildə 42.6 milyon ton səviyyəsinə qalxdı. 2008-ci ildə ölkədə istehsal edilən ÜDM-in həcmi 38.0 milyard manat olmuşdu. Dünya maliyyə böhranı və neftin dünya bazar qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi səbəbindən 2009-cu ildə ÜDM-in nominal həcmi əvvəlki illə müqayisədə 2.4 milyard manat azalsa da, 2010-cu ildə yenidən artım baş verdi və ÜDM-in həcmi 41.6 milyard manat səviyyəsinə çatdı.

Neft-qaz hasilatı və ixracının artması və ölkəyə böyük neft pullarının gəlməsi ilə əlaqədar olaraq ÜDM-in illik artım templəri yüksəldi: əgər 2000-2004-cü illərdə ÜDM-in orta illik artım templəri təqribən 9-10% təşkil edirdisə, 2005-ci ildə 26,4%, 2006-cı ildə 34,5%, 2007-ci ildə isə 25,0% artım qeydə alındı. Diaqram 2-dən aydın şəkildə görüldüyü kimi, neft hasilatının artım templəri yüksək olduğu dövrdə ölkədə ÜDM-in də yüksək templərlə artımı müşahidə edilib.

Diaqram 2. 2000-2010-cu illərdə ÜDM-in artım templərinin dəyişilməsi⁴ (%)

³ www.azstat.org

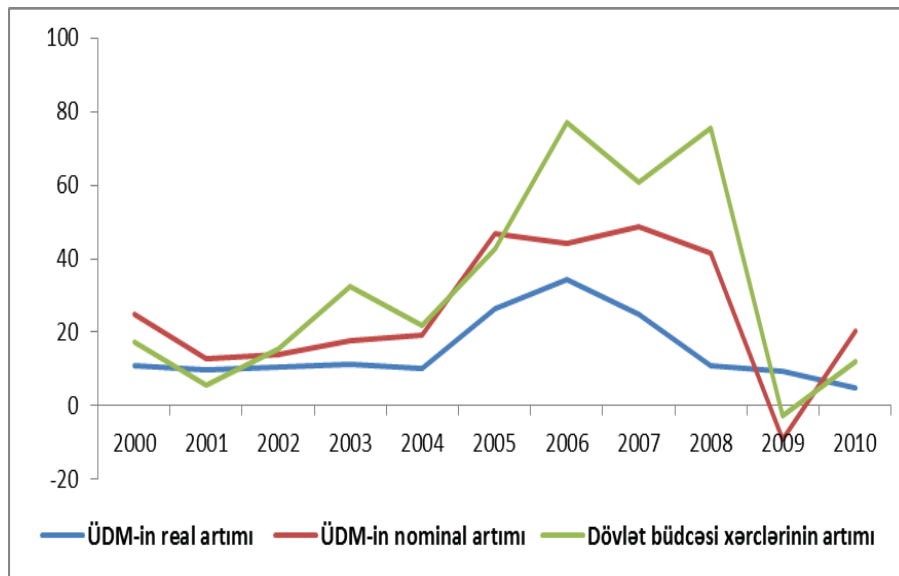
⁴ Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi www.economy.gov.az

2008-ci ildən ölkədə neft hasilatının artım tempinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi ÜDM-in artım tempində də oxşar proseslərə gətirib çıxardı: ölkədə ÜDM-in artım tempi 2008-ci ildə 10,8%, 2009-cu ildə 9,3%, 2010-cu ildə isə 5,0% təşkil edib. Onu da qeyd edək ki, hökumət ölkə iqtisadiyyatının yaxın 10 ildə yenidən ikiqat artması və bunun üçün ildə təxminən 7-8%-lik iqtisadi artımın təmin olunmasını qarşısına vəzifə qoyub⁵. Hazırda neft sektorundakı artım tempi dayandığından ÜDM-in bundan sonrakı artımı yalnız qeyri-neft sektoru hesabına mümkündür.

Son 10 il ərzində neft gəlirlərinin artması dövlət xərcləmələrinin də sürətlə artmasına gətirib çıxardı: 2003-cü ildə dövlət büdcəsinin xərcləri 1.3 milyard, 2005-ci ildə isə 2.1 milyard manat olduğu halda, 2010-cu ildə 11.8 milyard manata çatdı, başqa sözlə, 2010-cu ildə büdcə xərclərinin məbləği 2000-ci ilə nisbətən 15,4 dəfə, 2005-ci ilə nisbətən isə 5,5 dəfə çox olub.

2002-ci ildən başlayaraq dövlət büdcəsi xərclərinin artım templəri ÜDM-in həm real, həm də nominal artım templərini qabaqlayıb, 2005-2008-ci illərdə bu fərq daha qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir.

Diagram 3. 2000-2010-cu illərdə ÜDM-in və büdcə xərclərinin artım templəri (əvvəlki illə müqayisədə %-lə)

Təbii ki, dövlət xərclərinin belə sürətli artımı inflyasiya proseslərini sürətləndirməyə bilməzdi. 2003-cü ildə ölkədə istehlak qiymətləri indeksi 2,2% olduğu halda, 2004-cü ildə 6,7%, 2007-ci ildə 16,7%, 2008-ci ildə 20,8% təşkil edib. 2009-cu ildə 1,5%-dək aşağı düşən İQİ 2010-cu ildən yenidən yüksəlməyə başlayıb.

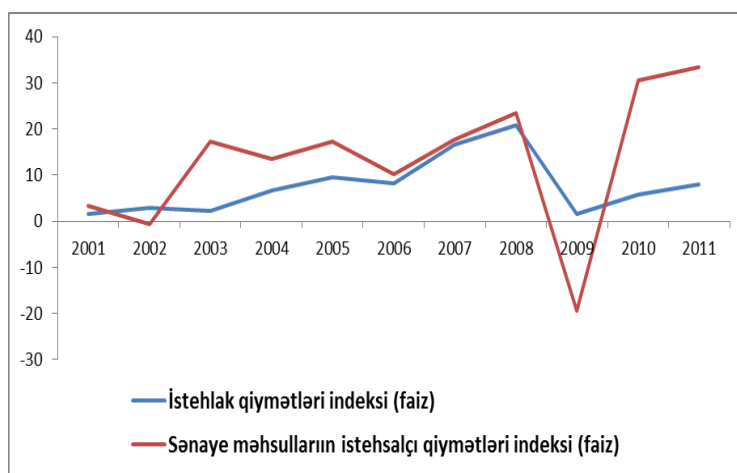
Sənaye məhsullarının topdansa satış qiymətləri indeksində də oxşar tendensiya diqqəti cəlb edir: 2002-dən 2008-ə qədər qiymətlər artıb, 2009-cu ildə neftin qiymətləri ilə əlaqədar qiymətlər kəskin azalsa da, 2010-cu ildən yenidən kəskin artmağa başlayıb.

İnflyasiya templəri qeyri-neft ÜDM-nin artımı ilə sıx korrelyasiya edir. Mərkəzi Bankın hesablamalarına görə, 2005-2010-cu illər üçün belə korrelyasiya 89% olduğu halda, həmin dövr üçün inflyasiya və ÜDM artımı arasında cəmi 16% korrelyasiya olub. Bundan əlavə, inflyasiyanın büdcə xərcləmələrinin artımı ilə 79%, nominal gəlir artımı ilə 96%, nominal maaş artımı ilə 76%, M2 pul kütləsinin artımı ilə isə 22% korrelyasiyası olub⁶.

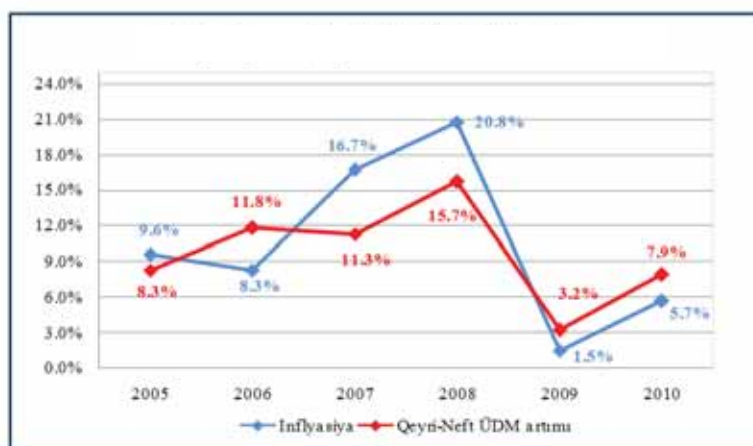
⁵ <http://www.president.az>

⁶ Azərbaycan Mərkəzi Bankının inflyasiya icmalı – 2010. www.cbar.az

Diaqram 4. 2001-2011-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatında istehlak qiymətləri indeksi və sənaye məhsullarının istehsalçı (topdansatış) qiymətləri indeksinin dəyişməsi⁷ (əvvəlki illə müqayisədə %-lə)

Diaqram 5. İnflyasiyanın dinamikası qeyri-neft ÜDM-in real artımı ilə müqayisədə, 2005-2010

Mərkəzi Bankın ekonometrik hesablamalarına görə, əgər 2008-ci ildə monetar amil (pul kütləsinin dəyişməsi) inflyasiyanın 50,6%-ni izah edirdisə, bu göstərici 2009-cu ildə 12,5%, 2010-cu ildə isə 46,8% olub. Yerdə qalan hissə isə qeyri-monetar ünsürlərlə izah olunur. Qeyri-monetar amillərə əsasən idxal olunmuş inflyasiya və inzibati qiymətlərin artırılması daxildir.

DSK-nın məlumatına görə, 2005-ci illə müqayisədə ölkədə istehlak qiymətləri indeksi 2010-cu ildə 71,1%, ərzaq məhsulları üzrə istehlak qiymətləri indeksi 88,4%, sənaye məhsullarının qiymət indeksi isə 89,0% artıb.

Bu, neft gəlirlərinin kəskin qiymət artımları ilə müşayiətini və biznes, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq üçün belə qiymət artımlarının risk mənbəyi olduğunu göstərir.

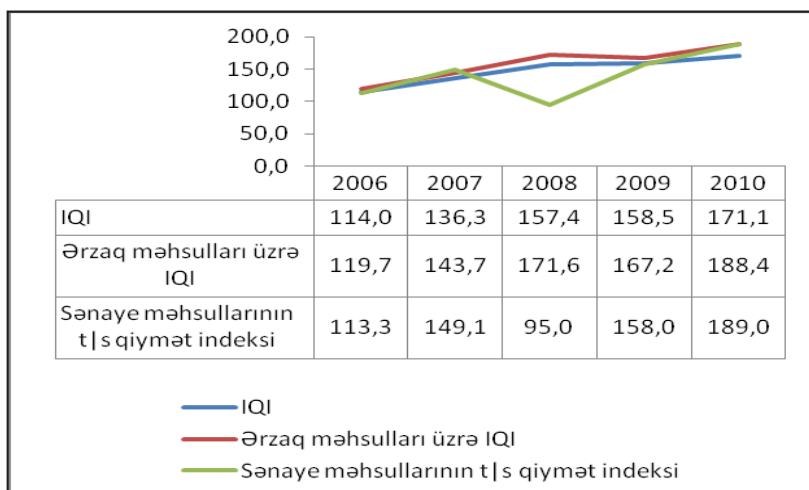
Yüksək neft gəlirlərinin daxil olduğu dövrdə Mərkəzi Bankın əsas hədəflərindən biri manatın əsas valyutalara (ABŞ dolları və avro) qarşı nominal məzənnəsinin sabitliyini qorumaqdır. Nəticədə 2000-ci illə müqayisədə 2010-cu ilin sonunadək manat cüzi bahalaşmışdır.

Milli Büdcə Qrupunun araşdırmasına görə⁸, nominal effektiv məzənnənin (NEM) ümumi güclənməsi 2010-cu ildə 2009-cu illə müqayisədə 6% təşkil edib. Əsas güclənmə avro və funt sterlinqə qarşı baş verib. 2000-ci illə müqayisədə isə cəmi 4,2%-lik güclənmə var.

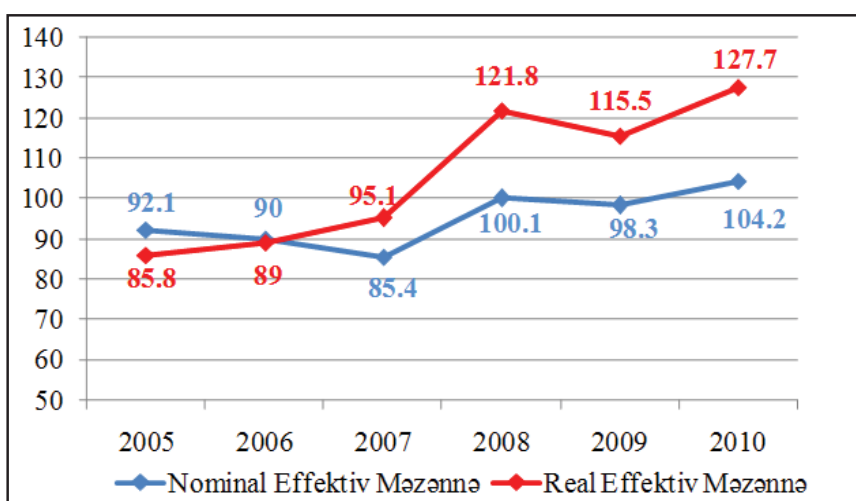
⁷ www.azstat.org

⁸ 2010-cu il üzrə Azərbaycanda makroiqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsi. Analitik icmal. Bakı, MBQ, 2011

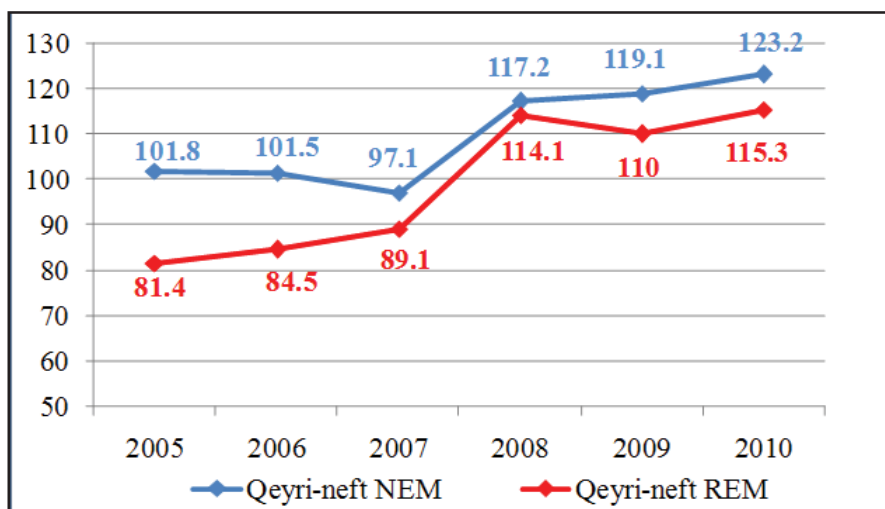
Diqram 6. 2005-ci illə müqayisədə inflyasiya göstəricilərinin dəyişilməsi (2005-ci il 100%)

Diqram 7. NEM və REM, 2000-ci il 100%-lə

Diqram 8. Qeyri-neft NEM və REM, 2000-ci il 100%-lə

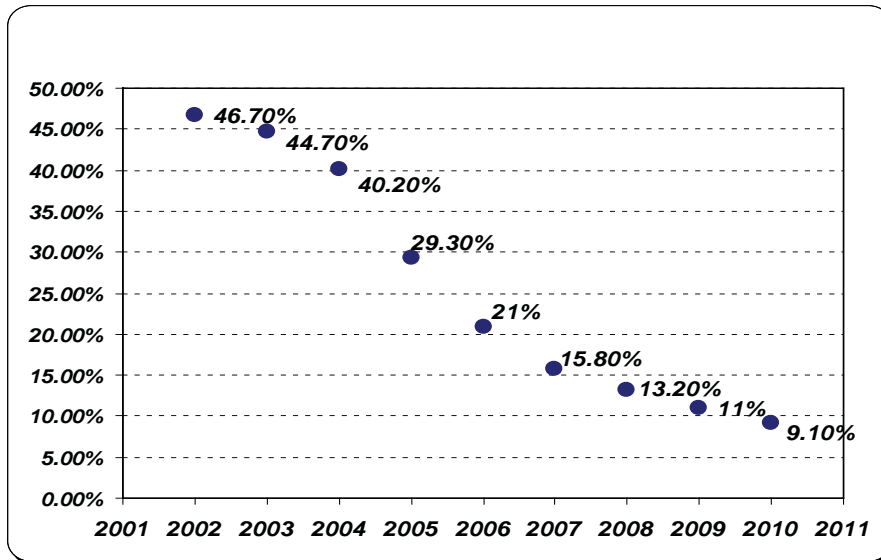

2010-cu ildə real effektiv məzənnə (REM) də artmaqda davam edib və 2009-cu illə müqayisədə 10,6% möhkəmlənib. Manatın möhkəmlənməsi 2005-ci illə müqayisədə 48,8%, 2000-ci illə müqayisədə isə 27,7% təşkil edib. Bu isə neft dollarlarının manatı bahalaşdıracağı barədəki proqnozların doğrulduğunu göstərir.

Qeyri-neft NEM və REM (qeyri-neft ticarəti nəzərə alınmaqla hesablanıb) oxşar tendensiyalar göstərsələr də, REM-in möhkəmlənməsi 2009-cu illə müqayisədə 4,8%, 2000-ci illə müqayisədə isə 15,3% olub⁹.

Azərbaycanda yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması istiqamətində dövlət proqramları həyata keçirilməkdədir. Əhalinin nominal gəlirlərinin artmasına paralel olaraq Azərbaycanda yoxsulluq səviyyəsi də 2000-ci ildəki 49,0%-dən 2010-cu ildə 9,1%-ə enib.

Diagram 9. Azərbaycanda rəsmi yoxsulluq səviyyəsi (%-lə)

2010-cu ildə Azərbaycanda əhalinin nominal pul gəlirləri 25.6 milyard manata çatıb və ÜDM-ə nisbəti 61,5% təşkil edib¹⁰. Beləliklə, ölkədə adambaşına düşən nominal gəlirlər 2.866 manat olub. Bir işçiyə hesablanmış orta aylıq əməkhaqqı isə 325 manat təşkil edib. Adambaşına düşən gəlirlərdə əməkhaqqı faktorunun payı 11,3%-dir. Əhalinin gəlirlərində sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər, mülkiyyətdən gələn gəlirlər və cari transfertlər yüksək yer tutur. 2010-cu ilin əvvəlinə Azərbaycanda əhalinin üçdə birinin (33,7%) aylıq gəliri 100 manatdan az olub.

Azərbaycan iqtisadiyyatında son bir neçə ildə real iqtisadi artım tempinin dinamikasında azalma müşahidə olunur. Resursla zəngin ölkələrin iqtisadiyyatlarına xas olan mühüm xüsusiyyətlərdən biri məhz iqtisadi artım tempinin müəyyən dövrdən sonra səngiməsidir. Belə meyil "resurs lənəti" (*resource-curse*) konsepsiyasında da əsas mənfi simptomlardan biri kimi vurğulanır. Artım templərinin azalmasını üç səbəblə izah etmək olar:

- neft istehsalında və qiymətlərdə artım templərinin azalması fonunda neft sektoru artımının bir qədər səngiməsi;
- dünya maliyyə böhranının yaratdığı effektlərin məcmu tələb və kredit bazarlarında yaratdığı neqativ təsir;
- baza effekti (ÜDM hər il daha böyük baza üzərində artdığına görə eyni miqdarda artım daha aşağı faiz artımı ilə nəticələnir).

Proqnozlara görə, 2011-2015-ci illərdə ölkədə aşağı templə iqtisadi artım müşahidə olunacaq. Məsələn, *BVF-nin* 2010-cu ilin may ayındakı hesabatına görə¹¹, adıçəkilən dövrdə orta iqtisadi artım təxminən 3%, qeyri-neft sektorunun artımı isə 4,9% olacaq. Güman olunur ki, belə artım templəri investisiyaların, büdcə xərcləmələrinin və əhalinin gəlirlərinin daha yavaş artımı ilə də şərtlənəcək.

⁹ 2010-cu il üzrə Azərbaycanda makroiqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsi. Milli Bütçə Qrupu. Bakı, 2011-ci il www.nbg.az

¹⁰ AMB. Pul siyasəti icmalı 2010. Bakı – 2010

¹¹ www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/02/index.htm

3. İQTİSADİYYATIN VƏ İXRACIN DİVERSİFİKASIYASI SİYASƏTİ

3.1. İqtisadiyyatın və ixracatın diversifikasiyası ilə əlaqəli qanunvericilik

1990-cı illərin sonlarından 2010-cu ilədək Azərbaycanda iqtisadiyyatın və ixracatın şaxələnməsinə təsir göstərə biləcək 20-dən artıq qanun qəbul edilib. Bunların arasında *kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi; maliyyə-sənaye qrupları; xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında* qanunları xüsusi qeyd etmək gərəkdir. Bu qanunlar ümumi iqtisadi səviyyədə iqtisadi şaxələnmənin təməlini yaratmaq üçün önəmli sayıla bilər. Bundan başqa, həmin dövrdə sektorial əhəmiyyətə malik qanunlar qəbul edilib ki, bunların sırasında *energetika; rabitə; turizm; toxumçuluq; taxıl; pambıqçılıq; üzümçülük və şarabçılıq; çayçılıq; damazlıq heyvandarlıq və arıçılıq haqqında* qanunları aid etmək olar.

Bununla belə, beynəlxalq və yerli ekspertlərin çoxsaylı təkliflərinə baxmayaraq, Azərbaycanda neft gəlirlərinin toplandığı ARDNF və onun idarə edilməsi ilə bağlı qanunvericilik qəbul edilməyib. Həmçinin ARDNF və fonun büdcəsi üzrə qərarlar Prezident səviyyəsində qəbul edilir və bu prosesdə parlamentin rolu yoxdur.

Bundan başqa, 2004-cü ildən müzakirəsi getsə də, ölkədə hələ də rəqabət haqqında məcəllə qəbul edilməyib.

3.2. İqtisadi diversifikasiyaya yönəlik strategiya və proqramlar

2000-2010-cu illər ərzində Azərbaycan hökuməti qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafı, yoxsulluğun azaldılması ilə əlaqəli bu proqramları qəbul edib:

1) *Ərzaq təhlükəsizliyi Proqramının*¹² əsas məqsədi kimi yerli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və ölkədə ərzaq bolluğunun yaradılması göstərilir. Burada bütövlükdə aqrar sektorun inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur və bunun üçün əsas tədbirlər kimi kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə ixtisaslaşmış özəl subyektlərin dəstəklənməsi, fermer birliklərinin yaradılması, özəl fermer təsərrüfatlarının inkişafı üçün suvarma işlərinin aparılmasına subsidiyaların ayrılması, yerli ərzaq məhsullarının istehsalının, emalının və marketinqinin inkişafına nail olunması nəzərdə tutulur.

2) *2002-2006-cı illərdə aqrar bölmənin inkişafına dair Proqramın*¹³ əsas məqsədi kimi aqrar sektorun inkişaf etdirilməsi, torpaqların münbitliyinin artırılması, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının təmin edilməsi və istehsalçıların ixrac fəaliyyətinin stimullaşdırılması, emal və yeyinti sənayesinin xammala və əhalinin

¹² Azərbaycan prezidentinin 2 mart 2001-ci il 640 sayılı sərəncamı ilə təsdiqlənib

¹³ Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 17 oktyabr tarixli 219s nömrəli Sərəncamı ilə təsdiqlənib

ərzaq məhsullarına tələbatının yerli mənbələr hesabına ödənilməsinin təmin olunması müəyyənləşdirilib. Bu proqramda da bütövlükdə kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı hədəf kimi qarşıya qoyulub. Bunun üçün daxili bazarın qorunması, müasir tipli infrastrukturun və ixracın stimullaşdırılması mexanizminin yaradılması, iqtisadi subyektlər üçün bərabər şəraitin təmin edilməsi, yeni texnologiyalardan istifadənin stimullaşdırılması nəzərdə tutulurdu. Bundan başqa, aqrar sahədə kredit resurslarına olan ehtiyacların ödənilməsi və həmin resurslardan səmərəli istifadənin təmin edilməsi məqsədi ilə sahibkarların maliyyə maraqlarının birləşdirilməsi, kredit ittifaqlarının yaradılması, aqrar sektorun ixracyönümlü sahələrində güzəşt və sığorta sisteminin möhkəmləndirilməsi də əsas hədəflərdən idi.

3) 2003-2012-ci illər üzrə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına dair Milli Strategiyanın¹⁴ başlıca məqsədi kimi informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə etməklə ölkənin demokratik inkişafının və informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin edilməsi göstərilir. Bundan əlavə, sənəddə ölkənin iqtisadi, sosial və intellektual potensialının möhkəmləndirilməsi, informasiya və biliklərə əsaslanan rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın qurulması, telekommunikasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, elektron iqtisadiyyatın formalaşdırılması əsas vəzifələr kimi qeyd olunub. Buradakı iqtisadiyyatın diversifikasiyasına töhfə verə biləcək fəaliyyətlər sırasına isə İKT-nin iqtisadiyyatda, o cümlədən özəl sektorda geniş tətbiq olunmasının, İKT sənayesinin inkişaf etdirilməsi və bu sahədəki məhsul və xidmətlərin istehsalının və ixracının stimullaşdırılması istiqamətlərini aid etmək olar.

4) 2003-2005-ci illər üçün Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramında¹⁵ regionların inkişafı və qeyri-neft sektorunun 3 sahəsi prioritet hesab edilmişdi: a) **Kənd təsərrüfatı üzrə vergi tətilləri və ya güzəştli vergilərin təmin olunması vasitəsilə sahibkarlığın təşviq olunması, regionlarda bank və kredit birlikləri, mikrokredit institutları tərəfindən təmin olunan maliyyə xidmətlərinin genişləndirilməsi, torpaqların müdafiəsinin və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;** b) **Turizmlə** bağlı əsas istiqamət olaraq dövlətin maliyyə resursları və özəl sektorun cəlb edilməsi ilə bu sahədə dövlət siyasətinin səmərəli şəkildə əlaqələndirilməsi; c) **Energetika sektorunun inkişafı üzrə** enerji istehsalının genişləndirilməsi və alternativ enerji sisteminin inkişafı.

5) 2002-2005-ci illərdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı Dövlət Proqramında¹⁶ bütövlükdə iqtisadiyyatın diversifikasiyasına yönəlik 3 prioriteti görmək olar: a) Yeni texnologiyaların tətbiqi üzrə pilot investisiya layihələrinin hazırlanması və həyata keçirilməsi vasitəsilə kimya sənayesinin dəstəklənməsi; b) Kiçik və orta müəssisələrin istehsalının genişləndirilməsi vasitəsilə ixracın stimullaşdırılması; c) Bölgələrdə aqroservislərin və maliyyə-kredit strukturları şəbəkəsinin genişləndirilməsi, sənətkarlığın inkişafı sayəsində regional inkişafın dəstəklənməsi.

6) 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramında¹⁷ əsas məqsəd kimi qeyri-neft sektorunun mühüm sahələrindən biri olaraq turizmin inkişafı, ölkənin turizm resurslarından səmərəli istifadənin təmin olunması müəyyən edilmişdir. Proqram çərçivəsində turizm sektorunda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı; (b) rəqabətə davamlı turizm bazarının yaradılması; turizm infrastrukturunun inkişafı və xarici investorların turizm sahəsinə cəlb edilməsi; (c) turistlərin gediş-gəlişi zamanı gərək olan viza, gömrük və s. qaydaların təkmilləşdirilməsi.

7) *Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)* iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı, həmçinin sosial və kommunal infrastrukturun yenidən qurulması əsasında regionlar arasında tarazlı inkişafın təmin edilməsini qarşıya əsas məqsəd kimi qoymuşdu. Regional inkişafda iqtisadiyyatın

¹⁴ Prezidentin 17 fevral 2003-cü il 1146 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiqlənib

¹⁵ Prezidentin 20 fevral 2003-cü ildə imzalanan fərmanı ilə təsdiqlənib

¹⁶ Prezidentin 17 avqust 2002-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiqlənib

¹⁷ Prezidentin 2002-ci il 27 avqust 1029 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiqlənib

aparıcı sahələri kimi bu sektorlar nəzərdə tutulurdu: kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı (taxılçılıq, pambıqçılıq, maldarlıq, quşçuluq, qoyunçuluq, tərəvəzçilik, bostançılıq, üzümçülük və şərabçılıq, meyvəçilik, gülçülük, zeytunçuluq, arıçılıq), yeyinti sənayesi (ət, süd emalı və başqa qida məhsulları üzrə müəssisələrin yaradılması, bitkiçilik məhsullarının emalı, uşaq qidası istehsalının dəstəklənməsi), balıqçılıq, qarışıq yem istehsalının dəstəklənməsi, yüngül sənaye (toxuculuq, xalçaçılıq və ipəkçilik), neft kimyası və kimya, plastmas məmulatları istehsalı, qara və əlvan metallurgiya, alüminium və boru istehsalı, dəmir filizi, alunit istehsalı, energetika, tikinti materialları istehsalı (mişar daşı, əhəngdaşı, sement və sement xammalı, bentonit, kvars və tikinti qumları), dərman bitkilərinin tedarüku, tütüncülük və turizm.

8) *Neft və qaz gəlirlərinin 2005-2025-ci illərdə idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya*¹⁸ 20 il ərzində neft-qaz gəlirlərindən istifadənin əsas prinsiplərini və ortamüddətli xərclər siyasətini müəyyənləşdirir. Strategiyaya görə, hökumət neft-qaz gəlirlərini iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun, regionların, kiçik və orta sahibkarlığın, infrastruktur sahələrin inkişafına, iqtisadiyyatın intellektual və texnoloji bazasının səviyyəsinin yüksəldilməsinin stimullaşdırılmasına, insan kapitalının inkişafına (yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması, kadrların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması) yönəltməlidir.

9) *Yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramında*¹⁹ neft-qaz sferasından kənar əsas enerji sektoru olaraq istilik-elektrik stansiyalarının sayının artırılması (Sumqayıtda gücü 400-500 Mvt olan müasir elektrik stansiyasının inşası, Səngəçaldə müasir tipli istilik-elektrik stansiyasının inşası, Şirvan şəhərində gücü 800-900 Mvt olan elektrik stansiyasının inşası) və alternativ enerji mənbələrinin (külək, günəş və s.) inkişaf etdirilməsi hesabına elektroenergetikanın inkişafı nəzərdə tutulurdu.

10) *Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsinə dair 2007-2010-cu illər üzrə Dövlət Proqramının*²⁰ əsas hədəflərinə bunlar daxil edilib:

- *regional səviyyədə kreditləşmə institutlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi;*
- *yerli məhsulların ixracı imkanları haqqında müvafiq təhlillərin aparılması və rəqabətqabiliyyətli məhsulların ixracının təşviqi, regionlarda ixracata təşkilati və məlumat-məsləhət dəstəyi verəcək qurumların yaradılması;*
- *müasir texnologiyaların ölkəyə gətirilməsinin stimullaşdırılması üçün gömrük və vergi sahəsində imtiyazların tətbiqi;*
- *regionlarda kənd təsərrüfatı mallarının istehsalı və satışı sahəsində kooperasiyanın inkişafı istiqamətində tədbirlər;*
- *respublika ərazisində, xüsusilə də kənd regionlarında turizm infrastrukturunun inkişafı sahəsində tədbirlər;*
- *yerli və xarici investorların cəlbedici olmayan regionlarda yeni iş yerlərinin açılması məqsədilə investisiya qoyuluşuna həvəsləndirilməsinə dair imtiyazlar sisteminin yaradılması;*
- *kənd təsərrüfatında aqroservis xidmətinin inkişaf etdirilməsi, məhsuldarlığı artırmaq məqsədilə respublikada toxumçuluq təsərrüfatlarının inkişaf etdirilməsi və ailə-kəndli təsərrüfatlarının dövlət tərəfindən toxumlarla təminatının yaxşılaşdırılması tədbirləri.*

11) «2008-2015-ci illərdə əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramının»²¹ əsas məqsədi kimi ölkə vətəndaşlarının sağlam və məhsuldar həyat tərzini üçün onun qəbul edilmiş normalara uyğun ərzaq məhsulları ilə tam təmin edilməsi göstərilib. Bu məqsədə nail olmaqdan ötrü hökumət özü üçün 4 əsas vəzifə müəyyənləşdirib: ölkədə ərzaq məhsulları istehsalını artırmaq; əhalini təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin etmək; ərzaq təminatı sahəsində risklərin idarə olunmasını təmin etmək; ərzaq təminatı sisteminin institusional inkişafını həyata keçirmək və sahibkarlıq mühitini yaxşılaşdırmaq.

¹⁸ Prezidentin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli 128 nömrəli Fərmanı ilə təsdiqlənib

¹⁹ Prezidentin 2005-ci il 14 fevral tarixli 635 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiqlənib

²⁰ Prezidentin 2007-ci il 15 may tarixli 2167 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiqlənib

²¹ Prezidentin 2008-ci il 25 avqust tarixli 3004 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiqlənib

12) 2008-2015-ci illərdə yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramında²² strateji hədəflərdən biri məhz qeyri-neft sektorunun inkişafı sayəsində ölkədə davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün iqtisadiyyatın aşağıdakı sahələrinin inkişaf etdirilməsi hədəf olaraq alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri hesabına energetika sektorunun, kənd təsərrüfatının və turizmin inkişafı seçilib.

13) Regionların 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının əsas məqsədi kimi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının, iqtisadiyyatın diversifikasiyasının, tarazlı regional və davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması müəyyənləşdirilib. Sənəddə əsasən ixracyönümlü qeyri-neft sektorunun inkişafı götürülüb. Əvvəlki proqramda nəzərdə tutulan bütün prioritet istiqamətlər bu proqramda da nəzərdə tutulsa da, bir neçə yeni sahə də əlavə olunub. Prioritet sahələrə cihazqayırma sənayesi, kimya sənayesi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, yeyinti sənayesi, balıqçılıq, tikinti materiallarının istehsalı, tütünçülük, turizm, dərman bitkilərinin tədarükü daxil edilib.

14) 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramının²³ əsas məqsədi kimi Azərbaycanda yüksək iqtisadi, sosial və ekoloji tələblərə cavab verən müasir turizm sahəsinin formalaşdırılması və onun ölkə iqtisadiyyatının əsas inkişaf dayaqlarından birinə çevrilməsinin təmin edilməsi göstərilir. Sənədin qüvvədə olduğu dövrdə əsas fəaliyyətlər kimi *turizm, rekreasiya zonalarında və tarix-memarlıq və mədəniyyət qoruqlarının müvafiq infrastrukturun yaradılması, ekoloji, kənd və idman turizm növlərinin inkişafı, turizm potensialı ərazilərə investisiyaların cəlb edilməsi və bu sahədə kiçik və orta sahibkarlığın təşviqi* seçilib.

Beləliklə də 2000-2011-ci illərdə qəbul edilən dövlət proqramlarının və strategiyaların təhlili göstərir ki, bütün sənədlərdə istisnasız olaraq iqtisadiyyatın diversifikasiyasına nail olunması hökumətin iqtisadi siyasətinin prioritetini təşkil edib. Həmin sənədləri ümumiləşdirsək, hökumət iqtisadi diversifikasiya məqsədilə aşağıdakı neftdən kənar sektorların üstün inkişafını hədəf kimi götürüb:

- *kənd təsərrüfatı sektoru (bitkiçilik və heyvandarlıq);*
- *balıqçılıq və balıq sənayesi;*
- *qida (aqrar), tütünçülük və şərabçılıq sənayesi;*
- *yüngül sənaye, o cümlədən toxuculuq və ipəkçilik;*
- *tikinti materiallarının istehsalı və tikinti məmulatları sənayesi;*
- *kimya sənayesi;*
- *cihazqayırma sənayesi;*
- *turizm sektoru;*
- *elektroenergetika sektoru;*
- *rabitə və İKT; "İnsan kapitalı"nın inkişafı ilə bağlı təhsil sektoru*

Öz növbəsində, dövlət proqramları və strategiyalarının təhlili onu da göstərir ki, hökumət iqtisadi diversifikasiyaya aşağıdakılar sayəsində nail olmaq niyyətindədir:

- *qeyri-neft sektorunda idxalı əvəzləyən məhsul istehsalının genişləndirilməsi;*
- *qeyri-neft məhsullarının ixracının artırılması və qeyri-neft sektorunda ixracın diversifikasiyasının təmin olunması;*
- *ölkədə regional inkişafın təmin edilməsi, regionlar arasında tarazlı inkişafa nail olunması;*
- *İKT-nin və qabaqcıl istehsal texnologiyalarının tətbiqi sayəsində rəqabətə davamlı və yüksək texnoloji məhsulların istehsalı.*

²² Prezidentin 2008-ci il 15 sentyabr tarixli 3043 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiqlənib

²³ Prezidentin 6 aprel 2010-cu il 838 sayılı Sərəncamı ilə təsdiqlənib

3.3. İqtisadiyyatın və ixracatın diversifikasiyası ilə əlaqədar rəsmi çıxışların xülasəsi

2003-2010-cu illərdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev rəsmi çıxışlarında dəfələrlə iqtisadi diversifikasiyanın önəmi və qeyri-neft sektorunun inkişafı məsələlərinə toxunub. Prezidentin çıxışlarının təhlili göstərir ki, burada iqtisadi diversifikasiya əsasən neft gəlirlərinin dövlət investisiya proqramları vasitəsilə qeyri-neft sektoruna yatırılması ilə əlaqələndirilir:

- *Neft sənayesindən əldə edilən gəlirlərin ağılla və böyük səmərə ilə qeyri-neft sektoruna yatırılması nəticəsində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, tikinti, emal sektoru sürətlə inkişaf edir. Bu gün biz artıq ərzaq təhlükəsizliyinin böyük hissəsini həll etmişik²⁴.*
- *Əgər biz vaxtilə regionların inkişafına böyük diqqət göstərməsəydik, çox güman ki, iqtisadiyyatımız bu gün birtərəfli iqtisadiyyat kimi özünü göstərə bilərdi²⁵.*

O biri tərəfdən iqtisadiyyatın diversifikasiyasına nail olmaq üçün dövlət investisiya proqramları ilə yanaşı özəl investisiyaların da artırılması mühüm hesab olunur və hökumətin özəl sektora kömək etməyə hazır olduğu qeyd olunur:

- *Biz bundan sonra da dövlət xətti ilə dövlət investisiya proqramlarını icra edəcəyik. Hər il dövlət büdcəsindən böyük məbləğdə vəsait ayrılır. Amma mən çox istərdim ki, özəl sektor daha da böyük həcmdə investisiyalar qoysun²⁶.*
- *Şəxsən mən hökumətin yeni sənaye sahələrinin yaradılmasına birbaşa müdaxiləsinin tərəfdarı deyiləm. Biz bu işlər üçün özəl sektora kömək göstərməliyik. Əgər hökumətin üzərinə müəyyən maliyyə öhdəliyi götürməsinə ehtiyac olacaqsə, bunu edəcəyik. Lakin ölkənin qeyri-neft sahələri özəl sektor tərəfindən inkişaf etdirilməlidir və biz buna nail olmağa çalışırıq²⁷.*

Daha bir maraqlı məqam odur ki, iqtisadi diversifikasiyaya nail olmaq üçün Prezident geniş sənaye inkişafı proqramının hazırlanmasının zəruri olduğunu qeyd edir:

- *2006-cı ildə geniş sənaye inkişafı proqramı hazırlanmalıdır. O da qeyri-neft sektorunun inkişafı çərçivəsində olmalıdır. Biz indidən gələcək sənaye inkişafımızı müəyyən etməliyik: hansı sahələr inkişaf etməlidir, hansı sahələrə biz xaricdən investitorları cəlb etməliyik, hansı sahələri özümüzlə işlətməliyik, sərmayələri haraya qoymalıyıq²⁸.*

Prezident öz çıxışlarında həmçinin büdcə gəlirlərinin artımına qeyri-neft sektoru hesabına nail olunmasını zəruri hesab edir və neft gəlirlərinin əsasən əmanət kimi saxlanılmasını vurğulayır:

- *Artıq mən hökumət qarşısında, Maliyyə Nazirliyi qarşısında vəzifə qoymuşam ki, gələn ilin büdcəsinin əsas parametrləri müəyyən edilsin. Gələn ilin büdcəsi də kəskin şəkildə artmalıdır. Buna imkan var və bu artım ilk növbədə qeyri-neft sektorunun hesabına olmalıdır. Biz Neft Fondunda yığılan vəsaiti çox qənaətlə xərcləməliyik. Bunu xərcləmək o qədər də çətin deyildir. Ancaq biz bunu bir əmanət kimi saxlamalıyıq. Ən önəmli, ən vacib məsələlərə yönəlməliyik²⁹.*

Bununla belə, Prezidentin çıxışlarında iqtisadi diversifikasiya bəzi hallarda məqsəd, bəzi hallarda isə artıq nail olunmuş bir məsələ kimi vurğulanır. Həmçinin öz çıxışlarında Prezident özəl sektor tərəfindən daha da böyük həcmdə investisiyalar qoyuluşuna şərait yaradılmasını vurğulasa da, 2006-cı ildən başlayaraq

²⁴ Əfsanəvi Neft Daşlarının 60 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasim, 5 noyabr 2009-cu il

²⁵ "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrasının ikinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfrans

²⁶ "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrasının ikinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfrans

²⁷ Prezident İlham Əliyevin ABŞ-ın "New York Times", "Los Angeles Times" qəzetlərinin, "Bloomberg" İnformasiya Agentliyinin və "Dow Jones/CNBC" telekanalının müxbirlərinə müsahibəsi, 2005-ci il

²⁸ Prezidentin Nazirlər Kabinetinin 2005-ci ilin sosial-iqtisadi yekunlarına həsr olunmuş iclasında çıxışı, 31 yanvar 2006-cı il

²⁹ Prezidentin "Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın 2-ci ilinə həsr olunmuş konfransda çıxışı, 17 fevral 2006-cı il

hökumət əsas diqqətini neft gəlirlərinin dövlət investisiya proqramları vasitəsilə infrastruktur layihələrinə və tikinti-təmir işlərinə yatırmağa yönəldib. O biri tərəfdən, Prezident İ.Əliyev 2005-ci ildə sənaye inkişafı proqramının hazırlanmasının zəruri olduğunu bildirmişdir. Lakin buna baxmayaraq, həmin proqram hələ ki qəbul edilməyib. Bundan başqa, Prezident öz çıxışlarında vurğulayıb ki, büdcə gəlirlərinin artımı qeyri-neft sektorunun hesabına olmalıdır, ARDNF-də yığılan vəsait çox qənaətlə xərclənməlidir və əmanət kimi saxlamalıyıq. Bununla belə, hər il ARDNF-dən dövlət büdcəsinə transferlərin həcmi artırılır və 2011-ci ildə büdcə gəlirlərinin 75%-i neft sektoru hesabına formalaşır.

3.4. İqtisadi diversifikasiyaya məsul institutlar

Nazirlər Kabineti Azərbaycan Konstitusiyasının 119-cu maddəsinə əsasən dövlət iqtisadi proqramlarının həyata keçirilməsinə və iqtisadi sahədə fəaliyyət göstərən ali icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinə rəhbərliyin həyata keçirilməsinə bilavasitə məsul qurumdur. Həmçinin ölkədə iqtisadi diversifikasiyaya məsul qurumları 2 qrupa ayırmaq olar: a) *İqtisadi siyasət alətləri (investisiya, kredit, vergi və s.) vasitəsilə iqtisadi diversifikasiya siyasətini və stimullaşdırılmasını həyata keçirən orqanlar. Bura İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Milli Bank, Vergilər Nazirliyi və Dövlət Gömrük Komitəsi kimi qurumlar daxildir;* b) *İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafına məsul olan sahə nazirlikləri. Bu qrupa isə Sənaye və Energetika, Kənd Təsərrüfatı, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları, Mədəniyyət və Turizm nazirlikləri daxildir.*

İİN ölkədə iqtisadi siyasətin hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə məsul olan başlıca ali icra hakimiyyəti qurumudur. Nazirliyin əsasnaməsinə görə, bu qurumun başlıca funksiyalarına aşağıdakılar daxildir:

- *ölkə iqtisadiyyatında struktur və innovasiya siyasətinin işləyib hazırlanması;*
- *sahibkarlığın inkişafı və sahibkarlığa kömək sahəsində dövlət siyasətinin işləyib hazırlanması və həyata keçirilməsi;*
- *ölkədə rəqabətin inkişafı və təşviqi sahəsində dövlət siyasətinin işləyib hazırlanması və reallaşdırılması;*

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində fəaliyyət göstərən başqa institutlar isə bunlardır:

1) SKMF hələ 1992-ci ildə ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləmək və onlara uzunmüddətli güzəştli kredit resursları təqdim məqsədilə yaradılmışdı. Lakin fond maliyyə çatışmazlığı səbəbindən normal fəaliyyət göstərə bilmirdi. 2002-ci ildə fondun fəaliyyəti yenidən canlandırıldı və 27 avqust 2002-ci il tarixli Prezident fərmanı ilə fondun yeni əsasnaməsi təsdiq edilib.

Əsasnaməyə görə, fondun başlıca məqsədi sahibkarlığın, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına və əhalinin işgüzarlıq fəaliyyətinin artırılmasına kömək göstərməkdən, onlara maliyyə dəstəyi verməkdən ibarətdir. Fondun əsas funksiyalarına hökumətin sosial-iqtisadi inkişafının prioritetlərinə uyğun sahibkarlıq subyektlərinin investisiya layihələrini maliyyələşdirmək, sahibkarlıq subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin genişləndirilməsinə yardım etmək və ölkədə sahibkarlığın bazar infrastrukturalarının formalaşmasına və inkişafına kömək göstərmək kimi məsələlər daxildir. Hazırda SKMF-nin prioritet maliyyələşmə istiqamətləri kimi aşağıdakı sahələr çıxış edir:

- *kənd təsərrüfatı məhsullarının intensiv istehsalı (xüsusilə də ətlik və südlük istiqamətli müasir cins iribuynuzlu heyvandarlıq komplekslərinin, damazlıq təsərrüfatlarının yaradılması, ətlik və damazlıq istiqamətli müasir quşçuluq təsərrüfatlarının yaradılması və ya yeni texnologiyaların tətbiqi ilə yenidən qurulması, intensiv bağçılıq, tingçilik, tərəvəzçilik və toxumçuluq təsərrüfatlarının inkişaf etdirilməsi).*
- *müasir texnologiyaların tətbiqi ilə meyvə-tərəvəz məhsullarının saxlanması üçün soyuducu anbar komplekslərinin yaradılması;*
- *rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü yeyinti sənayesi məhsullarının istehsalı (xüsusilə də müasir meyvə və tərəvəz məhsullarının emalı müəssisələrinin yaradılması və ya yeni texnologiyaların tətbiqi ilə yenidən qurulması,*

müalicəvi, mineral və süfrə sularının mənbəyində qablaşdırılması üzrə müasir müəssisələrin yaradılması və ya yeni texnologiyaların tətbiqi ilə yenidən qurulması).

- *müasir tələblərə cavab verən çörək istehsalı müəssisələrinin yaradılması;*
- *müasir tələblərə cavab verən texnologiyaların tətbiqi ilə digər sənaye məhsullarının istehsalı (qablaşdırma, yüngül sənaye və başqa sahələr);*
- *kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi*

2) «Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti» ASC Prezidentin 30 mart 2006-cı il tarixli “İnvestisiya fəaliyyətinin təşviqi üzrə Əlavə Tədbirlər haqqında” Sərəncamı ilə yaradılıb.

AİŞ-in əsas məqsədi mövcud və yeni kommersiya müəssisələrinə yerli və xarici investorlar cəlb etməklə və öz vəsaiti hesabına müddətli investisiya qoyuluşları vasitəsilə Azərbaycan ərazisində iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsidir. AİŞ-in investisiya prinsipləri bunlardır:

- Azərbaycan ərazisində səmərəli və effektiv fəaliyyət göstərən müəssisələrə sərmayə qoyuluşları və ya digər investorlarla yeni müəssisələrin və birgə investisiya fondlarının təsis;
- Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşları;
- layihələrdə minoritar iştirak payının əldə edilməsi;
- korporativ idarəetmə prinsiplərinin tətbiq edilməsi və investorların hüquqlarının qorunması.

AİŞ-in investisiya üçün prioritet saydığı sektorlar isə bunlardır:

- ağır sənaye;
- alternativ enerji;
- İT və telekommunikasiyalar;
- kənd təsərrüfatı;
- qida sənayesi və qablaşdırma;
- logistika və daşınma;
- turizm.

AİŞ eyni zamanda “fondlar fondu” kimi də fəaliyyət göstərir. AİŞ dövlət investisiya fondu olaraq Azərbaycan bazarına daxil olmaq istəyənlər üçün ən yaxşı investisiya ortağı ola bilər. Azərbaycanın böyük artımla inkişaf edən qeyri-neft sektorundakı imkanlarından yararlanmaq üçün AİŞ potensial investisiya partnyorlarını (fərdi və ya institusional) birgə investisiya fondlarının yaradılmasına dəvət edir.

3) AZPROMO 2003-cü ildə İİN təsis edib. Fondun əsas missiyası yerli istehsalçılarla hökumət arasında əlaqənin yaradılması, məqsədi isə ölkə iqtisadiyyatının həm sektor, həm də region baxımından tarazlı inkişafına nail olunması və ölkədə, xüsusilə də regionlarda, yoxsulluğun azaldılması strategiyası çərçivəsində yeni iş yerlərinin açılması üçün investisiyaların cəlb edilməsi və Azərbaycandan xaricə ixracatın təşviqi ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. AZPROMO-nun əsas fəaliyyət istiqamətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- *ölkənin investisiya imicinin yaxşılaşdırılması;*
- *marketing;*
- *yerli və xarici investorlara müxtəlif xidmətlər;*
- *investorların cəlb edilməsi və onlarla danışıqların aparılması;*
- *investisiyalar və ixracat imkanları üzrə məlumat bazasının yaradılması;*

- Azərbaycan biznesi üçün regional ticarət (ixrac) imkanlarının araşdırılması;
- ixraca yönəlmiş şirkətlərə məsləhət xidmətləri;
- bazar araşdırmaları;
- «Azərbaycanda istehsal olunub» («Made in Azerbaijan») ticarət nişanının beynəlxalq səviyyədə təbliği.

AZPROMO-nun iki departamenti bilavasitə bu prosesə dəstək verir: İxracın Təşviqi və İnvestisiyaların Təşviqi departamentləri.

İxracın Təşviqi Departamenti Azərbaycanın mövcud və potensial ixracatçılara yardım göstərmək, ümumilikdə ölkənin qeyri-neft məhsullarının ixracını təşviq etmək məqsədilə yaradılıb. Bu strukturun aşağıdakı xidmətləri göstərməsi nəzərdə tutulub:

- ticarət haqqında məlumat;
- sertifikatlaşdırma və standartlar haqqında məlumat;
- hüquqi məsləhətlər;
- marketing dəstəyi.

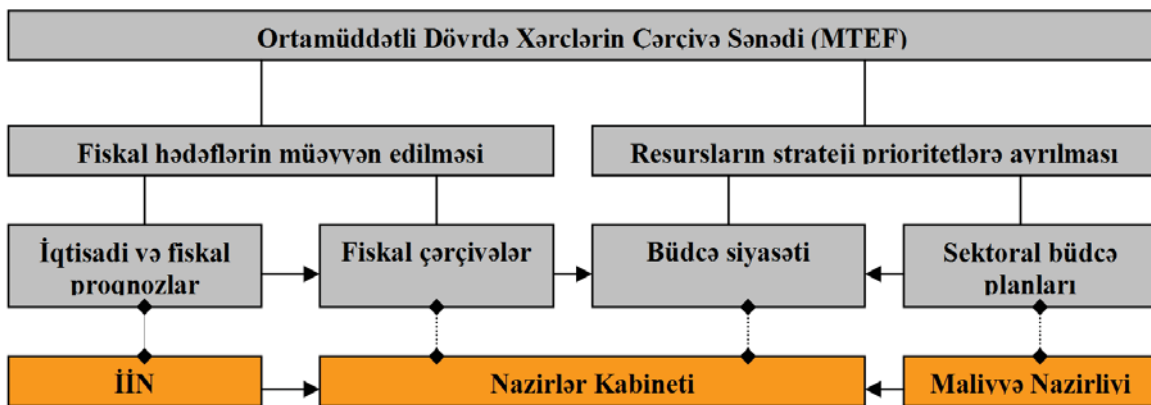
İnvestisiyaların Təşviqi Departamenti Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici investitorlara, eləcə də layihələrinə investor axtaran yerli şirkətlərə yardım göstərmək, ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorlarını təşviq etmək məqsədilə yaradılıb və onun fəaliyyət istiqamətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- *institusional dəstək;*
- *görüşlərin təşkili;*
- *məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi.*

3.5. Orta və uzunmüddətli xərc strategiyasının çərçivələri və prioritetləri

Azərbaycan kimi təbii resurslardan asılı olan və dövlət maliyyəsinin iqtisadiyyatda dominant rolu (2011-ci il üçün dövlət büdcəsi xərclərinin ÜDM-ə nisbəti 30,9% olub) getdikcə artan ölkələrdə büdcə prioritetləri ilə ümumi iqtisadi prioritetləri əlaqələndirmək mühüm vəzifəyə çevrilir. Bu əlaqələndirməni həyata keçirmək üçün bir çox ölkələr Orta müddətli Dövrə Xərclərin Çərçivə Sənədini (*Medium Term Expenditure Framework*) tətbiq edir. Dünya Bankının verdiyi dəqiq definisiyaya görə, MTEF bir tərəfdən büdcə xərclərini ölkənin ümumi inkişaf prioritetləri ilə əlaqələndirmək, o biri tərəfdən isə büdcə xərclərinin real icrası zamanı maliyyə intizamına nail olmaq üçün tətbiq edilən çərçivə sənədidir.

Sxem 1. MTEF-ə ümumi baxış (Azərbaycana uyğunlaşdırılmış formada)

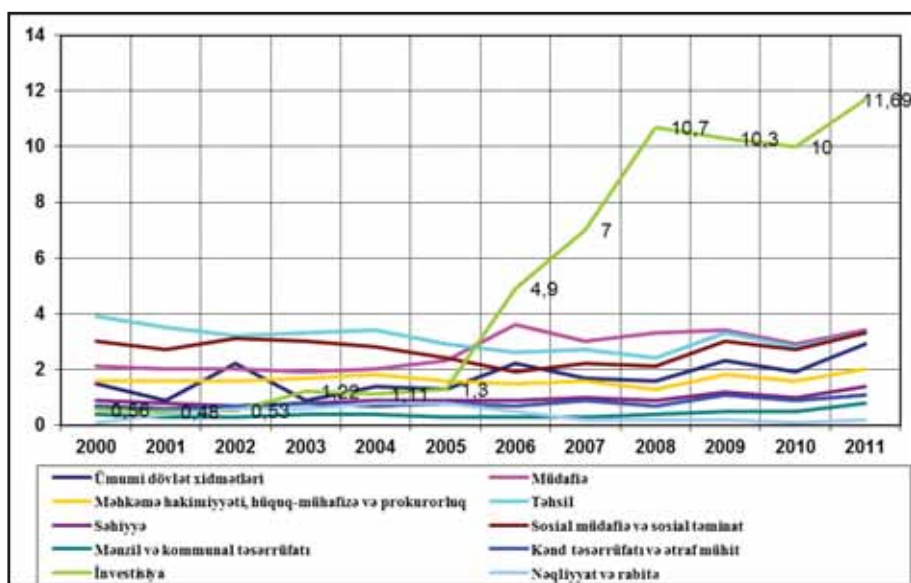

Mənbə: PEM Handbook (World Bank, 1998a: 47-51)

Əgər büdcə siyasətinin formalaşması, planlaşdırma və büdcələşdirmə arasında əlaqəsizlik varsa, bu halda vəziyyətdən yeganə çıxış yolu MTEF tətbiq etməkdir. Bu çərçivə sənədi ənənəvi büdcə prosesinə qədər hazırlanır və dövlət maliyyə islahatlarının ən mühüm elementi kimi çıxış edir. Büdcə xərclərinin prioritetləşməsi problemlə bağlı olan Azərbaycanda MTEF tətbiq olunmur.

Azərbaycanda 2000-ci illərin əvvəllərində büdcə xərclərinin əsas prioritet istiqamətləri (*ayrı-ayrı xərc maddələrinin ümumi büdcə xərclərinin 10%-dən çoxunu təşkil etməsinə görə*) təhsil, sosial müdafiə və sosial təminat və müdafiə xərcləri olub. 2002-2005-ci illərdə bu siyahıya məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq, həmçinin ümumi dövlət xidmətləri istiqamətləri də qoşulmuşdur. 2006-cı ildən sonra isə birmənalı şəkildə dövlət investisiya xərcləri büdcənin əsas prioritetinə çevrilib. 2011-ci ildə bu xərc maddəsi büdcə xərclərinin 38,1%-ə yaxını, ÜDM-in isə 11,7%-ini təşkil edib.

Diagram 10. Büdcə xərclərinin ÜDM-ə nisbəti (%-lə)

Onu da qeyd etmək ki, ayrı-ayrı dövlət proqramlarında və dövlət başçısının çıxışlarında hökumətin son 9 il (2003-2011) və önümüzdəki 3 il üçün (2012-2014) elan etdiyi ölkənin əsas inkişaf hədəfləri bunlardır: qeyri-neft sektorunun inkişafı və regionların inkişafındakı fərqlərin azaldılması; sosial rifahın yüksəldilməsi; insan kapitalının və infrastrukturun inkişafı; ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması; dövlətin müdafiə qabiliyyətinin artırılması; dövlət siyasətinin şəffaflığının təmin edilməsi. Beləliklə, dövlət büdcəsindəki payı 2000-2011-ci illərdə təxminən 11 dəfə artaraq əsas prioritetə çevrilmiş dövlət investisiya xərcləri effektiv icra olunarsa, qeyd olunan hədəflərə çatmaqda mühüm təsiredici faktor ola bilərdi. Qeyd etmək ki, 2005-2011-ci illərdə bu istiqamətə 20 milyard manatdan çox vəsait xərclənib. Lakin istər beynəlxalq maliyyə qurumlarının hesabatları, istərsə də yerli vətəndaş cəmiyyəti qruplarının qiymətləndirmələri göstərir ki, dövlət investisiyaları məqsədyönlülük, səmərəlilik, həmçinin korrupsiya riskləri baxımından ən problemlə sahədir.

Bu qiymətləndirmələri Prezident İlham Əliyev də Nazirlər Kabinetinin 2011-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasındakı çıxışında bölüşüb: *“Bəzi hallarda... müvafiq qurumlar müəyyən layihələrə ayırdığımız vəsaitdən vaxtında istifadə edə bilməmişlər. Əlbəttə ki, biz bilki investisiya proqramımızda bu amili nəzərə almalıyıq, bu qüsurları aradan qaldırmalıyıq. Vaxt var idi ki, hansısa işi görmək üçün vəsaitimiz yox idi. İndi isə vəsaitimiz var, ancaq əfsuslar olsun ki, bəzi hallarda bu vəsaitin düzgün istifadə edilməsi sahəsində müəyyən problemlər yaranır... Hesab edirəm ki, büdcənin investisiya hissəsini uğurla icra etmək üçün bizim bütün imkanlarımız vardır. Elə etməliyik ki, büdcə maksimum dərəcədə icra edilsin. Eyni zamanda maliyyə intizamı daha da yüksək səviyyədə*

olmalıdır. Bütçə artdıqca məsuliyyət də artmalıdır. Şəffaflıq tam şəkildə təmin edilməlidir və dövlət tərəfindən qoyulacaq investisiyaların şəffaflığı tam şəkildə təmin edilməlidir”³⁰.

Dünya Bankının 2009-cu il ölkə memorandumunda isə Azərbaycanda bütçə xərclərinin prioritetləşməsinin problemlili olduğu vurğulanmış və ortamüddətli investisiya bütçəsinin hazırlanması sahəsindəki çatışmazlıqlar göstərilib³¹:

- *Azərbaycanda xərclərin kəskin artırılması hökuməti neft bumunun erkən mərhələsindən başlayaraq yüksək xərclər ssenarisinə “bağlamışdır”;*
- *bütçə vəsaitlərinin zaman baxımından xərclənməsi hökumətin prioritetləri barədə sual doğurur;*
- *hökumətin həyata keçirdiyi irimiqyaslı investisiya proqramları onun icra qabiliyyətindən yuxarıdır;*
- *Azərbaycan iqtisadiyyatı artıq absorbsiya potensialından tam şəkildə istifadə edir ki, bu da özəl sektor üçün təzyiqlər yaradır;*
- *bütçə təzyiqləri investisiya proqramlarının icrası zamanı daha yaxşı prioritetləşdirmənin tətbiqi nəticəsində azaldıla bilər;*
- *hökumət daxilində maliyyə nəzarəti və audit sistemlərinin yaradılmasına ehtiyac duyulur;*
- *bütçə prosesində Milli Məclisin rolunun və Hesablama Palatasının işinin şəffaflığına zərurət yaranıb;*
- *effektiv dövlət xərclərinin vacib hissəsi kimi tənzimləmədən başlayaraq icra olunana qədər müasir, ədalətli və şəffaf satınalma qaydalarına riayət etmək vacibdir;*
- *Azərbaycan hökuməti bütçəyə daha çox strateji məzmun əlavə etməlidir və bunun üçün 5, yaxud 10 illik ətraflı strateji çərçivə sənədi faydalı olardı;*
- *xərclərin prioritetləşməsi tələb olunarsa, global böhran zamanında gücləndirilmiş əlaqələndirmə xüsusilə dəyərli olacaq;*
- *ortamüddətli bütçə xərclərinin yuxarı hədlərinin müəyyən olunması və strateji prioritetləşdirmə daha mühümdür;*
- *bütçə məqsədləri aydınlaşdırılıb və kəmiyyətləşdirildikdən sonra proqramların icrasının qiymətləndirilməsi daxili və xarici audit vasitəsilə həyata keçirilə bilər;*
- *bütçə vəsaitlərinin xərclənməsinin effektivliyi barədə hökumətlə ictimaiyyət arasında müzakirələrin aparılması mühümdür;*
- *mövcud bütçə xərclərinin və proqramların daha yaxşı monitorinqi bütçə idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi üçün əsas töhfə olardı.*

Bütçə prioritetləri adətən sosial qruplar arasında kompromisin göstəricisidir. Lakin bu kompromisin təşkilatçısı bütün sosial qrupların effektiv təmsilçisi olan parlamentdir. Bu baxımdan parlament real siyasi iradəyə sahib olmadıqda bütçə kompromisin göstəricisi olmur və nəinki nəzarət mərhələsində, hətta bütçənin müzakirəsi, icrası və qəbulu mərhələsində də bu boşluq özünü göstərir. Bütçə prioritetləri də tədricən elastikləşir. Bunun baş verməməsi üçün MTEF-in işlənilib hazırlanması zəruridir. Bu, həm beynəlxalq bütçə praktikasının tələbidir, həm də optimal xərc siyasəti istiqamətlərinin nədən ibarət olması barədə cəmiyyətin məlumatlandırılmasını nəzərdə tutur³². Azərbaycanda MTEF-in tətbiqi (a) maliyyə intizamı yolu ilə makroiqtisadi balansla nail olmağa, (b) resursların daha optimal sektoral bölgüsünə, (c) inzibati xərc istiqamətlərinin daha öncədən görülebilmə (predictability) olmasına, (d) dövlət maliyyəsinin daha effektiv istifadə olunmasına, (e) legitim

³⁰ <http://president.az/articles/4098>

³¹ Azerbaijan Country Economic Memorandum – new silk road: export-led diversification. World Bank. 23 December 2009

³² İncilab Əhmədov, Kənan Aslanlı. İctimai vəsaitin idarə edilməsi islahatları: səmərəliliyin, hesabatlılığın və proqnozlaşdırmanın təmin edilməsi. AAİMK. Bakı – 2007

qərarqəbuletmə prosesi vasitəsilə dövlət xərclərinin nəticələri üzrə daha geniş siyasi hesabatlılığa, (f) büdcə ilə bağlı qərarqəbuletmə sisteminin etibarlılığının artmasına təkan verə bilər. Əhatəli MTEF-in hazırlanmasının 6 mərhələsi belədir: makroiqtisadi və fiskal çərçivənin hazırlanması; sektoral proqramların hazırlanması; sektoral xərclərin çərçivələrinin hazırlanması; sektoral xərclərin illər üzrə dəqiq məbləğlərinin müəyyən edilməsi; sektoral büdcələrin hazırlanması; yekun siyasi qərarqəbuletmə prosesi³³.

3.6. Beynəlxalq təşkilatların və araşdırma mərkəzlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyasına həsr olunan sənədləri

Son 10 ildə aparıcı beynəlxalq təşkilatlar və bir sıra araşdırma mərkəzləri Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyası və neft-qaz gəlirlərindən səmərəli istifadə ilə davamlı inkişafa necə nail olmaqla bağlı xeyli sayda araşdırma aparıb və hesabatlar hazırlayıblar. Bu hesabatlarda həm Azərbaycan hökuməti üçün iqtisadi diversifikasiya planlarında nəzərə alınması vacib olan mühüm tövsiyələr, həm də müstəqil araşdırmaçılar üçün maraqlı faktlarla zəngin yeni yanaşmalar mövcuddur. Aşağıda həmin hesabatlardan təkliflərin əsaslandırılması və təhlilin əhatəliyi meyarlarına görə seçilən ən mühümlərinin qısa məzmunu şərh ediləcəkdir.

1) **“Azərbaycanda qeyri-neft sektoru diversifikasiyasının sürətləndirilməsi – siyasət dilemması”** (*Accelerating non-oil diversification for Azerbaijan – policy dilemma; 2011*). Bu araşdırmada Azərbaycanın neftə bağlı iqtisadiyyatının diversifikasiyası üçün öncə idarəetmə islahatları, institusional quruculuq və müasir infrastrukturun inkişafı vasitəsilə yerli və xarici investisiya üçün əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılmasının önəmi vurğulanır. Ancaq bu prosesdə “yeni sənaye siyasəti”nin (*new industrial policy*) prinsiplərinə uyğun olaraq hökumətin iqtisadiyyata müdaxiləsi zaman keçdikcə tədricən optimallaşdırılmalı (məqsədli xarakter daşmalı), dövlət investisiyaları səmərəli şəkildə əlaqələndirilməli, bazara daxilolma riskləri azaldılmalı, “dövlət – özəl sektor” əməkdaşlığı inkişaf etdirilməli və innovasiya tətbiq etmək istəyən sahibkarlar təşviq edilməlidir. Eyni zamanda nəzərə alsaq ki, bu cür kompleks iqtisadi diversifikasiya tədbirləri yeni olan “aşağıdan yuxarıya” prinsipi (*collaborative approach*) ilə deyil, məhz postsovet ölkələrinə xas “yuxarıdan aşağıya” (*top-down planning*) prinsipi ilə həyata keçiriləcək, burada iqtisadi siyasətin fokuslanmalı olduğu alternativ sektorların əvvəlcədən düzgün seçiminin önəmi artır. Qeyri-neft sektorunda məhz hansı sahələrin neft-qaz sektoruna alternativ kimi inkişaf etdirilməsindən danışırkən bu hesabatda 4 əsas seçim meyarı qeyd edilir:

a) Seçilən sahənin digər sektorlarla əlaqəsi (*“inter-industry linkages or locomotive effect”*). İqtisadi diversifikasiyada prioritet seçilən sahə digər sektorların da inkişafı üçün lokomotiv rolunu oynamalıdır, onların da məhsulları üçün yeni tələb formalaşdırmalı və digər sektorların hazır məhsullarını istehlak etməlidir. Dünya üzrə o sektorlar yüksək “lokomotiv effekti”nə malik sahələr hesab edilir ki, onlar istehsal prosesində hər bir son məhsulun dəyərini 50%-i qədər digər sektorların hazır məhsullarını istehlak edir.

b) Seçilən sahənin əməkintensivli olması (*“labor-intensity”*). Burada söhbət birbaşa olaraq seçilən sektorda yaranacaq iş yerlərinin sayından, digər sektorlara pozitiv təsir nəticəsində onlarda yaranacaq iş yerlərindən və nəhayət, yüksək əməkhaqqının formalaşdıracağı “gəlir effekti” ilə yaranan lokal xidmətlərdən gedir.

c) Seçilən sahənin böyük ixrac potensialı. Ölkənin digər bütün şərtlərlə yanaşı, müqayisəli üstünlüyə malik olduğu sahələr üzrə (*“revealed comparative advantage”*) yüksək ixrac potensialına sahib ola biləcəyi güman edilir. Bu zaman konkret məhsulun ölkənin ümumi ixracındakı payının qlobal ixracdakı payına nisbəti də bir indikator (*“Balassa Index”*) kimi nəzərə alınmalıdır.

³³ “Medium Term Expenditure Frameworks: From Concept to Practice. Preliminary Lessons from Africa”. World Bank, February 2002, Africa Region Working Paper Series No. 28

Cədvəl 1. Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyası ilə bağlı beynəlxalq hesabatlar

Nö	Hesabatın adı	Hazırlayan qurum	Tarix
1.	“Azərbaycanda qeyri-neft sektoru diversifikasiyasının sürətləndirilməsi – siyasət dilemması” (Accelerating non-oil diversification for Azerbaijan – policy dilemma)	Vaşinqton Universiteti (University of Washington & IREX)	Avqust 2011
2.	“Azərbaycan üzrə məsləhətləşmə ilə bağlı işçi Hesabat” (Republic of Azerbaijan: 2010 Article IV Consultation – Staff Report)	Beynəlxalq Valyuta Fondu (International Monetary Fund)	May 2010
3.	“Azərbaycan üzrə ölkə iqtisadi Memorandumu – yeni İpək yolu: ixrac hesabına diversifikasiya” (Azerbaijan country economic Memorandum – new silk road: export-led diversification)	Dünya Bankı (World Bank)	Dekabr 2009
4.	“Azərbaycan üzrə makroiqtisadi araşdırma – milli iqtisadiyyatın diversifikasiyasının yolu” (Macroeconomic study of Azerbaijan – the way to national economic diversification)	Euroconsultants (Avropa Birliyinin layihəsi)	Oktyabr 2009
5.	“Resurs istismarı, asılılıq və inkişaf: Azərbaycan” (Resource depletion, dependence and development: Azerbaijan)	Chatham House	Noyabr 2008
6.	“Xəzər hövzəsində neft iqtisadiyyatı və siyasəti: Azərbaycan və Mərkəzi Asiyada neft gəlirlərinin təkrar bölgüsü” (The economics and politics of oil in the Caspian Basin: the redistribution of oil revenues in Azerbaijan and Central Asia)	London Universiteti (SOAS, University of London)	2008
7.	“Neft fonrları effektivdirmi? Azərbaycan və Qazaxıstanda resurs gəlirlərinin idarə olunması” (How effective are oil funds? Managing resource windfalls in Azerbaijan and Kazakhstan)	Asiya İnkişaf Bankı (Asian Development Bank)	Dekabr 2007
8.	“Qara qızılı insan qızılına çevirmək: neft gəlirlərindən davamlı inkişafa nail olmaq üçün istifadə” (Converting black gold into human gold: using oil revenues to achieve sustainable development)	BMT-nin İnkişaf Proqramı (UNDP)	2006
9.	“Resursla zəngin ölkələrdə hidrokarbon gəlirlərinin ağıllı idarə olunması” (Prudential management of hydrocarbon revenues in resource-rich economies)	BMT-nin Avropa üzrə İqtisadi Komissiyası (UN Economic Commission)	Dekabr 2005
10.	“Xəzərin neft sərvətləri: kim fayda götürəcək?” (Caspian oil windfalls: who will benefit?)	Caspian Revenue Watch	2003
11.	“Aşağı gəlirli ölkələrdə ixracın diversifikasiyası: Doha raundundan sonrakı beynəlxalq çağırış” (Export diversification in low-income countries: an international challenge after Doha)	OECD İnkişaf Mərkəzi (OECD Development Centre)	İyun 2003
12.	“Azərbaycan üzrə insan inkişafı hesabatı, 2000” (Azerbaijan human development report 2000)	BMT-nin İnkişaf Proqramı (UNDP)	Mart 2001

d) Seçilən sahənin idxalı əvəzetmə (“*import substitution*”) potensialı. İqtisadi inkişaf strategiyalarında bir qayda olaraq idxalı əvəzetmə yanaşması neqativ nəticələr də doğurur. Belə ki, bu yanaşma proteksionizm və subsidiyalaşma vasitəsilə rəqabət mühitinə mənfi təsir göstərir. Ancaq hansı sahələrdə ki böyük daxili tələb var və ənənəvi olaraq yerli müəssisələr rəqabətli olublar (Azərbaycanın neft-kimya kompleksi, kondisioner istehsalı, meyvə-tərəvəz sektoru kimi), idxalı əvəzetmə tətbiq edilə bilər (daha çox köhnə müəssisələrin modernləşməsi yolu ilə).

İqtisadi diversifikasiya üçün sektorlar seçilərkən yuxarıda sadalananlarla yanaşı texnoloji transfer, regional qeyri-bərabərsizliklər, ərzaq təhlükəsizliyi kimi faktorlar da nəzərə alınmalıdır. Hesabatda Azərbaycan üçün spesifik olan təhlillər göstərir ki, qara və əlvan metallurgiya, qida məhsullarının emalı, elektrik avadanlıqları (elektronika istisna olmaqla), nəqliyyat növləri üzrə ehtiyat hissələri (avtomobil nəqliyyatı istisna olmaqla), mebel və tütün məhsulları kimi sənaye sahələrində yuxarıdakı bütün meyarlar ödənilir. Taxılçılıq, heyvandarlıq, orqanik meyvə-tərəvəz yetişdirilməsi, bitki yağları, süd məhsulları və yumurta istehsalı kimi kənd təsərrüfatı sahələri isə ixrac və daxili tələbatı ödəmək qabiliyyətinə malik olsa da, onların əmək tutumluğu və əmək məhsuldarlığı problemi vardır. Azərbaycanın bir sıra xidmət sahələrində yeni iş yerləri formalaşdırma potensialı və digər sektorlarla əlaqəsi yüksək olsa da, ölkənin bütövlükdə “xidmətlərin ixracı” sahəsində imkanları yüksək deyil.

2) “Azərbaycan üzrə məsləhətləşmə ilə bağlı işçi Hesabat” (Republic of Azerbaijan: 2010 Article IV Consultation – Staff Report; IMF, 2010). Beynəlxalq Valyuta Fondunun Nizamnaməsinin 4-cü maddəsinə əsasən, həmin qurum Azərbaycan hökuməti ilə mütəmadi məsləhətləşmələr aparır və yekun tövsiyələrini hesabat formasında yayımlayır. Bu hesabatlarda neft qiymətlərindəki kəskin dəyişikliklərin fiskal gəlirlərdə yaratdığı kəsintilərdən və tsiklik dəyişikliklərdən qorunmaq üçün qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi zərurəti Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün önəmli çağırış kimi dəyərləndirilir. 2010-cu ildə BVF-nin yayımladığı növbəti belə işçi hesabatda Azərbaycan iqtisadiyyatı 2008-2009-cu illərin qlobal maliyyə böhranı prizmasından təhlil edilir. 2008-ci ilin ikinci yarısı və 2009-cu ilin birinci yarısında dünya bazarlarında neftin qiymətinin kəskin azalması ilə birlikdə ixracdakı və fiskal gəlirlərdəki ciddi azalmalar, qeyri-neft ÜDM-in artım tempinin 2009-cu ildə səngiməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiya edilməyəcəyi təqdirdə iqtisadi böhranlara qarşı “immunitet”inin zəifliyindən və dayanıqsızlığından (habelə uzunmüddətli dövrdə borclanmanın artacağından) xəbər verir. Hesabatda ümumi ixracın cəmi 5%-ni (2010-cu il) təşkil edən qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün vergi, gömrük və maliyyə xidmətləri üzrə islahatlar xüsusi vurğulanır. Bu çərçivədə ölkənin DTT-yə üzvlüyünün sürətləndirilməsi və sahibkarların aşağı faizli kredit resurslarına çıxışının təmin edilməsi önəmlidir.

3) “Azərbaycan üzrə ölkə iqtisadi Memorandumu – yeni İpək yolu: ixrac hesabına diversifikasiya” (Azerbaijan country economic Memorandum – new silk road: export-led diversification; 2009). Hesabatda öncə qeyd olunur ki, Azərbaycanın 2024-cü ilə qədər neft-qaz sektorundan daxil olacaq fiskal gəlirləri 198 milyard dollar təşkil edəcək və bu gəlirlər ölkədə insanların yaşam keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün geniş imkanlar açır. Ancaq bu gəlirlər makroiqtisadi tarazlığı və fiskal dayanıqlığı risk altına atır. Sənəddə iqtisadiyyatın diversifikasiyasının (qeyri-neft ixracının qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti kimi) 2001-2005-ci illərdə daha aktiv həyata keçirildiyi vurğulanır, nəinki 2006-2008-ci illərdə. İqtisadi diversifikasiya istiqamətində ayrıca plan və proqramların olmaması və qlobal maliyyə böhranının təkrarlanacağı təqdirdə ölkənin iqtisadi artım templərinin azalacağı riski proqnozlaşdırılır. Hökumətin həyata keçirdiyi protsiklik xərcləmə siyasəti – yəni neftin qiymətinin və dolayısı ilə neft gəlirlərinin yüksək olduğu dövrdə daha çox xərcləmək həm inflyasiyaya, həm də manatın real effektiv məzənnəsinin bahalaşmasına səbəb olur ki, bu da kənd təsərrüfatı və ayrı-ayrı sənaye sahələri hesabına iqtisadi diversifikasiyaya nail olmağı çətinləşdirir. Neft-qaz gəlirlərinin nəsil-dən-nəslə bölgüsü və azalan xarici tələbin alternativ sektorlar tərəfindən qarşılınması da problematiktir. Azərbaycanın davamlı iqtisadi inkişaf naminə diversifikasiyaya nail olması və neft-qaz gəlirlərindən səmərəli

istifadə üçün hesabatda aşağıdakı tövsiyələr öz əksini tapmışdır: a) “Neft-qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli Strategiya”da (2004) öz əksini tapan dəyişməz real xərclər prinsipinin ayrıca normativ sənədlə daha da tətbiq edilə bilən bir hala gətirilməsi və həmin məbləğin hər il büdcə ilə birgə parlamentdə müzakirə olunması; b) hökumət xərcləmələrinin və diversifikasiya siyasətlərinin ən yüksək səviyyədə əlaqələndirilməsi üçün Prezident yanında məşvərətçi iqtisadi şuranın formalaşdırılması; c) xərclərin idarə olunması üzrə əsas təsisatların (xəzinədarlıq, büdcənin tərtibi, dövlət investisiyalarının qiymətləndirilməsi, dövlət satınalmaları, daxili və xarici maliyyə nəzarəti) gücləndirilməsi; d) dövlət müəssisələrinin tətbiq etdikləri qiymətlərə və onların maliyyə intizamına nəzarət; e) kommunal xidmətlərdə özəl sektorun daha çox cəlb edilməsi; f) xüsusi razılıq və lisenziyaların sayının azaldılması və verilməsi prosedurunun sadələşdirilməsi; g) gömrük və sərhad ticarəti üzrə prosedurların sadələşdirilməsi; h) birbaşa vergilər üzrə dərəcələrin azaldılması, vergi inzibətçiliğinin daha da təkmilləşdirilməsi, özəl sektorun vergi yükünün azaldılması yolu ilə gizli məşğulluğun ortadan qaldırılması; i) özəl sektorla şəffaf dialoqun qurulması, qeyri-neft ixracının artırılmasına yönəlik xarici sərmayənin cəlb edilməsi, rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsi; j) bank sektoru üzərində aktiv nəzarət və tənzimləmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi; k) kiçik və orta sahibkarların və həmçinin iri korporasiyaların kreditlərə çıxışının sadələşdirilməsi, maliyyə sektoruna iri xarici bankların cəlb edilməsi; l) təhsil sisteminə daha çox sərmayənin qoyulması və əmək bazarının tələblərinə cavab verməsi; m) əmək bazarında iş axtaranlarla işəgötürənlərin daha aktiv əlaqələndirilməsi; o) dövlət sektoruna daha ixtisaslı və peşəkar insanların cəlb edilməsi.

4) “Azərbaycan üzrə makroiqtisadi araşdırma – milli iqtisadiyyatın diversifikasiyasının yolu” (Macroeconomic study of Azerbaijan – the way to national economic diversification; 2009). Hesabatda təbii resurslardan asılılığın iqtisadi artım mənbələrini effektivləşdirməsi, iqtisadi təsisatların səmərəliliyini zamanla azaltması, milli valyutanın bahalaşması kimi fəsadları ətraflı təhlil edilir. Azərbaycanla Norveç nümunələri müqayisə edilərək Norveçin resurslardan səmərəli istifadəsinin sirtinin ictimai nəzarətdə və şəffaflıqda olduğu qeyd edilir. Həmçinin Azərbaycan iqtisadiyyatında “holland sindromu”nun simptomları aşkar edilərək iqtisadi diversifikasiyanın qaçılmazlığı vurğulanır. İqtisadi diversifikasiya üçün vahid bir siyasət həlli (*policy solution*) yoxdur, bu, uzunmüddətli bir prosesdir və uzunmüddətli məqsədlər tələb edir. Ancaq məsələ üzərində ümumi bir konsensus odur ki, iqtisadi diversifikasiyaya gedən yol investisiya mühitinin təkmilləşməsindən keçir və bunun üçün aşağıdakılar edilməlidir:

- a) *stabil hüquqi çərçivələr;*
- b) *səmərəli makroiqtisadi və fiskal idarəçilik;*
- c) *bank sektorunun gücləndirilməsi;*
- d) *kiçik və orta müəssisələrin kreditlərə əlverişli çıxışı;*
- e) *xarici subyektlərin mülkiyyət hüquqlarının qorunması;*
- f) *insan kapitalına investisiyalar;*
- g) *sənaye sahələrinə investisiyalar;*
- h) *innovasiya və araşdırmalara (R&D) investisiyalar.*

İqtisadi diversifikasiya üçün birbaşa xarici sərmayələr aparıcı elementdir. Bu baxımdan Azərbaycanın vaxt itirmədən öz ərazisində (məsələn, Naxçıvan Muxtar Respublikasında) xüsusi iqtisadi zonalar formalaşdırması tövsiyə edilir.

5) “Resurs istismarı, asılılıq və inkişaf: Azərbaycan” (Resource depletion, dependence and development: Azerbaijan; 2008). Bu araşdırma sənədində Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatının (*non-hydrocarbon economy*) imkanları məhdud qiymətləndirilir. Həmçinin xüsusi olaraq vurğulanır ki, Ermənistanın Dağlıq

Qarabağ və ətraf regionları işğalı nəticəsində ölkədə 1 milyondan çox qaçqın və məcburi köçkünün olması da nəqliyyat və ticarət əlaqələrinə ciddi məhdudlaşdırıcı təsir edir. Neft-qaz sektorundan asılılığın azalmasında sosial hədəflərin olması və yoxsulluğun azalmasına bunun təsiri mühümdür. Neft hasilatının pikə çatmasından sonra ixracda azalma yalnız hasilatın azalması səbəbindən olmayacaq, həm də hasilatın daha böyük hissəsi daxili tələbatın ödənilməsinə yönələcək. O zaman hökumət artıq fiskal ekspansiyayı davam etdirə bilməyəcək və eyni zamanda hidrokarbon resurslarının neft idxalatçısına çevriləcək. Bununla da qeyri-neft büdcə kəsirinin qeyri-neft ÜDM-inə nisbəti və cari hesablar balansının kəsiri də artım trendi göstərəcək. Hesabatdakı ssenarilər göstərir ki, hətta ən optimist variantda belə bu proses 2020-2025-ci illərdə baş verəcək. Neqativ ssenarinin baş tutmaması üçün Azərbaycan yoxsulluğun azaldılmasına, ikirəqəmli inflyasiyanın qabaqlanmasına, qeyri-neft sektorunda məhsuldarlığın ən yüksək olduğu sahələrin inkişafına nail olmalıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatı əvvəlcə (a) təbii resurslardan asılılıq fazasından (b) keçid fazasına, daha sonra isə (c) davamlı inkişaf fazasına keçməlidir.

6) “Xəzər hövzəsində neft iqtisadiyyatı və siyasəti: Azərbaycan və Mərkəzi Asiyada neft gəlirlərinin təkrar bölgüsü” (*The economics and politics of oil in the Caspian Basin: the redistribution of oil revenues in Azerbaijan and Central Asia; 2008*). Hər bir neft-qaz ölkəsində gəlirlərin ədalətli bölgüsü və səmərəli istifadəsi ilk növbədə belə bir suala cavab tapmağı vacib edir: vəsaitin nə qədərini bu gün, nə qədərini isə sabah xərcləməli? Azərbaycan hökuməti neft gəlirlərindən ölkədəki sosial, siyasi və etnik gərginliyi ortadan qaldırmaq üçün istifadə edir. Həssas sosial qruplara yönəlik dövlət proqramları həyata keçirilir. Ancaq ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına mühüm əngəl olan regionlar arasındakı disbalans böyük neft gəlirləri hesabına nəinki öz həllini tapmır, əksinə, daha da dərinləşir. Belə ki, iqtisadi resursların daha çox Bakı və Abşeron yarımadasında konsentrasiyası müşahidə olunur. Neft gəlirlərinin sosial-iqtisadi rifaha tam çevrilə bilməməsinə isə iqtisadi agentlərin “renta axtarışı” meyilləri (*rent-seeking*), sosial kapitalın zəif inkişafı və köhnəlmiş istehsal bazası mane olur. Uzunmüddətli dövrdə neft gəlirlərindən səmərəli istifadə nəinki davamlı iqtisadi inkişafa təkan verər, hətta siyasi sabillik üçün də qarant rolunu oynayır.

7) “Neft fondları effektivdirmi? Azərbaycan və Qazaxıstanda resurs gəlirlərinin idarə olunması” (*How effective are oil funds? Managing resource windfalls in Azerbaijan and Kazakhstan; 2007*). İrihəcmli neft gəlirlərinin müəyyən hissəsini büdcədən kənarında tutmaq üçün bir sıra neft-qaz ölkələri, o cümlədən Azərbaycan ayrıca Neft Fondu formalaşdırmışlar. Neft Fondu Azərbaycanda digər dövlət qurumlarına nisbətən daha şəffaf və hesabatlıdır. Hasilat Sənayesində Şəffaflıq Təşəbbüsünə (*EITI*) qoşulması fondun hesabatlılığının təkmilləşməsinə daha müsbət təsir etmişdir. Azərbaycan hökuməti sosial inkişaf və infrastruktur ehtiyaclarına xərcləmələr (*spending oil revenues*), makroiqtisadi sabilliyin qorunması (*sterilizing oil revenues*) və neft gəlirlərinin bir hissəsinin gələcək nəsillər üçün saxlanması (*saving oil revenues*) arasında doğru balans tapmalıdır. Hələlik isə Qazaxıstanda bu balans Azərbaycandan daha optimal qurulub. Belə ki, 2006-cı ildə Qazaxıstanda qeyri-neft büdcə kəsirinin qeyri-neft ÜDM-inə nisbəti cəmi 4,3%, Azərbaycanda isə bu göstərici 30%-dən çox olmuşdur. Səbəb isə ondan ibarətdir ki, ARDNF rəsmən yığım fondu olsa da, Azərbaycan vəsaitlərinin böyük hissəsini heç bir limit olmadan dövlət büdcəsinə və öz büdcəsi vasitəsilə investisiya layihələrinə ayırır. Qazaxıstanın Milli Fondu isə daha çox stabilləşmə funksiyası yerinə yetirsə də, neftin qiyməti əvvəlcədən müəyyən həddi keçdikdən sonra avtomatik yığım mexanizmi işə düşür və dövlət büdcəsinə köçürmələr məhdud olmaqla hər il ayrıca olaraq Prezident tərəfindən təsdiqlənir. Hesabatda həm də qeyd edilir ki, Azərbaycan hökuməti yüksək xərcləmələrin makroiqtisadi sabilliyə və valyuta məzənnəsinə təsiri, habelə qeyri-neft sektorunun rəqabətliyini daim diqqətdə saxlamalıdır. Çünki bunların təmin edilməməsi iqtisadi diversifikasiya üçün ciddi əngələ çevrilə bilər.

8) “Qara qızılı insan qızılına çevirmək: neft gəlirlərindən davamlı inkişafa nail olmaq üçün istifadə” (*Converting black gold into human gold: using oil revenues to achieve sustainable development; 2006*). BMT-nin bu hesabatı Azərbaycan İİN-in tələbi əsasında hazırlanıb və nəinki neft gəlirlərindən davamlı inkişafa nail

olmaq üçün necə istifadə etmək barədə ümumi tövsiyələr, hətta çox konkret tədbirlər planına da malikdir. Hesabatda ilk diqqətçəkən fikir ondan ibarətdir ki, "Azərbaycanın iri neft ixracatçısı olması hələ onun qlobal iqtisadiyyata tam inteqrə ola bildiyi anlamına gəlmir". Azərbaycan yalnız inkişaf etmiş və rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft sektoru ilə qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyasını tamamlaya bilər. Ölkə əhalisinin mütləq çoxluğu məhz qeyri-neft sahələrində işləyir və bu sahələrdə ixtisas sahibi olmuşdur. Paradoksallıq ondan ibarətdir ki, ölkə "holland sindromu"nun bəzi əlamətlərindən qaça bilsə də, qeyri-neft sektorunu qlobal iqtisadiyyata inteqrasiya etdirə bilməyib. Hökumətin uzunmüddətli hədəfləri arasında gəlirlərin artımı və yoxsulluğun azaldılması, "holland sindromu"nun neytrallaşdırılması, qeyri-neft sektoru üzrə artım və institusional islahatlar kimi ümumi məsələlər var. Ancaq hesabatda "qara qızılı insan qızılına çevirmək" konsepsiyası çərçivəsində əsas diqqət ayrılan məqamlar bunlardır:

- a) *İnsan resurslarının inkişafı strategiyası*: təhsilə investisiya, dövlət sektorunda texniki təhsilin inkişafı, təhsil təqaüdləri, təhsil parkları, icma kollecləri, təhsil fondları.
- b) *Makroiqtisadi məsələlər*: yeni iqtisadi monitoring xidməti, makroiqtisadi risklərin xəritəsi, neft gəlirlərinin xərclənməsinə nəzarət.
- c) *"Qara qızılı insan qızılına çevirmək" alətləri*: məlumat bazalarının yaradılması, sorğuların keçirilməsi, iqtisadi-riyazi modelləşdirmə.
- d) *Ölkələr üzrə öyrənmə və əməkdaşlıq*: digər neft ölkələrindən alınan dərslərin (*lessons learned*) və təcrübələrin sistemli öyrənilməsi.

Hesabatda Norveç, Çili, Trinidad və Tobaqo, Nigeriya və Qazaxıstan kimi resursla zəngin ölkələr Azərbaycanla müqayisə edilir və ölkəmiz üçün müəyyən "dərslər" çıxarılır. Bu "dərslər"i ümumiləşdirsək, bunlar uzunmüddətli yanaşmanın olmasından, davamlı institusional reformaların keçirilməsindən, qanunların ciddi tətbiq mexanizmlərinin olmasından, korrupsiyanın qabaqlanmasından, neft bumunun ilk dövründə ləngitmədən hüquqi və institusional çərçivələrin qurulmasından ibarətdir. İstənilən halda bütün hesabatda qırmızı xətlə keçən əsas müddəə ondan ibarətdir ki, neft gəlirlərindən istifadə ilə davamlı inkişafa nail olmaq və qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək üçün insan resurslarına və sosial kapitalla sərmayə qoymaq lazımdır.

9) "Resursla zəngin ölkələrdə hidrokarbon gəlirlərinin ağıllı idarə olunması" (*Prudent management of hydrocarbon revenues in resource-rich economies; 2005*). Bu araşdırma sənədində Azərbaycan, Qazaxıstan, Rusiya və Türkmənistanın, yəni neft-qaz və digər minerallarla zəngin postsovet ölkələrinin təbii resurslardan gələn gəlirləri uzunmüddətli dövrdə idarəetmə meyillərindəki və institusional quruluşlarındakı fərqli və oxşar cəhətlər təhlil edilir. Qeyd olunur ki, həmin gəlirlər ölkələrdə investisiyayönümlü kapital formalaşmasını sürətləndirir, ancaq kapital qoyuluşlarının davamlılığı mineral resursların istismarı ilə yanaşı, kapital mənbələrinin diversifikasiya olunmasını da tələb edir. Eyni zamanda, dövlət investisiya qoyuluşu prosesində "hökumət digər alternativlərinə və özəl sektora nisbətən geridönüş mənfəəti (*return*) ən aşağı olan layihələri seçir". Buna görə də institusional bazası zəif ölkələrin neft-qaz gəlirləri hesabına davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaları çətinidir. Azərbaycan və Qazaxıstan kimi ölkələrin mineral gəlirləri dövlət maliyyəsi sistemində əlahiddə statusla idarə etmək üçün formalaşdırdıqları neft fondlarına Böyük Britaniya (Şimal dənizində istismar edilən hidrokarbon yataqlarından daxil olan vəsaitlərdə) kimi ictimai vəsaitlərin prioritetlərə uyğun xərclənməsi ictimaiyyətdə şübhə doğurmayan ölkələrdə ehtiyac duyulmur.

10) "Xəzərin neft sərvətləri: kim fayda götürəcək?" (*Caspian oil windfalls: who will benefit?, 2003*). Gəlirlərin idarə edilməsinin istənilən uğurlu planı onun icrasını mümkün edən "siyasi iradə"dən asılıdır. Gəlirlərin saxlandığı stabilləşmə fondları neft-qaz ölkələrinin uzunmüddətli iqtisadi diversifikasiya hədəfləri üçün önəmlidir və onlar ölkələri daha riskli maliyyələşmə olan borclanmadan qoruyur. Ancaq fondlar üzərində güclü ictimai nəzarət, gerçək hakimiyyət bölgüsü olmasa, orada toplanan vəsaitlərin

məqsədəuyğun istifadəsinə heç bir təminat yoxdur. Buna görə də hesabatda Azərbaycan hökumətinə SOFAZ-ın missiyasını konkretləşdirmək, onun idarə edilməsində vətəndaş cəmiyyətinin rolunu artırmaq, uzunmüddətli aktivlərin idarəetmə strategiyasını hazırlamaq, qanunvericilik bazasını təkmilləşdirmək, büdcə ilə münasibətləri tənzimləmək tövsiyə olunur. Qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək üçün isə (digər hesabatlarda olduğu kimi) biznes mühitini yaxşılaşdırmaq, neft gəlirlərindən sosial məqsədlər üçün effektiv vacibdir.

11) “Aşağı gəlirli ölkələrdə ixracın diversifikasiyası: Doha raundundan sonrakı beynəlxalq çağırış” (*Export diversification in low-income countries: an international challenge after Doha; 2003*). OECD-in 98 ölkə üzrə (1966-2000-ci illəri əhatə etməklə) apardığı xarici ticarət statistikasının təhlili göstərdi ki, diversifikasiyaya nail olmaq aşağı gəlirli ölkələr üçün daha çətin vəzifədir. Eyni zamanda, ixracın diversifikasiyası hələ bunun davamlı yüksək gəlir (bazar payından asılı olaraq) və yüksək iqtisadi artım vəd edəcəyi anlamına gəlmir. Xüsusən azgəlirli ölkələrdə insan kapitalı müqayisəli üstünlüyün əsas elementi olmadığından onlar yalnız az texnologiya tutumlu və az vərdiş tələb edən sənaye sahələri (məsələn, kənd təsərrüfatı mallarının qablaşdırılması) hesabına diversifikasiyaya nail olurlar. İxracın və ümumiyyətlə iqtisadiyyatın diversifikasiyası ölkənin idxalını da stimullaşdırdığından bu, bütövlükdə bütün ölkələr üçün faydalıdır.

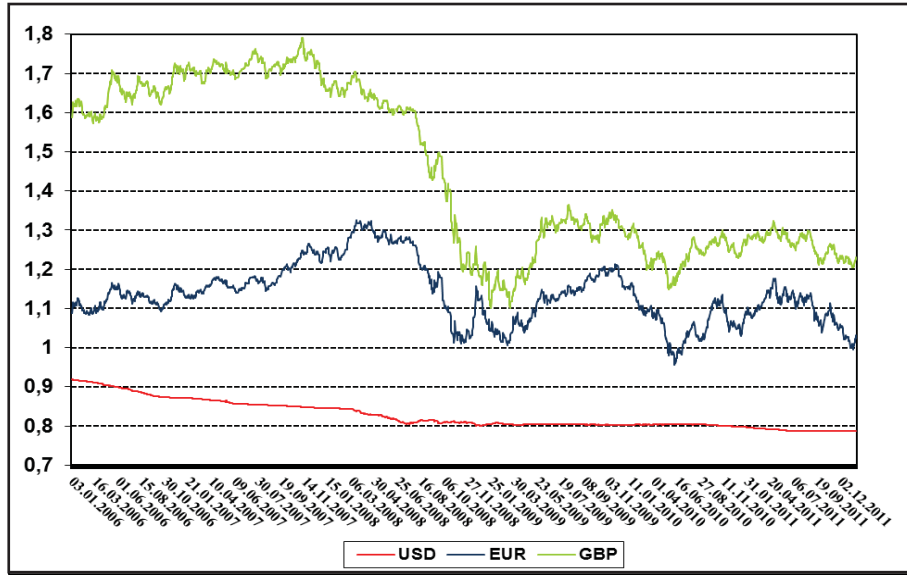
12) “Azərbaycan üzrə insan inkişafı hesabatı, 2000” (*Azerbaijan human development report, 2000*). Bu hesabat Neft Fondunun yaradılması dövrünü və o zaman onun əsas funksiyalarından biri kimi qeyri-neft sektorunun “holland sindromu”na qarşı qorunmasını qarşısına məqsəd qoyduğunu təhlil edən unikal mənbədir. Qeyd olunur ki, neft gəlirlərindən istifadə həm də cəmiyyətə əlavə yük gətirmədən təbii sərvətlərin ədalətli şəkildə hamı üçün əlçatan monetar sərvətlərə çevrilməsini, habelə iqtisadi artımla insan inkişafı arasında əlaqə yaradılmasını təmin etməlidir.

Sadalanan hesabatlarla yanaşı, Oksford Universitetinin 2011-ci ildə yayımladığı “Resurs gəlirlərinin idarə olunması: iqtisadi prinsiplər və Xəzər təcrübəsi” (*Management of resource revenues: economic principles and Caspian experiences, Ox.Un. 2011*), BVF-nin 2008-ci ildə açıqladığı “Hökumət xərclərinin iqtisadi artıma təsiri: Azərbaycan nümunəsi” (*Impact of government expenditure on growth: the case of Azerbaijan, IMF, 2008*) tədqiqat sənədlərində, habelə AB-nin “Avropa qonşuluq və əməkdaşlıq aləti. Azərbaycan: 2007-2013-cü illər üzrə ölkə strateji sənədi”ndə (*European neighborhood and partnership instrument. Azerbaijan: country strategy paper for 2007-2013*) ölkə iqtisadiyyatının və ixracın diversifikasiyası qaçılmaz zərurət kimi qeyd olunub. Birinci qeyd olunan tədqiqatda Azərbaycanın neft gəlirlərinin sürətli xərclənməsinin özəl sərmayələri sıxışdırması təhlükəli meyil hesab olunur və uzunmüddətli dövrdə “sərmayə-istehlak” münasibətlərini tənzimlədiyi üçün “davamlı gəlir yanaşması”nın (*permanent income hypothesis*) tətbiqinin önəmi vurğulanır. Dünya Bankının fərqli ssenarilər üzrə “davamlı gəlir” hesablamaları Azərbaycanın hər il neft gəlirlərindən 4.3-7.7 milyard dollar intervalında dəyişməsinin ölkə üçün daha məqbul olacağını təsbit edib.

3.7. İqtisadi diversifikasiyaya mane olan faktorlar

Holland sindromu. Resurs ölkələrində iqtisadi diversifikasiyaya mane olan ən mühüm faktorlardan biri də “holland sindromu”dur. Bu sindromun mahiyyəti xammal satışından ölkəyə daxil olan irimiqyaslı xarici valyuta axınları qarşısında yerli valyutanın durmadan bahalaşması və bununla da bir sıra iqtisadi sektorların rəqabət qabiliyyətinin azalmasından ibarətdir. Azərbaycanın milli valyutası olan manat son 6 ildə (2006-cı ilin əvvəlindən 2012-ci ilin əvvəlinə qədər) dünyada aparıcı valyutalar olaraq qəbul edilən dollar, avro və funt sterlinqə qarşı xeyli bahalaşmışdır.

Diqram 11. Azərbaycan manatının ABŞ dolları, avro və funt sterlinqə nisbətən kursu

Mənbə: AMB, müəllif hesablamaları

İxracın neftdən asılılığının diversifikasiyanı ləngidən fəsadları. Azərbaycanın ixracı neft və neft məhsullarından ciddi şəkildə asılıdır. Bu asılılığın səviyyəsi 2011-cü ildə 97% olub ki, bu da bütün dünyada neft-qaz ölkələri arasında ən yüksək göstəricilərdən biridir³⁴. Xatırladaq ki, hətta Nigeriyada neftin ixracda payı bizdən aşağıdır – 90%³⁵. Belə bir asılılığın diversifikasiyanın ləngiməsi baxımından doğurduğu bəzi risklər var: (a) Neftin qiyməti dünya bazarlarında həddən artıq volatil (*dəyişkən*) olduğundan ölkə qiymətlərinin azalması ilə milli və tükənən sərvət olan neftin ixracından çox qısa müddətdə böyük pullar itirə bilər. Azərbaycan bu problemlə 2008-ci ilin sonu, 2009-cu ilin əvvəllərində qarşılaşdı və normal qiymətlərlə qazana biləcəyi milyardlarla pulu itirdi. Bu itkilərə eyni zamanda iqtisadi diversifikasiya üçün önəmli maliyyə mənbələrinin itirilməsi kimi də yanaşmaq olar. (b) Neft hasilatı geniş mənada elm və innovasiya tutumlu hesab edilmədiyindən bu sektorun iqtisadiyyatda dominantlığı müasir innovasiya iqtisadiyyatına keçid vasitəsilə iqtisadi diversifikasiyanı (Azərbaycan ÜDM-in 0,17%-ini, Gürcüstan 0,18%-ini, Ermənistan isə 0,21%-ini innovasiyaya (*R&D*) xərcləyir³⁶) və davamlı iqtisadi inkişafı ləngidir. Çünki bütün resurslar və investisiyalar ya bu sektora yönəlir, ya da xidmət sektoruna. Eyni zamanda, neft hasilatı ölkənin məşğulluq probleminin həllinə də ciddi töhfə verə bilmir. Azərbaycanda iqtisadi aktiv əhalinin cəmi 2-3%-i neft hasilatı və əlaqədar sahələrdə çalışır. Əhalinin 38,2%-i (2010) isə kənd təsərrüfatında məşğulluğunu təmin edib. (c) İxracın neft və neft məhsulları kimi bir neçə əmtədən asılılığı ixracın ölkələr üzrə də ciddi konsentrasiyasına gətirib çıxarır. Yəni ixrac bir neçə ölkədən asılı olur ki, bu da ixracın diversifikasiyasına və yeni bazarlara çıxışa mane olur. Azərbaycanın ixracının əsasını təşkil edən xam neftin əsas alıcıları İtaliya və Fransadır (2010-cu il üçün) ki, bu iki ölkə xarici ticarət dövriyyəmizin üçdə birinə sahibdir.

Zəif idarəçilik, strateji yanaşmanın olmaması və sosial aktorların prosesdə zəif iştirakçılığı. Ümumi dövlət idarəçiliyində və inkişaf prioritetlərinin seçimində sosial aktorların (*akademik dairələr, müstəqil ekspertlər, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları*) kənarında qalması bəzi hallarda hökumətin seçdiyi prioritetlərin sosial-iqtisadi reallıqları əks etdirməməsinə və qərarqəbuletmə prosesində özgələşməyə (*alienation*) səbəb olur. Beləliklə, sosial-iqtisadi həyatı bütünlüklə neft-qaz gəlirləri üzərində qurulan Azərbaycanda da resursla zəngin olan bir

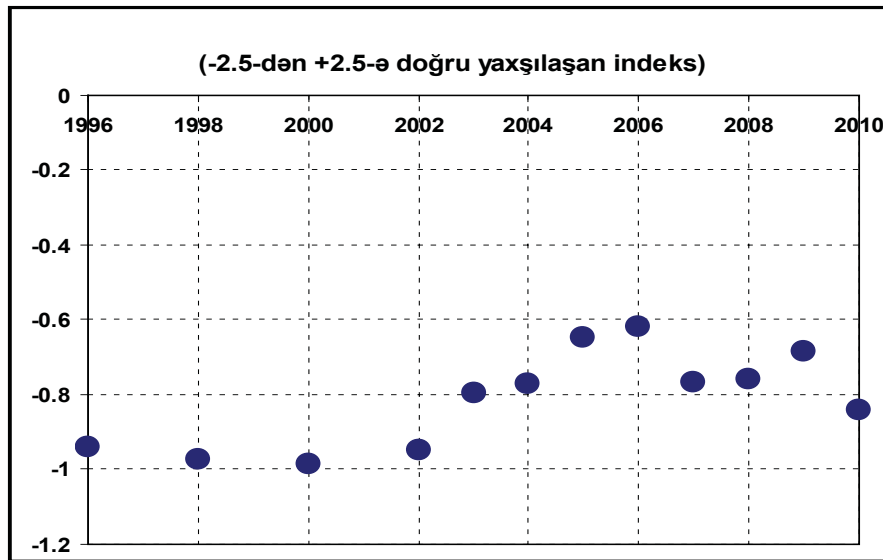
³⁴ <http://www.turan.az>

³⁵ <http://www.eiu.com> (2011)

³⁶ <http://www.worldbank.org> (2009-2010)

çox ölkələrin üzləşdiyi ciddi bir problemin simptomları özünü tədricən büruzə verməkdədir. Bu problem də hökumətin və bütövlükdə dövlət strukturlarının həyata keçirdikləri idarəetmə və siyasət yaratma prosesinin (*policy-making*) tədricən daha da səmərəsizləşməsi, konstitusion əsaslarla hakimiyyətin yeganə mənbəyi olmalı olan xalqdan özgüləşməsidir. Bu özgüləşmə həm də ictimai vəsaitlərin mənimsənilməsinə rəvac verir.

Diaqram 12. 1996-2010-cu illərdə Azərbaycan hökumətinin effektivliyi indeksi

Mənbə: World Bank Governance Indicators

Azərbaycanda dövlət idarəçiliyinin və hökumət siyasətinin ümumi parametrlər və xüsusən də effektivlik meyarı üzrə son dövrlər xüsusilə geniş istinad edilən relevant beynəlxalq indekslər və konsepsiyalar əsasında digər ölkələrlə müqayisəli qiymətləndirilməsi əhatəli şəkildə aparılmayıb. Dövlət idarəçiliyinin effektivliyi parametri qarşıya qoyulan əsas məqsədlərə çatmaq və mühüm funksiyaları icra etmək imkanına sahib olmaq və bu proseslərin resurslardan səmərəli istifadə əsasında yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Ancaq diaqram 12-də göstərilən Dünya Bankının idarəetmə indikatorlarından (*WB Governance Indicators*) biri olan hökumətin effektivliyi (*government effectiveness*) Azərbaycanda hakimiyyətin icraedici qanadının effektivliyinin ciddi artım göstərmədiyini nümayiş etdirir.

Sosial-iqtisadi inkişafın ortamüddətli dövrdə yeni hədəflərini müəyyən etməyi qarşıya məqsəd qoyan “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının hazırlanması ilə bağlı fərmanda işə hədəflər arasında iştirakçı dövlət idarəetməsi naminə islahatlar öz əksini tapmayıb. Vətəndaş passivliyini azaltmaq üçün dövlət idarəetməsində iştirakçılıq (*participatory governance*) modeli tətbiq edilməli, siyasətin formalaşması (*policy-making*) və qərarqəbulətmə (*decision-making*) prosesinin müxtəlif mərhələlərində ictimaiyyətin rəyi öyrənilməlidir. Azərbaycanda güclü ictimai təzyiqlər qrupları tam formalaşmadıqca iqtisadi inkişaf prioritetlərinə çatmaq üçün sərf edilən ictimai vəsaitin səmərəsiz istifadəsi və mənimsənilməsi problemi qalacaqdır.

Hökumətin ayrı-ayrı dövlət proqramlarında və strateji sənədlərdə prioritet elan etdiyi qeyri-neft sahəsindəki müxtəlif sektorların neft-qaz sektoruna alternativ kimi inkişaf etdirilməsinin seçim meyarları üzrə qiymətləndirmə matrisi aşağıda verilmişdir. Seçim meyarları seçilən sektorun digər iqtisadi sektorlarla əlaqəsinin olması (“*lokomotiv effekti*”), əməkətutumlu olması, ixrac potensialı və sektorun idxalı əvəzetmə potensialıdır.

Hökumət tərəfindən prioritet kimi seçilən sektorlardan, demək olar ki, yarısının Azərbaycan üçün yüksək hesab oluna bilən ixrac və idxalı əvəzetmə potensialı var. Əməkətutumlu olması və digər sektorlarla əlaqə işə seçilən sektorların çoxunda orta səviyyədədir.

Cədvəl 2. Hökumətin prioritet elan etdiyi qeyri-neft sektorlarının beynəlxalq seçim meyarlarına görə qiymətləndirilməsi

Sektorlar\Meyarlar	Sektorun digər sektorlarla əlaqəsi	Sektorun əməkətutumlu olması	Sektorun ixrac potensialı	Sektorun idxalı əvəzetmə potensialı
1. Kənd təsərrüfatı	Yüksək	Yüksək	Yüksək	Yüksək
2. Balıqçılıq	Orta	Zəif	Yüksək	Yüksək
3. Yeyinti sənayesi	Yüksək	Orta	Yüksək	Yüksək
4. Yüngül sənaye	Orta	Orta	Orta	Orta
5. Tikinti sənayesi	Orta	Orta	Orta	Orta
6. Kimya sənayesi	Yüksək	Yüksək	Yüksək	Yüksək
7. Cihazqayırma	Orta	Orta	Orta	Zəif
8. Turizm sektoru	Orta	Orta	Zəif	Zəif
9. Elektroenergetika	Orta	Zəif	Yüksək	Yüksək
10. Təhsil sektoru	Orta	Yüksək	Zəif	Orta

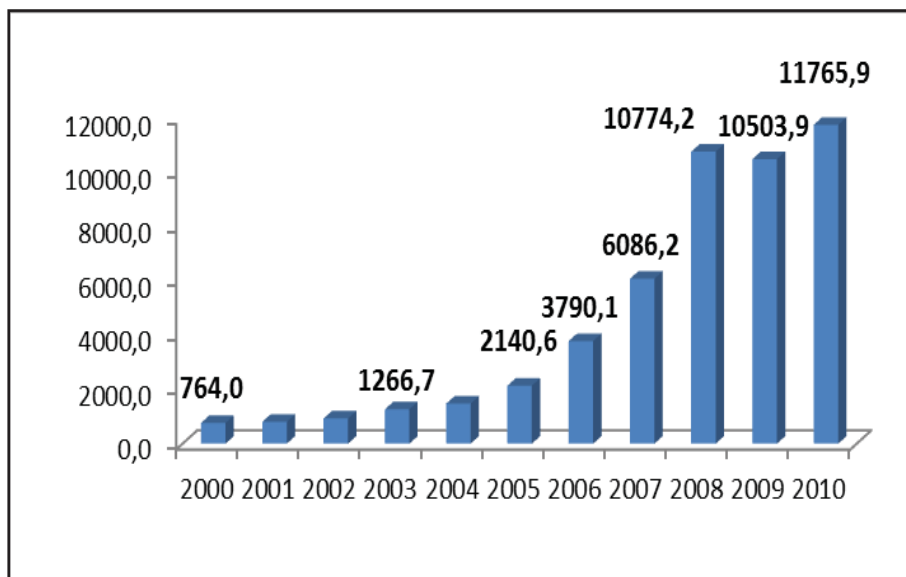
4. DİVERSİFİKASIYA SİYASƏTİNİN NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

4.1. Maliyyə sektoru

Ölkə iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər ölkənin maliyyə sisteminin dəyişikliklərinə, eyni zamanda həm də maliyyə sistemindəki dəyişikliklər, öz növbəsində, ölkə iqtisadiyyatındakı dəyişikliklərə birbaşa təsir göstərir. Buna görə də 2000-2010-cu illər dövründə hökumətin maliyyə siyasətinin necə inkişaf etməsini, ölkənin maliyyə sistemində hansı dəyişikliklərin baş verməsini izləmək çox önəmlidir.

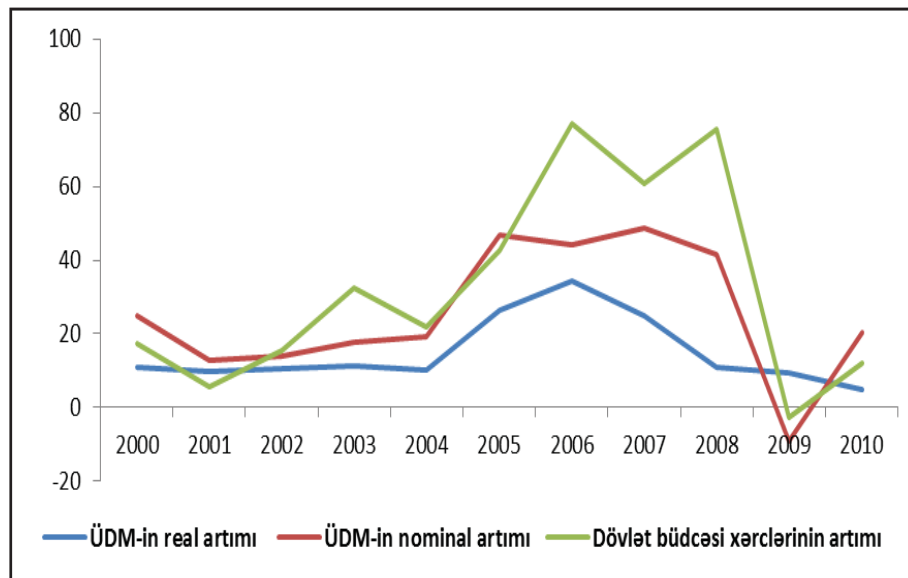
Büdcə xərcləri siyasəti. 2003-cü ilədək Azərbaycanın dövlət büdcəsinin xərcləri 1 milyard manatdan aşağı olub. 2003-cü ildə dövlət büdcəsinin xərcləri 1 milyard manat, 2005-ci ildə isə 2 milyard manatı keçib. Neft gəlirlərinin sürətlə artması, ARDNF-dən olan transfertlərin məbləğinin sürətlə böyüməsi nəticəsində 2005-2010-cu illərdə büdcə xərclərinin yüksək artım templəri qeydə alınıb. 2010-cu ildə büdcə xərclərinin məbləği 2000-ci ildə olduğundan 15,4 dəfə, 2005-ci ildə olduğundan isə 5,5 dəfə çox olub.

Diqram 13. 2000-2010-cu illər dövründə dövlət büdcəsi xərclərinin dinamikası (milyon manat)

Qeyd etmək lazımdır ki, 2005-ci ildən 2008-ci ilədək olan dövrdə büdcə xərclərinin əvvəlki illə müqayisədə artım templəri çox yüksək (2005-ci ildə 42,5%, 2006-cı ildə 77,0%, 2007-ci ildə 60,6% və 2008-ci ildə 75,5%) olmaqla illik ÜDM-in həm real, həm də nominal artım templərini qabaqlayıb.

Diagram 14. 2000-2010-cu illər dövründə ÜDM-in və büdcə xərclərinin artım tempi (əvvəlki illə müqayisədə %-lə)

Dünya maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq 2009-cu ildə ölkədə əvvəlki illə müqayisədə ÜDM-in real artım tempi 9,3% təşkil etsə də, ÜDM-in nominal həcmi 9% azalıb. Həmin ildə dövlət büdcəsinin xərcləri də əvvəlki illəkindən 2,5% az olub. 2010-cu ildən büdcə xərclərində yenidən sürətli artım baş verməkdədir: əvvəlki illə müqayisədə büdcə xərcləri 2010-cu ildə 12,0%, 2011-ci ildə isə 309% artırılıb.

Büdcə xərclərinin sürətlə artması hökumətin xərcləmə siyasətində və büdcə prioritetlərində ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarıb. Əgər 2000-2005-ci illər dövründə büdcə xərcləri sahəsində hökumətin prioriteti təhsil, sosial müdafiə və sosial təminat, habelə müdafiə bölmələri olubsa, 2005-ci ildən sonrakı dövrdə “Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” bölməsi və müdafiə xərcləri əsas prioritetlər olub. 2000-ci ildə dövlət büdcəsinin 3,8%-i, 2005-ci ildə isə 7,6%-i dövlət “Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” bölməsinə yönəldilibsə, 2008-ci ildə bu göstərici 40,8 fəzi təşkil edib. 2010-cu ildə büdcə xərclərinin 35,2%-i həmin bölməyə, 17,0%-ə qədər isə müdafiə³⁷ məqsədinə yönəldilib.

Qeyd etməliyik ki, dövlət büdcəsinin “Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” bölməsinin vəsaitinin böyük əksər hissəsi (97-98%-i) dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu kimi tikinti məqsədlərinə yönəldilir³⁸. Başqa sözlə, ölkənin əldə etdiyi böyük neft pulları artdıqca ildən-ilə daha çox vəsait dövlət büdcəsi vasitəsilə dövlət investisiyalarına yönəldilməyə başlanıb.

Dövlət zəmanəti ilə alınan xarici kreditlər. 2000-ci ildən 2010-cu ilədək olan dövrdə ölkənin xarici borcunun məbləği davamlı olaraq yüksəlib: 2001-ci ilin sonuna xarici borcun məbləği 1270.0 milyon, 2005-ci ilin sonuna 1650.5 milyon, 2010-cu ilin sonuna isə 3557.3 milyon ABŞ dolları təşkil edib. 2012-ci ilin 1 yanvar tarixinə ölkənin ümumi xarici dövlət borcu üzrə (istifadə olunan və dövlət borcu hesab edilən kreditlər üzrə) cəmi kreditlərin məbləği 4816.7 milyon ABŞ dolları səviyyəsində olub, adambaşına düşən xarici borc isə 521.6 ABŞ dolları təşkil edib³⁹.

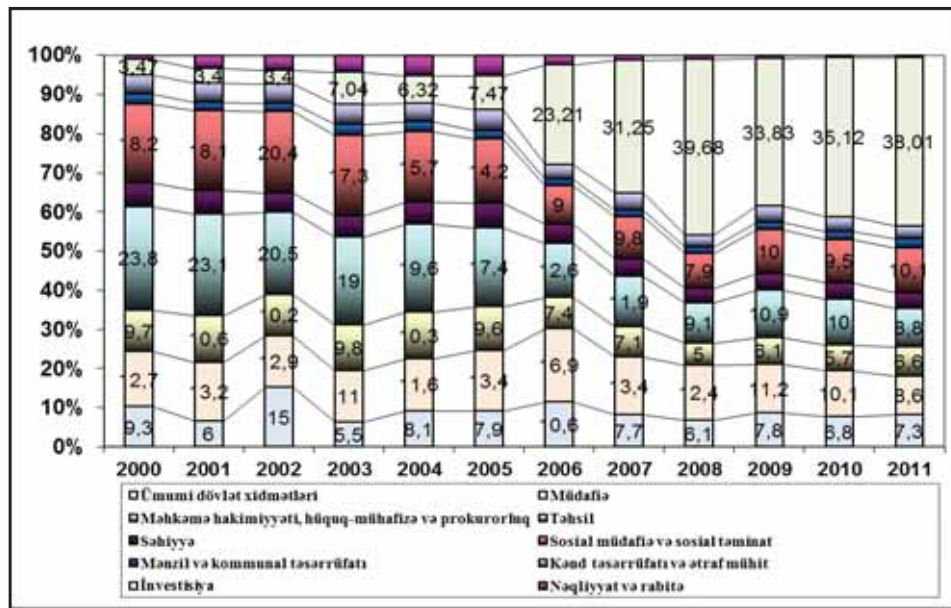
³⁷ Cədvəldə “Müdafiə” bölməsinin xərcləri 2010-cu ildə 10,1% görünsə də, nəzərə almaq lazımdır ki, 2009-2010-cu illərdə dövlət büdcəsinin “Əsas bölmələrə aid edilməyən sair xərclər” bölməsinin xərclərinin mühüm bir hissəsi müdafiə məqsədlərinə yönəldilib. Bunlar nəzərə alınanda müdafiə xərcləri dövlət büdcəsi xərclərinin 17%-nə çatır.

³⁸ 2005-ci ilədək “Dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu” dövlət büdcəsinin xərclərində ayrıca bənd kimi verilirdisə, 2005-ci ildən tətbiq edilən Vahid büdcə təsnifatına əsasən bu, “Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” bölməsinin tərkibinə daxil edilir.

³⁹ 2011-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatla Hesablama Palatasının Rəyi. Bakı, 2012, səh. 268

Xarici dövlət borcunun məbləğinin belə artımı müqabilində onun ÜDM-ə nisbətində ciddi artımın baş verdiyini söyləmək olmaz. Əksinə, xarici dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti 2004-cü ildə 18,6 faiz, 2005-ci ildə 12,7% olduğu halda, 2009-cu ildə 7,95%, 2010-cu ildə 7,4%, 2011-ci ildə isə 7,6% təşkil edib⁴⁰.

Diaqram 15. 2000-2011-ci illərdə Azərbaycan dövlət büdcəsi xərclərinin strukturu (%-lə)

Mənbə: www.maliyye.gov.az; www.budget.az

Bununla belə, son illər xarici dövlət borcunun əvvəlki illə müqayisədə artım tempi narahatlıq doğurmaya bilməz. Belə ki, hesablamalarımız göstərir ki, 2005-ci ildə xarici dövlət borcu əvvəlki ilə nisbətən 3,9% artdığı halda, 2009-cu ildə bu göstərici 14,1%, 2010-cu ildə 12,7%, 2011-ci ildə isə 24,9% olub. Yəni son illər xarici dövlət borcunun artım tempi çox yüksəkdir. Ölkədə ÜDM istehsalının dünya neft bazarının konyunkturundan asılı olduğu indiki durum üçün belə artım tempi təhlükəli hesab oluna bilər.

2012-ci ildə dövlət zəmanəti ilə investisiya layihələrinə cəlb ediləcək xarici kreditlər də nəzərə alınarsa, 2013-cü ilin əvvəlinədək xarici borcun məbləğinin 7.0 milyard ABŞ dolları səviyyəsinə çatacağı gözlənilir⁴¹.

2007-ci ildə dövlət zəmanəti ilə alınan kreditləri idarə etmək və öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə "Dövlət zəmanəti ilə alınan borcların Təminat Fondu" adlı məqsədli büdcə fondu yaradılıb. 2008-ci ildən başlayaraq hər ilin dövlət büdcəsinin xərclərində bu fond üçün vəsait nəzərdə tutulur: 2008-ci ildə fondun xərcləri 46.7 milyon, 2009-cu ildə 47.1 milyon, 2010-cu ildə 97.1 milyon manat olub.

"Avtomobil yolları" Məqsədli Büdcə Fondu. 2006-cı ildə ölkədə yol-nəqliyyat infrastrukturunun yenidən qurulmasının sürətləndirilməsini, avtomobil yolları şəbəkəsinin səmərəli istismarını və qənaətbəxş vəziyyətdə saxlanılmasını təmin etmək məqsədi ilə "Avtomobil yolları" Məqsədli Büdcə Fondu yaradılıb. Fond dövlət büdcəsinin yol və nəqliyyatla bağlı vergi gəlirləri hesabına formalaşır. Fondun vəsaiti 2010-cu ildə 170 milyon manat təşkil edib.

Dövlət büdcəsinin ehtiyat fondları. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artması həm də dövlət büdcəsindən ehtiyat fondlarına ayrılan vəsaitin həcmində artma ilə müşayiət olunub. Dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondu ilə yanaşı 2006-cı ildən Prezidentin Ehtiyat Fonduna da büdcədən vəsait ayrılması mütəmadi olaraq

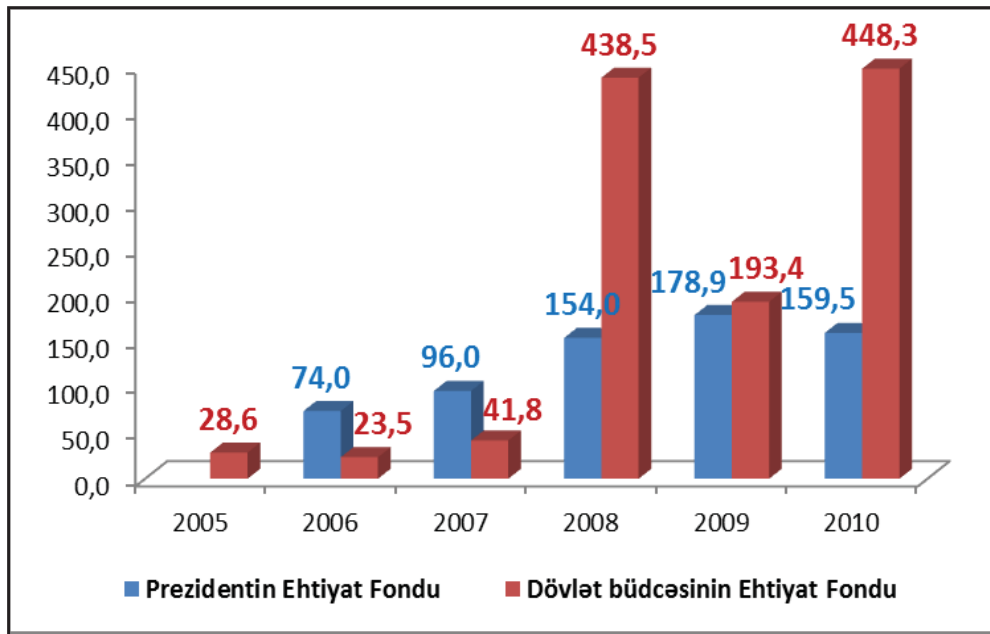
⁴⁰ www.maliyye.gov.az

⁴¹ Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il dövlət büdcəsi layihəsinə Milli Büdcə Qrupunun rəyi. www.nbg.az

həyata keçirilib. 2005-ci ildə Dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondunun xərcləri 28.6 milyon manat olmuşdusa, 2008-ci ildə 438.5 milyon, 2010-cu ildə isə 448.3 milyon manat təşkil edib.

Prezidentin Ehtiyat Fondunun xərcləri 2006-cı ildə 74.0 milyon manat olduğu halda, 2010-cu ildə iki dəfə çox artaraq 159.5 milyon manat olub. Bu fondun vəsaitlərinin istifadəsi ilə bağlı dövlət başçısı təkbaşına qərar verir. MBQ-nin araşdırmalarına əsasən, Prezidentin Ehtiyat Fondunun vəsaitləri əsasən siyasi məqsədlərə (siyasi imicin formalaşmasına) yönəlik tədbirlərə yönəldilir⁴². 2010-cu ildə dövlət büdcəsinin ümumi xərclərinin 607.8 milyon manatı, yaxud 5,2%-i ehtiyat fondları vasitəsilə xərclənib. Dövlət büdcəsindən ehtiyat fondlarına ayrılan vəsaitin artırılması tendensiyası davam edir.

Diaqram 16. Dövlət büdcəsinin ehtiyat fondlarının xərclərinin dinamikası (milyon manat)

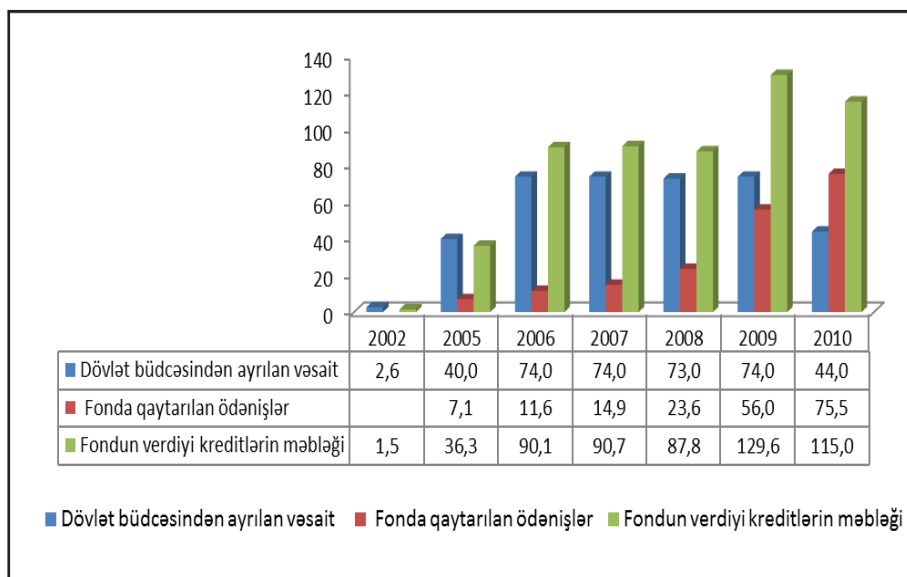
Sahibkarlığın dəstəklənməsi. 2002-ci ildə dövlət büdcəsindən SKMF-yə 2.6 milyon, 2005-ci ildə 40.0 milyon manat ayrılmışdısa, 2006-2009-cu illərdə hər il büdcədən fonda ayrılan vəsaitin məbləği təqribən 74 milyon manat olub. 2010-cu ildə bu məbləğ bir qədər azalaraq 44.0 milyon manat olub. Lakin 2005-ci ildən başlayaraq sahibkarlara verilən kreditə görə fonda qaytarılan vəsaitin məbləği ildən-ilə sürətlə artmağa başlayıb: 2005-ci ildə bu məbləğ 7.1 milyon manat olmuşdusa, 2010-cu ildə 75.5 milyon manat təşkil edib (10 dəfədən çox atıb). Bunun hesabına fondun sahibkarlara təqdim etdiyi kreditin məbləği də ildən-ilə yüksəlib.

Fondun sahibkarlara təqdim etdiyi güzəştli kreditin ümumi məbləği 2002-ci ilə cəmi 1.5 milyon, 2005-ci ildə 36.3 milyon manat olubsa, 2009-cu ildə 129.6 milyon, 2010-cu ildə isə 115.0 milyon manat təşkil edib.

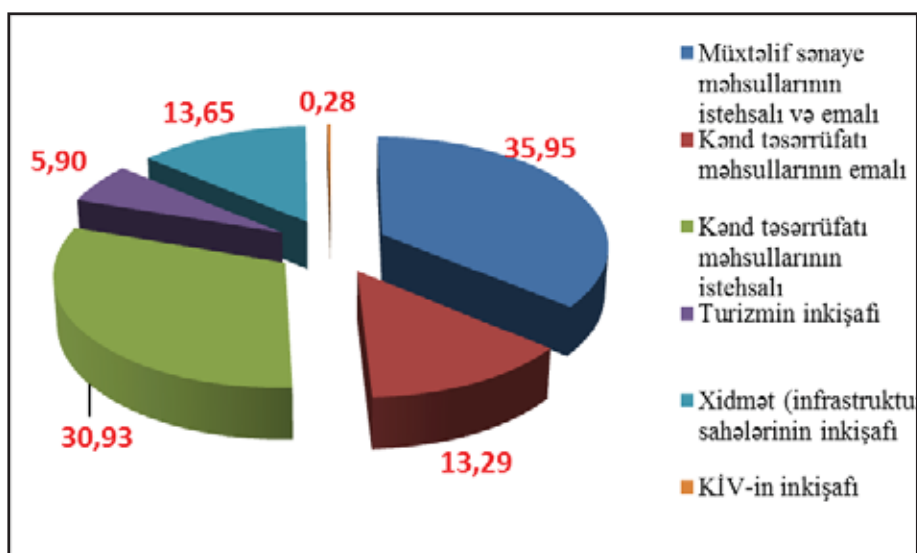
Ümumiyyətlə, 2002-2010-cu illər dövründə fond tərəfindən müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara 580.1 milyon manatlıq güzəştli kreditlər verilib: bunun 208.6 milyon manatı (35,6%) müxtəlif sənaye məhsullarının istehsalına, 179.4 milyon manatı (30,9%) kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına, 77.1 milyon manatı (13,3%) kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına, 79.2 milyon manatı (13,6%) xidmət (infrastruktur) sahələrinin inkişafına, 34.3 milyon manatı (5,9%) turizmin inkişafına və 1.6 milyon manatı (0,3%) isə kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) inkişafına yönəldilib.

⁴² Büdcə sistemi haqqında qanuna edilən əlavə və dəyişikliklər barədə MBQ-nin rəyi. 2009

Diqram 17. SKMF-nin vəsaitlərinin artım dinamikası (milyon manat)

Diqram 18. 2002-2010-cu illərdə SKMF-nin kreditlərinin sahələr üzrə bölgüsü (%-lə)

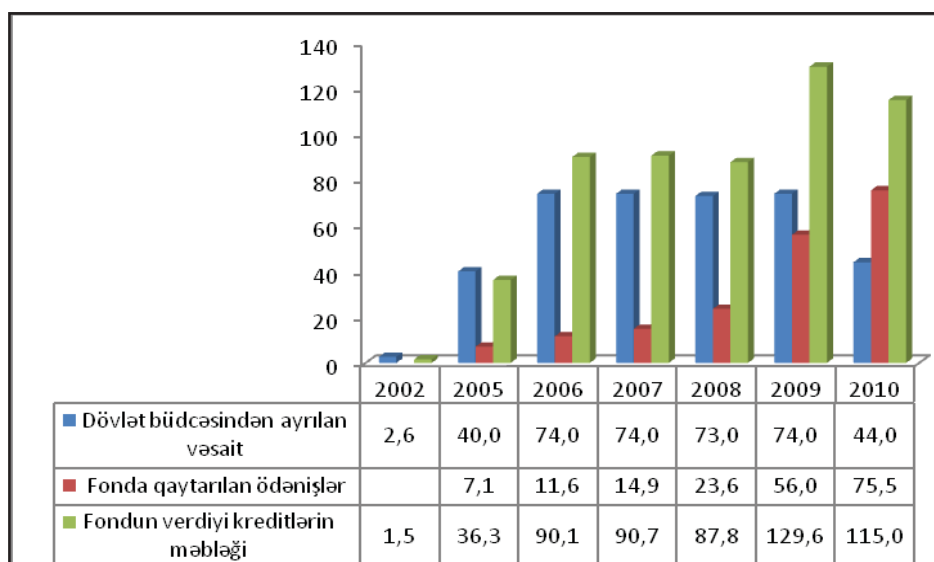
Qeyd edək ki, 2009-cu ildə KİV-ə Dövlət Dəstəyi Fondu yaradıldıqdan sonra dövlət büdcəsindən bu fonda vəsait ayrılır və bu vəsaitlər KİV-in inkişafı ilə bağlı layihələrə yönəldilir. Buna görə də SKMF 2009-cu ildən KİV-in inkişafı layihələrinə maliyyə ayırmır.

SKMF ölkənin bütün iqtisadi rayonları üzrə layihələrin maliyyələşdirilməsini həyata keçirir. Lakin 2010-cu ilədək fondun maliyyələşdirdiyi layihələr arasında paytaxt, Aran və Gəncə-Qazax iqtisadi zonalarının layihələri daha üstün çəkiyə malikdir.

Son illər SKMF-nin təqdim etdiyi kreditlərin məbləğinin böyüdülməsi siyasəti həyata keçirilib. Belə ki, 2009-cu ilədək fond 1000 manatadək kreditlər də təqdim edirdisə, fondun əsasnaməsində 2009-cu ildə həyata keçirilən dəyişiklikdən sonra fond 10 min manatdan aşağı məbləğdə kredit vermir. Eyni zamanda, həmin dəyişiklikdən sonra fondun təqdim edə biləcəyi kreditin yuxarı məbləği kimi 5 milyon manat müəyyən edilib. SKMF-nin məlumatına əsasən, 2009-cu ildən sonra fondun təqdim etdiyi bütün kreditlərin 85-90%-ni böyük (250 min manatdan 1.0 milyon manatadək) və iri (5.0 milyon manatadək) həcmli kreditlər təşkil edir⁴³.

⁴³ <http://anfes.gov.az/az/>

Diaqram 17. DSKMF-nin vəsaitlərinin artım dinamikası (milyon manat)

Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti. 30 mart 2006-cı ildə yaradılmış AİŞ-in ilkin nizamnamə kapitalı ARDNF-nin vəsaiti hesabına formalaşdırılıb. Bu məqsədlə fondun 2006-cı ilin büdcəsindən 90.0 milyon manat vəsait ayrılıb. Şirkətin nizamnamə kapitalının artırılması üçün 2009-cu ilin dövlət büdcəsindən (dövlət investisiyaları hesabına) 70.0 milyon manat vəsait yönəldilib.

AİŞ-in iştirak etdiyi və gələcəkdə iştirak etmək istədiyi layihələr aşağıdakılardır⁴⁴:

- süd məhsulları istehsalçısı olan "Milk Pro" ASC-nin mövcud süd zavodunun rekonstruksiyası və yeni süd zavodunun tikintisi;
- Fransanın "Lafarge" şirkəti ilə yeni sement zavodunun inşası;
- "Azərduz" zavodunun tikintisi ("Azərsun" Holdinglə birlikdə);
- "AzAqroExport" MMC;
- "Azərtoxum" MMC-nin yaradılması;
- gəmiqayırma zavodunun tikintisi – 25% (ARDNŞ (65%) və Sinqapurun "Kappel Offshore&Marine" şirkəti (10%) ilə birlikdə);
- Xəzər Beynəlxalq İnvestisiya Şirkəti (İslam İnkişaf Fondu, Özal sektorun inkişafı üzrə İslam Korporasiyası və başqaları ilə birlikdə);
- İsveçrənin "Holcim" şirkətinə məxsus "Qaradağ Sement" zavodunun səhmlərinin 10%-nin alınması;
- tullantıların emalı zavodunun tikintisinə investisiya qoyuluşu;
- neft terminalı və neft-kimya komplekslərinin tikintisi layihələri;
- kənd təsərrüfatı layihələri.

Yaranandan 2010-cu ilin sonunadək AİŞ-in iştirak etdiyi layihələr üzrə yerli və xarici investorlarla birgə ölkə iqtisadiyyatına 488.3 milyon manat investisiya yönəldilib⁴⁵.

Vergi stimullaşdırılması. 2001-ci ilin əvvəlindən Azərbaycanda Vergi Məcəlləsi qüvvəyə minib. Bununla da vergilərlə bağlı bütün məsələlər vahid qanunvericiliklə tənzimlənməyə başlanıb.

Vergilərin iqtisadi fəallığa uzunmüddətli stimullaşdırıcı təsirini artırmaq, investisiyaları təşviq etmək, müəssisələrin istifadəsində qalan maliyyə vəsaitlərinin həcmi yüksəltmək məqsədi ilə mənfəət vergisinin dərəcəsi 2003-cü ildə 27%-dən 25%-ə, 2004-cü ildə 24%, 2006-cı ildə 22%, 2010-cu ildə isə 20%-ə endirilib.

Maliyyə sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, bank və sığorta xidmətlərinin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması, habelə bankların, sığorta şirkətlərinin ödəmə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi və onların kapitallaşma səviyyəsinin artırılmasının stimullaşdırılması məqsədi ilə 28 oktyabr 2008-ci il tarixli qanuna⁴⁶

⁴⁴ <http://aic.az/pages/b40d1e8a-0d00-11e1-a541-081967bb730e/page.html#haqqimizda>

⁴⁵ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat. Səh. 313

⁴⁶ Bankların, sığorta və təkrarsığorta şirkətlərinin kapitallaşma səviyyəsinin artırılmasının stimullaşdırılması haqqında qanun, 28

əsasən bankların, sığorta və təkrarsığorta şirkətlərinin mənfəətinin nizamnamə kapitalının artırılmasına yönəldilən hissəsi 1 yanvar 2009-cu il tarixdən 3 il müddətinə mənfəət vergisindən azad olunub.

Ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləmək, onların vergitutma mexanizmini asanlaşdırmaq məqsədi ilə 2001-ci ildən sadələşdirilmiş vergi növü tətbiq edilir. Malların təqdim edilməsi və işlərin görülməsinin ümumi hasilatının həcminə və satışdankənar gəlirlərə tətbiq olunan bu verginin dərəcəsi Bakı şəhəri üzrə 4%, qalan bütün ərazilər üzrə 2% təşkil edir.

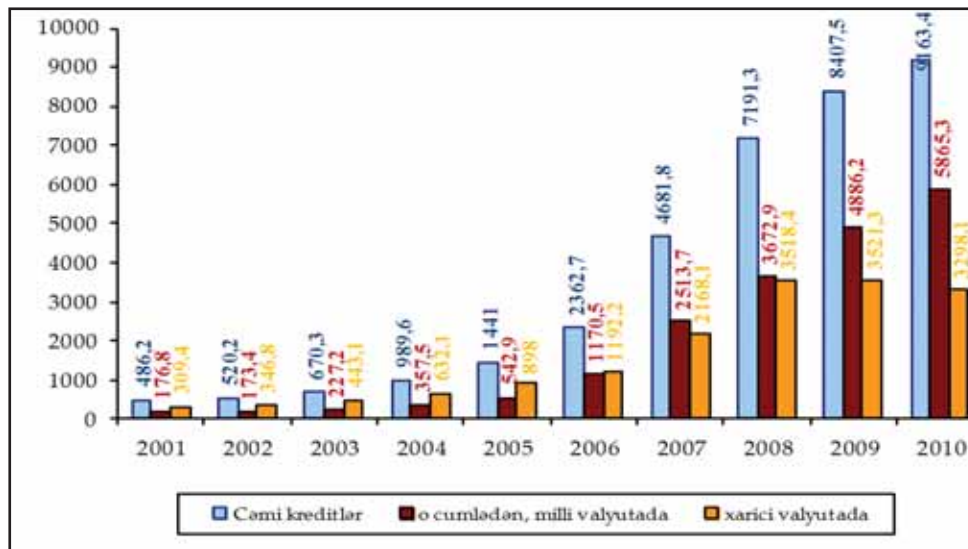
Vergi sistemi vasitəsilə kənd təsərrüfatı istehsalının stimullaşdırılması məqsədi ilə kənd təsərrüfatı istehsalçılarınun, torpaq vergisi istisna olmaqla, bütün növ vergilərdən azad edilmə müddəti 2013-cü ilin sonunadək uzadılıb.

Bank sektoru və iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsi. 1 yanvar 2011-ci il tarixinə olan məlumata görə, ölkədə AMB-nin lisenziyası əsasında bank xidməti göstərən 150 kredit təşkilatı var. Onların 44-ü bank, 106-sı isə bank olmayan kredit təşkilatıdır. Bankların 1-i dövlət, 43-ü özəl, o cümlədən özəl bankların 22-si xarici kapitallıdır⁴⁷. 2000-2010-cu illər dövründə bankların sayı 52-dən 44-ə enib. Ümumilikdə kredit təşkilatlarının sayı 2000-ci ildə 158 idisə, 2010-cu ildə 146 olub.

Azərbaycanda bank sisteminin aktivlərinin həcmi 2000-ci ildəki 865.0 milyon manatdan 2010-cu ilin sonuna 13.3 milyard manata kimi yüksəlib⁴⁸ – 15,4 dəfə artıb. Bu müddətdə ÜDM-in nominal həcmi 8,8 dəfə artıb. 2000-ci ildə bank sektoru aktivlərinin ÜDM-ə nisbəti 18,3% olduğu halda, 2010-cu ildə bu göstərici artaraq 32%-ə çatıb. 2010-cu ildə bank sistemi aktivlərinin qeyri-neft ÜDM-inə nisbəti 72,1% təşkil edib. 2000-2010-cu illərdə ölkənin bank sektorunda aktivlərin artım tempi ÜDM-in artım tempini üstələyib.

2001-2010-cu illərdə ölkənin kredit bazarında davamlı artım dinamikası müşahidə edilib: həm milli, həm də xarici valyutada olan bank kreditlərinin həcmi ildən-ilə artıb, 2006-cı ildən başlayaraq bu artım daha sürətli olub. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən cəmi bank kreditləri 2001-ci ildə 486.2 milyon manat olubsa, 2005-ci ildə bu məbləğ 1441.0, 2010-cu ildə isə 9163.4 milyon manata qalxıb.

Diaqram 19. Azərbaycan kredit təşkilatlarının ümumi kredit qoyuluşu⁴⁹ (milyon manat)

2001-ci illə müqayisədə ölkədə kredit qoyuluşlarının ümumi həcmi 2005-ci ildə təqribən 3 dəfə, 2010-cu ildə isə 18,8 dəfə artıb. 2010-cu ildə ölkə banklarının iqtisadiyyata təqdim etdiyi kreditlərin ümumi məbləği 2005-ci illə müqayisədə 6,4 dəfə çox olub.

oktyabr 2008-ci il, № 710-IIIQ

<http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15646&doctype=0>

⁴⁷ AMB, www.cbar.az

⁴⁸ AMB-nin statistik bülleteni. No:3 (133), 3/2011. www.cbar.az

⁴⁹ AMB-nin statistik bülleteni. No:12 (130) 12/2010. www.cbar.az

2006-cı ilədək ölkənin bank sisteminin kreditlərində qısamüddətli kreditlər üstünlük təşkil edib, 2007-ci ildən isə uzunmüddətli kreditlər daha böyük paya sahib olmağa başlayıb. 2001-ci ildə bütün kredit qoyuluşlarının yalnız 27,2%-i (132.3 milyon manat) uzunmüddətli kreditlər olubsa, 2006-cı ildə onun payı 51,7% (yaxud 1220.7 milyon manat), 2010-cu ildə isə 72,0% (6596.3 milyon manat) təşkil edib⁵⁰.

2010-cu ilin sonuna ümumi kredit qoyuluşunun 24,1%-i (2206.8 milyon manat) ticarət və xidmət sektoruna, 10,7%-i (984.0 milyon manat) energetika, kimya və təbii ehtiyatlar sektoruna, 4,8%-i (441.3 milyon manat) kənd təsərrüfatı və emal sektoruna, 7,2%-i (660.6 milyon manat) inşaat və əmlak sektoruna, 7,4%-i (682.4 milyon manat) sənaye və istehsala, 5,0%-i (454.4 milyon manat) və 29,5%-i (2700.8 milyon manat) ev təsərrüfatlarına yönəldilib⁵¹.

Kredit qoyuluşunun təqribən 4-5%-i kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına, 6-7%-i isə sənaye və istehsal sektoruna yönəldilir. Araşdırmalar göstərir ki, bu sahələrə təqdim edilən kredit vəsaitlərinin əksər hissəsini SKMF-nin⁵² və Kənd Təsərrüfatı Kreditləri Dövlət Agentliyinin dövlət büdcəsindən müvəkkil bankların vasitəçiliyi ilə sahibkarlara və fermerlərə verdikləri güzəştli kreditlər təşkil edir.

Energetika sektorunun bank kreditlərindəki payı 5-6%-dən 2009-cu ildə kəskin artaraq 17-18% səviyyəsinə qalxıb. Bu, 2009-cu ildə AMB-nin resursları hesabına Beynəlxalq Bank vasitəsilə ARDNŞ-yə güzəştli şərtlərlə (3%-lə) 7 il müddətinə verilən 750 milyon manatlıq kredit hesabına⁵³ baş verib. Bununla belə, enerji sektorunun kredit qoyuluşlarında payı 2010-cu ilin sonuna 11%-ə qədər düşüb.

Son illər ölkə regionlarında bankların filiallarının sayının artmasına rəğmən hələ də bütün kredit qoyuluşunun 85%-dən çoxu yalnız Bakı şəhərinin payına düşür. Abşeron da nəzərə alınmaqla Bakı–Abşeron ərazisində bütün kredit qoyuluşlarının 88,7%-i istifadə edilir. Kredit qoyuluşlarının yalnız 10%-i ölkənin digər regionları arasında paylanır. Əgər nəzərə alsaq ki, Gəncə, Şirvan, Şamaxı, Lənkəran, Mingəçevir kimi şəhərlərdə olan kreditlər də bunun tərkibindədir, onda kreditlərin belə təmərküzləşmə səviyyəsinin ölkə regionlarının inkişafına ciddi dəstək verə bilmədiyini üzə çıxır. Bu, həm də bankların regionları kreditləşdirməkdə maraqlı olmadığını əks etdirir.

AMB-nin məlumatlarına əsasən, 2002-2010-cu illərdə Azərbaycanın kredit bazarında kreditlər üzrə orta illik orta faiz dərəcələri 13-19% intervalında dəyişilib. Son illər kreditlər üzrə illik orta faiz dərəcələri təqribən 15-17% dəhlizində dəyişir. Lakin Media və İctimai Təşəbbüslər Mərkəzinin araşdırmalarına əsasən⁵⁴, 2010-cu ildə müxtəlif növ kreditlər üzrə illik faiz dərəcələri 4%-dən (dövlət büdcəsindən verilən bəzi güzəştli kreditlər üzrə) 35%-dək olan geniş bir intervalda dəyişib⁵⁵. Ölkə üzrə orta kredit faizi 15-17% səviyyəsində qərarlaşması əsasən dövlət büdcəsi və AMB-nin resursları hesabına verilən aşağı faizli (3-8%-dək) və güzəştli kreditlər hesabına baş verir. Belə ki, bank sisteminin bütün kredit qoyuluşlarının təqribən 25-28%-ni məhz həmin mənbələrdən olan kreditlər təşkil edir⁵⁶. Halbuku bankların öz resursları hesabına kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə və ev təsərrüfatlarına təqdim etdikləri kreditlər üzrə faiz dərəcələri əsasən 22-30% aralığında dəyişir. Belə yüksək faiz dərəcələri biznesin kredit resurslarına əlçatanlığına ciddi problem olaraq qalmaqdadır.

Qiymətli kağızlar bazarının inkişafı. Dövlət və korporativ qiymətli kağızlar (yaxud borc öhdəlikləri) bazarının inkişafı birbaşa bank kreditləşməsinə alternativ hesab olunmaqla yanaşı, həm də ölkə iqtisadiyyatına

⁵⁰ AMB, www.cbar.az

⁵¹ AMB-nin statistik bülleteni. No:12(130)12/2010

⁵² http://anfes.gov.az/files/Hes_2010.pdf

⁵³ <http://www.lent.az/news.php?id=29442>

⁵⁴ <http://www.sei.az/news-1063.html>

⁵⁵ Azərbaycanda kredit faizinin səviyyəsinə təsir göstərən amillərin qiymətləndirilməsi. Tədqiqat sənədi. Media və İctimai Təşəbbüslər Mərkəzi – Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondu. 2011

⁵⁶ Maliyyə Nazirliyinin məlumatına əsasən, 2006-2011-ci illər ərzində dövlət büdcəsindən Sahibkarlığa Kömək Milli Fonduna 453.1 milyon, "Aqrolizinq" üçün 317.6 milyon, Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyinə 40.0 milyon, sosial ipotekaya 116.0 milyon manat vəsait ayrılıb. 2009-cu ildə AMB-nin ehtiyatları hesabına Azərbaycan Beynəlxalq Bankı vasitəsilə iki iri dövlət şirkətinə aşağı faizli (3%) 1.2 milyard manatlıq uzunmüddətli güzəştli kredit verilib.

maliyyə vasitəçiliyinin inkişaf səviyyəsini göstərir. Ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşmasında maliyyə sferasının diversifikasiyalaşma dərəcəsi mühüm rol oynayır.

Azərbaycanda dövlət qiymətli kağızlar bazarı əsasən Maliyyə Nazirliyinin qısamüddətli istiqrazlarından (təqribən 300 milyon manatlıq) ibarətdir. Bundan başqa, MB-nin qısamüddətli notları (təqribən 100-150 milyon manatlıq) da dövriyyədədir. Sığorta bazarı hələ kifayət qədər formalaşmadığından onun da kredit resursları bazarına ciddi təsir imkanları yoxdur.

Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi prosesində səhmdar cəmiyyətlərin yaradılmasına rəğmən hələ də ölkədə korporativ səhm bazarının yarandığını söyləmək mümkün deyildir. Fond birjasında səhmlərin alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar aparılsa da, bunlar hələ də şirkətlərə real resurslar cəlb etmək imkanı vermir.

Ölkədə habelə özəl pensiya fondları, investisiya fondları, tikinti-əmanət təşkilatları, klirinq təşkilatları, uçot (veksel) evləri və başqa bu kimi xarici ölkələrdə geniş yayılmış maliyyə vasitəçiliyi institutlarının formalaşmaması alternativ borc vəsaitləri bazarının yaranmamasını mümkünsüz edir. Bütün bunlar ölkənin kredit bazarında kommersion banklarının inhisarçılığını gücləndirir.

4.2. İnfrastruktura yönəlik dövlət investisiyaları

Azərbaycan dövlət investisiyası təcrübəsinə 1995-ci ildən başlayıb. O vaxt dövlət investisiyalarının həcmi məhdud idi (15,8 milyon manat) və büdcə xərclərinin 5%-ni təşkil etmişdi. 2005-ci ildən başlayaraq isə AÇG müqaviləsi üzrə neft hasilatının artması və dünya bazarında xam neftin qiymətinin bahalaşması dövlətin gəlirlərinin kəskin artmasına gətirib çıxardı və bu da hökumətə həmin təcrübəni genişləndirməyə imkan yaratdı.

Dövlət investisiyaları təcrübəsi genişlənməyə başlanan dövrdə hökumət dövlət investisiya siyasətinin əsas istiqamətlərini belə müəyyən etmişdi⁵⁷:

- *investisiya axınının qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına yönəldilməsinin stimullaşdırılması;*
- *regionların tarazlı inkişafını təmin etmək üçün investisiya axınının optimallaşdırılması;*
- *ölkədə investisiya fəaliyyətinin sosial istiqamətinin gücləndirilməsi, insan kapitalına və infrastruktura qoyulan investisiyaların prioritetliyi;*
- *dövlətin müdafiə qabiliyyətinin artırılması;*
- *dövlət investisiya siyasətinin şəffaflığının təmin edilməsi.*

2007-2010-cu illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafın prioritetlərində dövlət investisiya siyasətinin infrastruktura və sosial sahəyə yönəldiyi qeyd olunmuşdu⁵⁸: “Dövlət özəlləşdirmə prosesini həyata keçirərək hazır məhsul istehsalını özəl sektorun öhdəsinə verdiyi bir vaxtda qeyri-neft sektorunun tarazlı inkişafı üçün zəruri olan infrastruktur sahələrinə investisiyaların yönəldilməsi artan dinamika ilə davam etdiriləcək və aktiv dövlət investisiya siyasəti yeridiləcəkdir. Eyni zamanda sosial infrastruktur əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdiriləcəkdir”.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət investisiyaları üzrə praktika Azərbaycanda 2005-ci ildən genişlənməyə başlansa da, hökumət yalnız 2008-ci ildə Dövlət İnvestisiya Siyasəti adlı sənəd qəbul edib bu sahədə aydın prioritetlər müəyyən etdi⁵⁹:

- *infrastruktur sahələrinin inkişafı və onların obyektlərinin davamlı istismarının təmin edilməsi;*
- *regionların tarazlı inkişafının təmin edilməsi;*
- *insan kapitalının davamlı inkişaf etdirilməsi və sosial təminatın gücləndirilməsi.*

⁵⁷ Azərbaycanın 2006-2009-cu illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının əsas prioritetləri. 2006-cı ilin Büdcə Zərfi, II cild, səh. 36

⁵⁸ Azərbaycanın 2007-2010-cu illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının əsas prioritetləri. 2007-ci ilin Büdcə Zərfi, I cild, səh. 27.

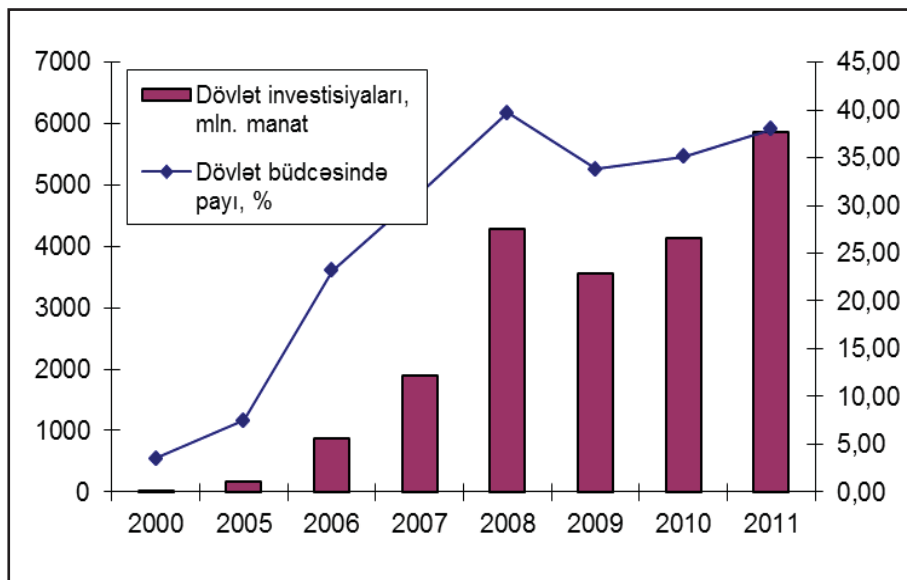
⁵⁹ 2008-2011-ci illərin Dövlət İnvestisiya Siyasəti. www.economy.gov.az

Cədvəl 3. 2000-2011-ci illərdə dövlət investisiyalarının həcmi, büdcə gəlirlərində payı və ÜDM-ə nisbəti

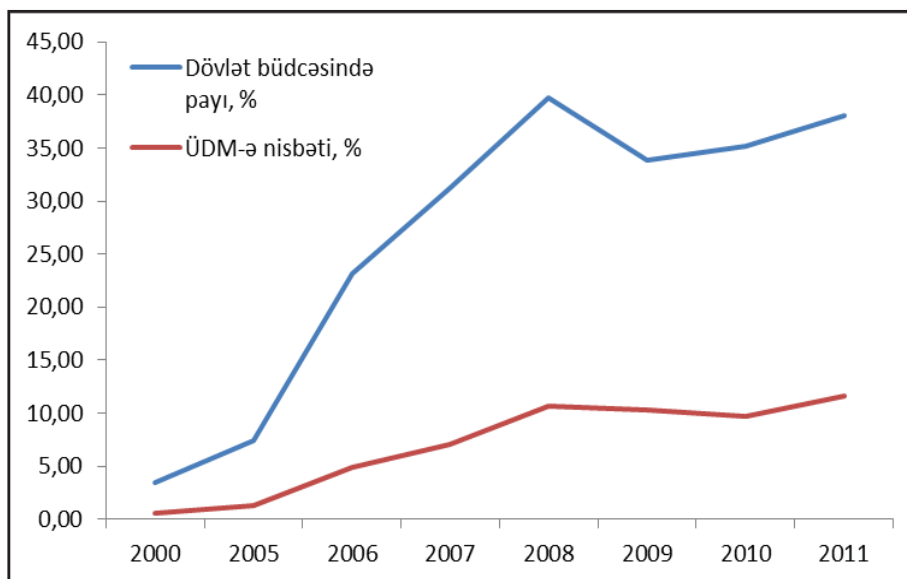
Göstəricilər	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Dövlət investisiyaları, milyon manat	26,53	159,89	879,64	1902,23	4275,17	3553,38	4132,37	5851,6
Dövlət büdcəsində payı, %	3,47	7,47	23,21	31,25	39,68	33,83	35,12	38,01
ÜDM-ə nisbəti, %	0,56	1,28	4,88	7,09	10,65	10,28	9,73	11,69

Əgər dövlət investisiyalarının həcmi 2000-ci ildə 26,5 milyon manat olmuşdusa, 2005-ci ildə 159,9 milyon manat, 2011-ci ildə isə 5851,6 milyon manat olub. Beləliklə də 2000-ci illə müqayisədə 2011-ci ildə dövlət investisiyalarının həcmi 221 dəfə artıb və dövlət büdcəsi xərclərinin 38%-ni təşkil edib. Bu müddət ərzində dövlət investisiyalarının ÜDM-ə nisbəti də 0,56%-dən 11,69%-dək artıb. Həmçinin 2000-2011-ci illərdə dövlət büdcəsi vasitəsilə infrastruktura, sosial sahələrə və başqa tikinti layihələrinə 21 milyard manat xərclənib.

Diqram 20. 2000-2011-ci illərdə dövlət investisiyalarının həcmi və büdcədə payı

Diqram 21. Dövlət investisiyalarının büdcə xərclərində payının və ÜDM-ə nisbətinin dəyişməsi

Göründüyü kimi, 2006-cı ildən başlayaraq dövlət büdcəsinin investisiya xərclərinin məbləği və büdcə xərclərində onun payı sürətlə artmağa başlayıb. Lakin illik dövlət büdcəsinin layihəsi Milli Məclisdə müzakirə və təsdiq edilərkən bu xərc maddəsi haqqında yalnız ümumi məlumat verilir, yəni dövlət büdcəsinin ümumi xərclərinin 35-40%-ni təşkil edən bu vəsaitin yönəldiyi konkret layihələr barədə detallaşdırılmış məlumatlar Milli Məclisin deputatlarına və ictimaiyyətə açıqlanmır. Dövlət büdcəsinin investisiya xərclərinin istiqamətlər, təşkilatlar və layihələr üzrə bölgüsü büdcənin icrasına başlandıqdan sonra – müvafiq ilin yanvar-fevral ayları ərzində – Nazirlər Kabinetinin sərəncamı əsasında həyata keçirilir.

Dövlət büdcəsinin investisiya xərcləri əsasən ölkədə istehsal və sosial infrastrukturun yenidən qurulmasına, bərpasına və yenilərinin tikintisinə yönəldilir.

Cədvəl 4. 2006-2010-cu illərdə dövlət büdcəsinin investisiya xərclərinin istiqamətlər üzrə bölgüsü

Əsas istiqamətlər	2006		2007		2008		2009		2010	
	milyon manat	Xüsusi çəkisi, %-lə	milyon manat	Xüsusi çəkisi, %-lə	milyon manat	Xüsusi çəkisi, %-lə	milyon manat	Xüsusi çəkisi, %-lə	milyon manat	Xüsusi çəkisi, %-lə
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
I. İnfrastruktur layihələri	578.4	65.8	935.4	49.2	2630.3	61.5	2098.5	59.1	2350.7	56.9
Yol-nəqliyyat infrastruktur	215.4	24.5	422.3	22.2	1581.6	37.0	1182.6	33.3	1681.2	40.7
Kommunal infrastruktur	56.8	6.5	82.1	4.3	344.2	8.1	242.9	6.9	229.6	5.6
Su ehtiyatları və irriqasiya tədbirləri	25.5	2.9	70.2	3.7	123.4	2.9	88.6	2.5	222.8	5.4
Sənaye və enerji kompleksi	277.8	31.6	213.8	11.2	532.1	12.4	490.5	13.8	169.0	4.1
Ekologiya	1.3	0.1	18.9	1.0	20.9	0.5	5.2	0.1	25.6	0.6
Kənd təsərrüfatı	1.7	0.2	54.4	2.9	28.1	0.7	18.7	0.5	22.5	0.5
Sahibkarlıq	-	-	73.7	3.9	-	-	70.0*	2	-	-
II. Sosialyönümlü layihələr	122	13.9	405	21.3	769.7	18.0	683.1	19.2	552.1	13.4
Təhsil obyektləri	43.4	4.9	92.7	4.9	214.7	5.0	59.4	1.7	128.5	3.1
Səhiyyə obyektləri	24.2	2.7	72.0	3.8	204.2	4.8	81.9	2.3	82.8	2.0
Əlil və şəhid ailələri üçün obyektlər	11.3	1.3	18.7	1.0	42.8	1.0	41.2	1.2	67.4	1.6
Mədəniyyət obyektləri üzrə	12.0	1.4	77.9	4.1	174.2	4.1	98.6	2.8	170.5	4.1
İdman obyektləri	14.4	1.6	57.5	3.0	105.0	2.4	54.1	1.5	71.7	1.8
Qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması	1.3	0.2	3.98	0.2	4.0	0.1	5.2	0.1	3.1	0.1
Digər sosial sahələr	15.4	1.8	82.1	4.3	25.0	0.6	342.7	9.6	28.1	0.7
III. Müdafiə, məhkəmə, hüquq və mühafizə orqanları və fəvqəladə halların aradan qaldırılması tədbirləri	130.1	14.8	301.7	15.8	454.7	10.7	558.4	15.7	847.9	20.5
IV. Digər layihələr	47.7	5.5	260.1	13.7	420.5	9.8	213.4	6.0	381.7	9.2
Yekun:	879.6	100.0	1902.2	100.0	4275.2	100.0	3553.4	100.0	4132.4	100.0

Mənbə: Hesablama Palatasının müvafiq illər üzrə dövlət büdcəsinin icrası barədə rəyləri

Cədvəl 4-dən göründüyü kimi, dövlət investisiyalarının əsas hissəsi yol-nəqliyyat layihələrinə sərf olunur. 2004-cü ildən başlayaraq Azərbaycan əsas avtomobil yollarını yenidən qurmağa bağlayıb. Bakıdan Gürcüstan sərhədində olan Şərqi-Qərb magistralı, həmçinin Bakı-Quba-Rusiya sərhədi və Ələt-Astara (İran sərhədi) avtomobil yollarının yenidən qurulması işləri də davam edir. Bütün bu layihələr üzrə avtomobil yollarının dördzolaqlı, A kateqoriyalı yollara çevrilməsi nəzərdə tutulur. Bu layihələrdən əlavə Bakı-Şamaxı, Bakı dairəvi yolu layihələri də reallaşdırılıb və başa çatdırılıb. Bundan başqa, Bakı şəhərində müxtəlif yol və yolötürücülər tikilib və tikilməkdədir.

Bununla belə, yol-nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsində iki amil diqqəti çəkir ki, bunun biri layihələrin uzanması, digəri isə baha başa gəlməsidir. Məsələn, Bakı şəhərinin Əzizbəyov dairəsindən aeroporta çəkilmiş 14 km avtomobil yolunun yenidən qurulması 2 ildən çox çəkib və hər km üçün 24 min ABŞ dolları xərclənib. Hesablamalara görə, 100 milyon dollar vəsaitə Çin 45,5 km, ABŞ 17 km, Avropa ölkələri 14,5 km yol çəkdiyi halda, Azərbaycan 5,5 km yol çəkir⁶⁰.

İstifadə olunan dövlət investisiyalarının səmərəlilik problemi əksər sektorlar üçün keçərlidir. Məsələn, 2005-2011-ci illərdə "Azərenerji" SC-yə 1206.1 milyon manat dövlət investisiyası yönəldilib. Bununla belə, bu investisiyalar elektrik enerjisi istehsalına təsirsiz ötüb. Bu investisiyaların fonunda 2006-cı ildən başlayaraq elektrik enerjisi istehsalı 24.5 milyard kVt/saatdan 20.1 kVt/saata, istilik enerjisi isə isə 5238 min Qkal.-dan 1013.4 min Qkal.-a düşüb.

Cədvəl 5. 2005-2011-ci illərdə "Azərenerji" SC-yə qoyulan dövlət investisiyaları və istehsal göstəriciləri

Göstəricilər	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
"Azərenerji" SC-yə dövlət investisiyaları, milyon manat	6.7	272.5	116.8	318.1	240.5	72.0	179.5
Elektrik enerjisi istehsalı, milyard kVt/saat	22.9	24.5	21.8	21.6	18.9	18.7	20.1
İstilik enerjisi istehsalı, min Qkal.	4 723	5 238	4 244	4 399	3 196	2 968	1013.4

Dövlət sektoruna yönəldilən investisiyaların dövlət şirkətlərinin büdcəyə ödənişlərinə müsbət təsiri hiss edilmir. Qeyri-neft sektoru üzrə 6 iri dövlət vergiödəyicisi üzrə aparılmış hesablamalar göstərir ki, 2007-2011-ci illərdə Rabitə Nazirliyinə daxil olan müəssisələr və "Dövlət Dəmir Yolları" SC istisna olmaqla, qalan dövlət şirkətləri dövlət büdcəsindən aldıkları investisiya ilə müqayisədə xeyli az vergi ödəyiblər (Cədvəl 6). Ümumiyyətlə isə, bu 6 iri dövlət vergiödəyicisinin son 5 il ərzində dövlət büdcəsində aldığı investisiya yardımını ödədiyi vergilərdən 2,3 dəfə çox olub. Bu isə həmin şirkətlərə qoyulan investisiyaların hansı fayda gətirdiyi barədə suallar yaradır.

Bundan başqa, 2012-ci il üzrə dövlət investisiya xərclərindən Bakı ŞİH-ə ayrılan vəsaitin (327 mln. manat) 8 şəhərin (Gəncə, Sumqayıt, Şirvan, Mingəçevir, Şəki, Lənkəran, Naftalan və Yevlax) icra hakimiyyətlərinə ayrılmış ümumi vəsaiti 8 dəfə üstələməsi, həmçinin 24%-nin isə rentabellə işləyən dövlət şirkətlərinin payına düşməsi göstərir ki, siyasətdə xüsusi vurğulanan "özəl sektor", "regionların tarazlı inkişafı" arxa plandadır⁶¹.

Cədvəl 4-dən göründüyü kimi, dövlət investisiyaları üzrə strateji və siyasət sənədlərində nəzərdə tutulmasa da, "Müdafiə və hüquq-mühafizə orqanları" üçün investisiyalar (tikinti) qoyulur və bu da cəmi dövlət investisiya xərclərinin 20,5%-ni təşkil edir.

⁶⁰ <http://www.azadliq.org/content/article/24691577.html>

⁶¹ 2012-ci il üzrə dövlət investisiyalarının sifarişçi təşkilatlar üzrə bölgüsü

Cədvəl 6. Qeyri-neft sektoruna daxil olan 6 iri dövlət vergiödəyicisinin büdcədən aldığı investisiya və ödədiyi vergilərin balansı, min manat

Dövlət şirkətləri	2007-2011		
	Dövlət investisiyaları	Ödədiyi vergilər	Fərq
Rabitə Nazirliyi	24504.4	124850.7	100346.3
“Azərenerji” SC	926925	555170.8	-371754.2
“Dövlət Dəmir Yolları” SC	9900	105374.2	95474.2
Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi	126583.5	6419.6	-120163.9
AZAL DK	484642.3	94898.4	-389743.9
“Azərsu” SC	601272.5	53834	-547438.5
Cəmi	2173827.7	940547.7	-1233280

Mənbə: Hesablama Palatası və Nazirlər Kabinetinin sərəncamları, müəllif hesablamaları

Başqa bir məsələ isə dövlət investisiya xərclərinin mühüm bir hissəsinin dövlət inzibati binaların tikintisinə və təmirinə böyük vəsaitlərin ayrılması idi. Bu istiqamətə dövlət investisiyalarından 2007-ci ildə 336,1 mln., 2008-ci ildə 600,2 mln., 2009-cu ildə isə 582 mln. manat vəsait ayrılmışdı⁶².

Azərbaycanda dövlət investisiyalarının səmərəliliyini isə ilk dəfə olaraq BVF qiymətləndirib. BVF-nin ekspertləri 71 aşağı və orta gəlirli ölkənin «Dövlət Investisiyalarının İdarə Olunması İndeksi»ni (Public Investment Management Index, PIMI – 2011) tərtib ediblər⁶³.

İndeksdə dövlət investisiya layihələrinin idarə olunmasının institusional mühit amilləri və ümumi effektivliyi 4 istiqaməti əhatə edən 17 indikator üzrə təhlil edilir. 2010-cu ildə dövlət büdcəsinin 35%-ni (təqribən 5.1 milyard dollar) dövlət investisiyalarına yönəldən *Azərbaycan indeks üzrə 1.53 bal (maksimum 4 bal) toplayaraq 71 ölkə arasında 43-cü pillədə qərarlaşıb*. Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, qonşu ölkələrdən Ermənistan indeks sıralamasında 8-ci, Qazaxıstan 9-cu, Türkiyə isə 24-cüdür. Ölkəmiz xüsusən dövlət investisiya layihələrinin strateji qiymətləndirilməsi və layihələrin seçimi kateqoriyaları üzrə daha aşağı qiymət almışdır – 4 baldan 0,5 bal (bu kateqoriyaya aşağıdakı indikatorlar daxildir: strateji idarəetmənin təbiəti və sektoral strategiyaların mövcudluğu, qiymətləndirmə standartlarının şəffaflığı, gözlənilən qiymətləndirmənin aparılması, qiymətləndirmənin müstəqil şəkildə yoxlanılması). Dövlət investisiya layihələrinin seçimi və büdcələşdirilməsi üzrə Azərbaycanın indeksi 1,6, dövlət investisiya layihələrinin icrası üzrə 2, dövlət investisiya layihələrinin icrasının qiymətləndirilməsi və auditi üzrə 2-dir. Bu hesabatdan çıxan əsas nəticələr ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda dövlət investisiya layihələri vahid bir strateji plana əsaslanmır, qiymətləndirmə prosesi şəffaf deyil, layihələrin nəzarət sisteminin səmərəliliyi və layihənin icrası bitdikdən sonra aparılan qiymətləndirmənin səviyyəsi isə aşağıdır.

⁶² İnzibati binaların təmiri və tikintisi üzrə korrupsiya risklərinin monitorinqi üzrə yekun hesabat. AİYİB, 2009 http://freeeconomy.az/attachments/099_Inzibati_binalar_ve_korrupsiya_riskleri.pdf

⁶³ <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2011/wp1137.pdf>

4.3. İnsan kapitalı

İqtisadiyyatın effektiv fəaliyyəti və iqtisadi diversifikasiyanın səviyyəsi insan kapitalının inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. İşçi qüvvəsinin biliklərinin formalaşması təhsil sisteminin, sağlamlığının qorunması isə səhiyyə infrastrukturunun inkişafı sayəsində təmin edilir. Yaponiya və Tayvan kimi təbii resurslar baxımından yoxsul ölkələrin yüksək innovasiya və texnologiyaya əsaslanan diversifikasiya olunmuş iqtisadiyyat formalaşdırma bilməsi məhz insan kapitalının inkişafından qaynaqlanır. Təhsilin inkişafına olan xüsusi diqqətin nəticəsidir ki, hazırda Yaponiya, ABŞ və Koreya kimi ölkələrdə 17-23 yaşlı gənclərin 50%-ə qədəri ali təhsil alır. 1990-cı illərin əvvəllərində Cənubi Koreyada ÜDM-in 20%-dən çoxu təhsil və səhiyyə sisteminin inkişafına xərclənirdi. Öz növbəsində, Yaponiyada ÜDM-in 3, İsveçdə 3,7, ABŞ-da isə 2,8%-i elmə yönəldilir. Təhsil üzrə Beynəlxalq Komissiyaın tövsiyəsinə görə, təhsil xərcləri ÜDM-in 6%-dən az olmamalıdır⁶⁴. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının 2011-ci il üzrə təhsil hesabatında verilən məlumata görə, 2008-ci ildə təşkilata üzv olan ölkələrdə təhsil xərclərinin ÜDM-də payı 5-8% intervalında dəyişilib⁶⁵.

Sağlamlıq da insan kapitalının inkişafında təhsil sistemi qədər əhəmiyyətli rol oynayır. DST-nin 2010-cu ildə dünyada səhiyyənin vəziyyətinə dair hesabatında qeyd olunur ki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə icbari tibbi sığorta yığımları nəzərə alınmaqla, dövlət büdcəsindən səhiyyəyə ayrılan xərclərə ÜDM-in orta hesabla 5-6%-i qədər vəsait xərclənir⁶⁶.

Hazırda dünyada insan kapitalının inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən mütəmadi qiymətləndirmələr aparılır və hesabatlar hazırlanır. Məsələn, BMT-nin illik İnsan İnkişafı hesabatları⁶⁷, DİF-in Qlobal Rəqabətliyə dair hər il açıqladığı hesabatlar⁶⁸ dünya ölkələrində insan kapitalının inkişaf səviyyəsini dəyərləndirmək üçün etibarlı mənbələr hesab olunur.

2000-2010-cu illərdə Azərbaycanda həm əhəlinin təhsilə alma imkanlarının artırılması, həm də insanların sağlamlığının qorunması cəhətdə bir sıra addımlar atılıb. İlk növbədə “Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında”, “Tibbi sığorta haqqında” və “Təhsil haqqında” qanunlar qəbul edilib. O biri tərəfdən, bu sektorların hər biri üzrə müxtəlif dövlət proqramları işlənib hazırlanıb. 2006-cı ildən başlayaraq hökumət vəərəmlə mübarizə, xroniki böyrək çatışmazlığı, hemofiliya xəstəliyi, yoluxucu xəstəliklərin immunoprofilaktikası, talassemianın müalicə və profilaktikası, şəkərli diabetin müalicəsi, HIV/AIDS-in müalicəsi üzrə proqramların icrasına başlayıb və hər il dövlət büdcəsindən həmin proqrama vəsait ayrılır. Məsələn, təkcə 2010-cu ildə adıçəkilən proqrama dövlət büdcəsindən 47 milyon manat ayrılıb. 2006-2010-cu illərdə bu proqrama ayrılan xərclərin ümumi məbləği isə 150 milyon manata çatır.

Təhsil sahəsində orta ixtisas təhsili sistemində islahatlar, təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması, ümumtəhsil məktəblərində təhsilənlərin dərsləklərlə pulsuz təminatı, məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi, ali təhsil sistemində islahatlar, məktəb binalarının tikintisi və yenidən qurulması, məktəb kitabxanalarının maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması üzrə hökumət proqramları qəbul olunmuş, texniki-peşə təhsilinin inkişafına dair konsepsiya təsdiqlənmişdir. Bunlardan başqa, ARDNF-nin vəsaiti hesabına 2007-ci ildən başlayaraq xarici ölkələrin ali təhsil ocaqlarında azərbaycanlı tələbələrin oxumasına dəstək verilir. 2007-2011-ci illərdə bu proqram çərçivəsində 2000 nəfərədək tələbənin xarici universitetlərdə oxuması təmin edilib. İnsan kapitalının inkişafı üzrə siyasətin nəticələrini qiymətləndirmək üçün isə sektorlar üzrə təhlilə və beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına nəzər yetirək.

⁶⁴ Егел Е.А. Роль человеческого капитала в современной экономике. http://vestnik.osu.ru/2007_3/12.pdf

⁶⁵ Education at a Glance 2011. OECD indicators. <http://www.oecd.org/dataoecd/61/2/48631582.pdf>

⁶⁶ Доклад о состоянии здравоохранения в мире 2010. http://www.who.int/whr/2010/whr10_ru.pdf

⁶⁷ Human Development Reports. <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2011/>

⁶⁸ Reports http://www.weforum.org/reports-results?fq=report^report_type%3A%22Competitiveness%22

Təhsil. 2009-2013-cü illərdə ali təhsil sistemində islahatlara dair dövlət proqramında qeyd olunur ki, hazırda Azərbaycanda əhalinin hər 10 min nəfərinə 156 nəfər ali məktəb tələbəsi düşdüyü halda, inkişaf etmiş Qərbi ölkələrində həmin göstərici 250-450 nəfər intervalında dəyişilir. Hətta bu göstəricinin səviyyəsinə görə Azərbaycan Qazaxıstan və Rusiyadan 3 dəfə, Gürcüstan, Ermənistan və Moldovadan 2 dəfə geri qalır⁶⁹. Hazırda Azərbaycanda dövlət və özəl universitetlərdə 140 min nəfərdən artıq tələbə təhsil alır. Bu isə 18-35 yaş qrupunda olan bütün gənclərin təxminən 14-15%-ni təşkil edir. *O biri tərəfdən*, son 10 ildə dövlət ali təhsil müəssisələrində ödənişli təhsil yerlərinin sayının artması ali təhsil almaq istəyən insanların, xüsusilə də aztəminatlı əhali qruplarının ali təhsilə əlçatanlığını azaldıb. Məsələn, əgər 2004-cü ildə ali məktəblərə hökumətin müəyyənləşdirdiyi ümumi qəbul planının (28475 yer) 38%-i ödənişsiz idisə, 2011-ci ildə ödənişsiz yerlərin sayı 5% azalıb. Bu isə o deməkdir ki, hazırda ali təhsil almaq istəyən hər 10 nəfərdən 7-si pulla oxumalıdır.

Təhsilin aşağı pillələrində də ciddi problemlər var. DSK-nın məlumatına görə, hazırda 1-ci sinfə gedən uşaqların ən yaxşı halda 16-17%-i, kənd yerlərində isə 9-10%-i məktəbəqədər təhsil müəssisələrində zəruri bilik və vərdislərə yiyələnmək imkanına malikdir⁷⁰. Halbuki inkişaf etmiş ölkələrdə həmin göstəricinin səviyyəsi 90%-dən aşağı deyil. TQDK-nın hazırladığı illik statistik təhlil göstərir ki, son illər orta məktəbi başa vuran məzunların orta hesabla 20%-i buraxılış imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verə bilmədiyi üçün attestat ala bilmir. 2009-2011-ci illərdə 11-ci sinfi başa vurmali olan 297 min nəfər orta məktəb məzunundan 61 min nəfəri (20,5%) attestat imtahanlarından kəsilib. Bundan əlavə, komissiyanın məlumatına görə, ali məktəblərə ərizə təqdim edən orta məktəb məzunlarının azı yarından çoxu qəbul imtahanlarında keçid balı səviyyəsində bal toplaya bilmir. Məsələn, TQDK-nın hesabatına əsasən, ali təhsil almaq niyyətində olan orta məktəb məzunlarının 2009-cu ildə 54, 2010-cu ildə 50, 2011-ci ildə isə 51%-i 200-dən aşağı bal toplayıb ki, bu da ənənəvi "5" ballıq qiymətləndirmə sistemi üzrə "2" qiymətinə bərabərdir⁷¹.

Son 10 ildə orta ixtisas və peşə məktəblərində təhsilənlərin sayında artım müşahidə olunmaqdadır. 2000-2010-cu illərdə texniki-peşə məktəblərinə daxil olanların sayı 3,5 nəfər (25%) artaraq 16,5 min nəfərə, orta ixtisas məktəblərinə qəbul olunanların sayı isə 2 min nəfər (13%) artaraq 16,8 min nəfərə çatıb. Ali məktəblərdə olduğu kimi, dövlət orta ixtisas məktəblərində də qəbul planının əhəmiyyətli hissəsi ödənişli ixtisasların payına düşür. Məsələn, TQDK-nın məlumatına görə, 2010-2011-ci tədris ili üzrə texnikumlara 10,2 min nəfərlik qəbul planının 70%-i (7100 nəfər) ödənişli yerlər üçün ayrılmışdı.

Ötən 10 ildə dövlətin təhsilə ayırdığı xərclər 7 dəfədən çox artsa da, hələ də Azərbaycanda təhsil xərclərinin ÜDM-ə nisbəti inkişaf etmiş ölkələrin analoji göstəricisindən əhəmiyyətli dərəcədə azdır.

Cədvəl 7. Təhsilin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi

Göstəricilər/illər	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Təhsil xərcləri, milyon manatla	181.8	372,5	479.1	723	980	1148	1181
Təhsil obyektlərinin tikintisinə ayrılan dövlət investisiyalarının məbləği, milyon manatla	0	3453	34517	186632	197350	44931	84513
Təhsil xərclərinin büdcə xərclərində payı, %-lə	23.8	17.4	12.6	11.8	9.1	10.9	10.0
Təhsil xərclərinin ÜDM-də payı, %-lə	3.8	2.9	2.6	2.5	2.4	3.2	2.8

⁶⁹ <http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=83&id=74>

⁷⁰ <http://www.azstat.org/statinfo/education/az/index.shtml#>

⁷¹ Statistik təhlil. <http://tqdk.gov.az/az/statistics/>

Cədvəl 7-dən göründüyü kimi, 2000-2010-cu illərdə təhsil xərclərinin məbləği 7 dəfəyədək artsa da, həmin xərclərin dövdət büdcəsinin məcmu xərcləmələrində payı 23,8%-dən 10%-ə, ÜDM-ə nisbəti isə 3,8%-dən 2,8%-dək azalıb. Bu, ilk növbədə onun nəticəsidir ki, təhsilə ayrılan vəsaitlərlə büdcə xərclərinin və ÜDM-in artımı arasında tarazlı əlaqə təmin olunmayıb. Belə ki, həmin dövrdə ÜDM-in nominal həcmi 10, büdcə xərcləmələri isə 15 dəfədən çox artıb. Qeyd olunan dövrdə təhsil infrastrukturunun yenidən qurulmasına 600 milyon manata yaxın büdcə investisiyası yönəldilib.

Hökumətin bütün növdən olan peşə təhsili müəssisələrində yeni ixtisaslara qəbul imkanlarını yaratması onu göstərir ki, iqtisadi diversifikasiyanın hədəfi kimi seçilmiş sahələrin tələbatı müəyyən qədər nəzərə alınır. Məsələn, 2001-2011-ci illər ərzində hökumətin qərarı ilə turizm sahəsi ilə bağlı 2 peşə məktəbi (Qəbələ Turizm və Hotelçilik üzrə Peşə Tədris Mərkəzi, Bakı Turizm Peşə Məktəbi), 1 orta ixtisas məktəbi (Mingəçevir Turizm Kolleci) və 1 ali məktəb (Azərbaycan Turizm İnstitutu), İKT sahəsi ilə bağlı 1 orta ixtisas müəssisəsi (Bakı Kompüter Kolleci) yaradılıb. Bunlardan savayı, hazırda ölkədə bilavasitə qeyri-neft sektoru üzrə kadrlar hazırlayan ixtisaslaşmış kolleclər – Bakı Qida Sənayesi Kolleci, Bakı Sənaye-Pedaqoji Kolleci, Azərbaycan Dəniz Balıq Sənayesi Kolleci, Bakı Dövlət Rabitə Kolleci, Bakı Texnologiya Kolleci kimi texnikumlar fəaliyyət göstərir. Orta hesabla hər il bu cür ixtisaslaşmış kolleclərə 1000 nəfərdən artıq tələbə qəbul olunur.

Texniki-peşə məktəblərində 106 peşə üzrə kadr hazırlanır. Həmin ixtisasların bilavasitə 30-u hökumətin iqtisadi diversifikasiyanın hədəfi kimi seçdiyi sahələr – aqrar sektor, qeyri-neft emal sənayesi, turizm və İKT sektoru ilə bağlıdır (məsələn, cihazçı, meyvə-tərəvəz ustası, heyvandarlıq kompleksləri üzrə operator, traktorçu, süd məhsulları üzrə usta, arıçı, baytar xidməti üzrə operator, toxucu, xalçaçı, mehmanxana inzibatçısı və s.). 2011-ci ildə texniki-peşə məktəblərinə daxil olan 15,2 min nəfər şagirdin 3,5 min nəfəri bilavasitə sadalanan ixtisasları seçib⁷².

Ali təhsil müəssisələri üzrə qəbul planlarının təhlili göstərir ki, hələlik hökumətin iqtisadi diversifikasiyanın hədəfi kimi seçdiyi sahələr üzrə hazırlanan kadrların sayı çox deyil. Məsələn, TQDK-nın 2010-2011-ci illər ixtisas seçimi ilə bağlı hazırladığı 3-cü buraxılışda təqdim olunan məlumatların təhlili göstərir ki, qəbul planı aqronomluq ixtisası üzrə 70, zootexnik ixtisası üzrə 42, baytarlıq ixtisası üzrə 56, balıqçılıq ixtisası üzrə 25 yer müəyyən edilib. Turizm sahəsi üzrə müxtəlif ixtisaslara 129 nəfər, qida sənayesi üzrə peşələrə 181 plan yeri müəyyənləşdirilmişdi. Problem ondadır ki, bir çox hallarda həmin plan yerlərinin 30-40%-i tutulmamış qalır. Çünki adıçəkilən ixtisaslar üzrə yerlərin əksəriyyəti ödənişlidir. Məsələn, 2010-cu ildə turizmlə bağlı bütün plan yerlərinin 96-sı və ya 75%-i, aqronom, zootexnik və baytarlıq ixtisası üzrə yerlərin isə 73%-i ödənişli olub. Reallıqda isə hökumətin diversifikasiya siyasəti həmin ixtisaslara marağı artırmaq üçün pulsuz dövlət təhsilinə üstünlük verilməsini tələb edir.

Səhiyyə. Azərbaycanda artıq 10 ildən çoxdur tibbi sığortaya dair qanun qəbul edilib, 11 avqust 2008-ci il tarixdə isə Nazirlər Kabinetinin 179 sayılı qərarı ilə icbari tibbi sığortanın tətbiqinə dair Konsepsiya təsdiqlənib. Bununla belə, əhali üçün zəmanətli tibbi sığorta mexanizmi mövcud deyil. Eyni zamanda dövlətin hər kəsə pulsuz tibbi xidmət almaq hüququ verməsi formal xarakter daşıyır. Vətəndaşlar dövlət xəstəxanalarında nəinki mürəkkəb tibbi əməliyyat və müalicələrə görə, hətta adi müayinələrə görə qeyri-rəsmi ödənişlər verməkdə davam edirlər. Ölkədə özəl klinikaların sayı da sürətlə artmaqdadır. Eyni zamanda əhəlinin əksəriyyəti işgötürənlərin və dövlətin onların sağlamlığına görə ödəməli olduqları icbari tibbi sığorta haqlarını da öz ciblərindən vermək məcburiyyətində qalır.

⁷² Məlumatlar Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin “2011-2012-ci tədris ilində ilk peşə ixtisas təhsili müəssisələrinə kadr hazırlığı üçün müraciət edənlərə dair Hesabat” əsasında hazırlanıb

Cədvəl 8. Səhiyyənin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi

Göstəricilər/illər	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Səhiyyə xərcləri, milyon manatla	40.9	115.3	162	257.2	346.2	402.4	429.4
Səhiyyə obyektlərinin tikintisinə ayrılan dövlət investisiyalarının məbləği, milyon manatla	0	4060	20478	63390	119678	28494	40584
Səhiyyə xərclərinin büdcə xərclərində payı, %-lə	5.3	5.3	4.3	4.2	3.2	3.8	3.6
Səhiyyə xərclərinin ÜDM-də payı, %-lə	0.9	0.9	0.9	0.9	0.9	1.1	1.0

Cədvəl 8-dən göründüyü kimi, 2000-2010-cu illərdə səhiyyə xərclərinin məbləği 10 dəfə artıb. Bununla belə, səhiyyə xərclərinin dövlət büdcəsinin məcmu xərcləmələrində xüsusi çəkisi 5,3%-dən 3,6%-ə enib, ÜDM-ə nisbəti isə 1% olub ki, bu, inkişaf etmiş ölkələrin analoji göstəricisinin səviyyəsindən 5-6 dəfə aşağıdır.

Rəsmi hesabatlarda səhiyyənin inkişafı, bu sahədə hökumət siyasətinin uğurlu nəticələri daha çox qabardılır. Lakin bu sektorun fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər Azərbaycanda hələ də əhalinin sağlamlığını qoruya biləcək etibarlı səhiyyə sisteminin formalaşmadığını göstərir. Məsələn, 1990-cı illə müqayisədə hər 1.000 nəfər hesabı ilə ölüm əmsalı 65-69 yaş qrupu üzrə təxminən 7,5%, 70-74 yaş qrupu üzrə isə 25% yüksəlib. Bundan əlavə, DSK-nın məlumatına görə, axır 5 ildə əhalinin bir sıra xəstəliklərlə xəstələnmə səviyyəsi kəskin şəkildə yüksəlib. Məsələn, 2005-2010-cu illərdə hamiləlik və doğuşun fəsadlarından yaranan xəstəliklərin sayı iki dəfə artaraq əhalinin hər 10 min nəfəri hesabı ilə 76,2-dən 159-a yüksəlib. Xüsusilə də uşaqlar arasında xəstələnmə səviyyəsinin sürətli artımı narahatlıq doğuracaq həddə olub. 2005-2010-cu illərdə 18 yaşınadək uşaqların hər 10 min nəfəri hesabı ilə qan xəstəlikləri 22% (hər 10 min uşaq üçün 76-dan 98-ə), göz xəstəlikləri 50% (hər 10 min uşaq üçün 54-dən 81-ə), sinir sisteminin xəstəlikləri 27% (hər 10 min uşaq üçün 87-dən 111-ə) yüksəlib. Şübhəsiz, tibbi sığorta sisteminin, müntəzəm müayinə sisteminin yoxluğu, dövlət sektorunda səhiyyə xidmətləri üçün qeyri-rəsmi ödənişlərin mövcudluğu, özəl tibb müəssisələrində isə xidmətlərin bahalıq əhalinin sağlamlığı sahəsində problemləri daha da kəskinləşdirir.

Beynəlxalq təşkilatların hesabatları. DİF-in hər il hazırladığı Qlobal Rəqabətlik Hesabatında müvafiq indeks əsasında dünya ölkələrinin rəqabət qabiliyyətinə görə reytingi tərtib olunur. Qlobal Rəqabətlik İndeksi 12 müxtəlif parametr əsasında hesablanır. Bu parametrlərdən ikisi məhz insan kapitalının inkişafını xarakterizə edən elementlər – təhsil və səhiyyə ilə bağlıdır. DİF Azərbaycanı ilk dəfə 2005-ci ildə öz hesabatına daxil edib. Lakin ilk 3 ilin hesabatlarını əldə etmək mümkün olmadığından, 2008-2011-ci illərə dair məlumatlar təhlil olunub.

Cədvəl 9. DİF Qlobal Rəqabətlik İndeksində Azərbaycanın mövqeyi

Göstəricilər	2008	2009	2010	2011
Reytingə daxil edilmiş ölkələrin sayı	134	133	139	142
Doğulanda gözlənilən ömür uzunluğuna görə ölkənin yeri	101	92	93	93
İbtidai təhsilin keyfiyyətinə görə ölkənin yeri	94	76	109	122
Orta təhsillə əhatə səviyyəsinə görə ölkənin yeri	80	63	12	29
Ali təhsillə əhatə səviyyəsinə görə ölkənin yeri	95	96	98	90
Təhsil sisteminin keyfiyyətinə görə ölkənin yeri	78	64	104	113
Təbiət və riyaziyyat elmlərinin tədrisinin keyfiyyətinə görə ölkənin yeri	92	85	101	99
Təhsilin idarə olunmasının keyfiyyətinə görə ölkənin yeri	119	117	124	125

Cədvəl 9-dan göründüyü kimi, Qlobal Rəqabətlik İndeksinə görə son 4 ildə bəzi göstəricilər (orta və ali təhsillə əhatə səviyyəsi) üzrə Azərbaycanın reytingində irəliləyişlər olsa da, insan kapitalının inkişafı baxımından son dərəcə mühüm göstəricilərin hamısında (təhsil sisteminin keyfiyyəti, təhsilin idarə olunmasının keyfiyyəti, təbiət elmlərinin və riyaziyyat elmlərinin tədrisinin keyfiyyəti və s.) pisləşmə müşahidə olunur.

OECD-in Şagirdlərin Beynəlxalq Qiymətləndirilməsi Proqramı (PISA – Programme for International Student Assessment) çərçivəsində Azərbaycanın əldə etdiyi nəticələr də Qlobal Rəqabətlik İndeksində Azərbaycanın təhsillə bağlı mövqeyinə uyğundur. Bu beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatında iştirakçı ölkələrin 15 yaşlı şagirdlərinin oxu (qavrama, mətnlərdən məlumat əldə edərək əlaqələndirmə, izahetmə, təhliletmə və dəyərləndirmə bacarıqları), riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə bilikləri dəyərləndirilir. Azərbaycan 2006-cı ildə PISA qiymətləndirməsində 57 ölkə arasında 55-ci, 2009-cu ildə isə 65 ölkə arasında 64-cü nəticəni göstərib⁷³.

BMT 1990-cı ildən başlayaraq hər il dünyada insan inkişafına dair hesabatlar hazırlayır. Həmin hesablarda dünya ölkələri üzrə insan inkişafı indeksi hesablanır. İnsan inkişafı indeksi 3 vacib göstərici əsasında hesablanır. Həmin göstəricilərə daxildir:

- *doğulanda gözlənilən orta ömür uzunluğu. Bu göstərici ölkədə uzunömrlüyə imkan verən sağlam həyat tərzini üçün mühitin olub-olmadığını ehtiva edir;*
- *təhsil səviyyəsi. Bu göstərici yaşlı əhəlinin savadlılıq səviyyəsi və ibtidai, orta və ali məktəblərə daxil olmanın məcmu əmsalı əsasında qiymətləndirilir;*
- *ləyaqətli həyat səviyyəsi. Bu göstərici alıcılıq qabiliyyəti pariteti əsasında ölkədə ÜDM-in adambaşına həcmində əsasən müəyyənləşdirilir.*

Cədvəl 10. BMT-nin İnsan İnkişafı İndeksi və Azərbaycanın mövqeyi

Göstəricilər	2000	2009	2010	2011
Reytingə daxil edilmiş ölkələrin sayı	174	182	169	169
Azərbaycanın reytingi	90	86	67	91
İnsan İnkişafı İndeksi	0,722	0,787	0,713	0,700
Doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu	70,1	70,0	70,8	70,7

İnsan inkişafına dair hesabatlar göstərir ki, 2000-2011-ci illərdə Azərbaycanın mövqeyi pisləşib. Cədvəl 10-dan göründüyü kimi, 2010-cu ildə ölkənin reytingdə yeri, həmçinin İİİ-nin kəmiyyəti əvvəlki illərlə müqayisədə bir qədər yüksəlsə də, 2011-ci ildə hər iki göstəricinin səviyyəsi aşağı düşüb və 2000-2011-ci illər ərzində ən pis göstərici qeydə alınıb. Ötən 10 ildə hökumətin təhsil və səhiyyə sahəsində xərcləmələrinin orta hesabla 10 dəfəyədək artmasına baxmayaraq, insan inkişafı sahəsində irəliləyiş olmamasını daha çox iki səbəblə əlaqələndirmək mümkündür: təhsil və səhiyyənin inkişafı sahəsində islahatlar yetərli səmərə verməyib.

⁷³ PISA 2009 at a Glance. <http://www.oecd.org/dataoecd/31/28/46660259.pdf>

PISA 2009 Results: Executive Summary. <http://www.oecd.org/dataoecd/34/60/46619703.pdf>

PISA 2006 results <http://www.oecd.org/dataoecd/15/13/39725224.pdf>

4.4. İnnovasiyalar

İnnovasiya rəsmi dövlət sənədlərində prioritet kimi. İqtisadi və ixrac diversifikasiyası istehsal olunan və ixrac edilən məhsulların çeşidləndirilməsini nəzərdə tutur ki, müəssisələr də yeni məhsul formalaşdırmaq üçün innovasiya fəaliyyətini (*yeni ideyaların yaranması, onların elmi tədqiqatlarla əsaslandırılması, texniki işləmələrlə tətbiqi formaya salınması, sınaq istehsalının həyata keçirilməsi*) tətbiq etməli və güclü innovasiya bazasına malik olmalıdır. Bunun üçün dövlətin innovasiya fəaliyyətinin təşviqinə və innovasiya infrastrukturunun qurulmasına (*elmi-tədqiqat mərkəzləri, laboratoriyalar, biznes inkubatorlar, innovasiya zonaları*) yönəlmiş dəstək tədbirləri həlledicidir. Azərbaycanda son illər qəbul edilən bir sıra hüquqi sənədlərdə və dövlət proqramlarında ölkə iqtisadiyyatı üçün və hökumətin yeni dönmədə iqtisadi siyasəti üçün innovasiya amilinin önəmi vurğulanıb. 2020-ci ilədək dövrü əhatə edən “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının hazırlanması barədə prezident sərəncamında qeyd edilir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni mərhələnin əsas hədəfi çoxşaxəli, səmərəli və *innovasiyayönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması* ilə bağlıdır. Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramının əsas vəzifələrindən biri məhz elmtutumlu sahələrin inkişafı ilə bağlı qabaqcıl texnologiya və innovasiyaların tətbiq edilməsidir. İİN və SKMF 2011-2015-ci illərdə sahibkarların kreditləşdirilməsi zamanı ilk növbədə innovasiyalar tətbiq olunan yeni iş yerlərinin yaradılmasına yönəldilmiş layihələrə üstünlük verməlidir⁷⁴. Lakin ayrılıqda innovasiya fəaliyyəti ilə bağlı normativ-hüquqi akt və ya dövlət proqramı bu günə qədər qəbul edilməsə də, innovasiya fəaliyyətinin əsasında elmi tədqiqatlar və texniki işləmələr “2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya”nın məqsədlərindən biri məhz *elmi tədqiqatların və innovasiya siyasətinin səmərəsini artırmaqdır*⁷⁵. Ancaq Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üçün qəbul edilən müvafiq dövlət proqramının 2010-cu ilin sonuna qədər tamamlanmalı olan bəzi müddəaları, təəssüf ki, tam yerinə yetirilməyib. Nümunə kimi elmi işçilərin əməyinin stimullaşdırılması, onların sosial müdafiəsinin və mənzil təminatının yaxşılaşdırılması üçün dövlət proqramlarının hazırlanması bəndini qeyd etmək olar. Parlamentdə 2010-cu ildə hazırlanan «Elmi fəaliyyət haqqında» qanun layihəsi innovasiya fəaliyyətini əhatə etmir və “İnnovasiya fəaliyyəti haqqında” qanuna ehtiyac getdikcə artır.

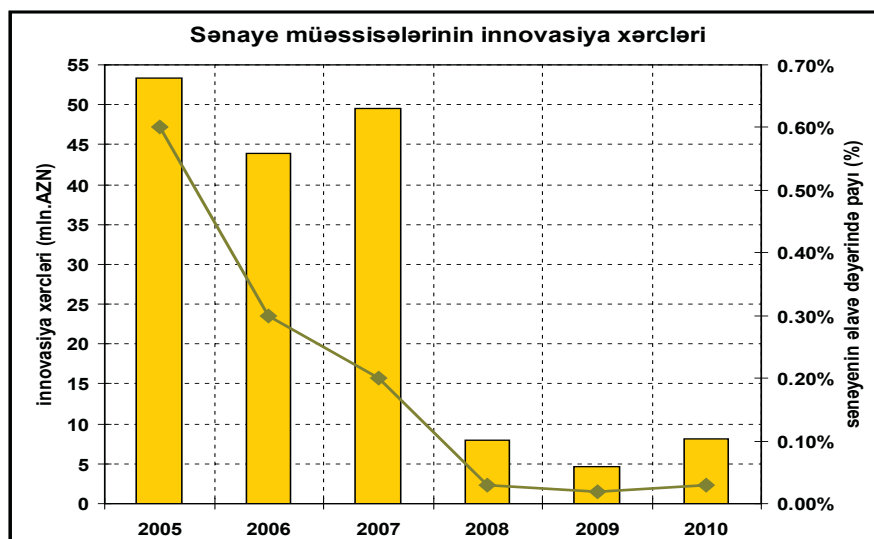
İnnovasiya xərcləri və innovasiya göstəriciləri. “2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya”nın giriş hissəsində hökumət rəsmən etiraf edir ki, Azərbaycanda “elmin maliyyələşdirilməsi sahəsində mövcud vəziyyət qənaətbəxş deyil. Əgər 1980-1990-cı illəri əhatə edən dövrdə büdcədən elmə sərf olunan xərclərin ÜDM-də payı 0,3-0,5% hədudlarında idisə, 1998-2008-ci illər ərzində bu göstərici 0,2% təşkil etmişdir. Ali məktəblərdə elmi tədqiqatlara ayrılan vəsaitin həcmi və elmi sektorda çalışan əməkdaşların sayı heç də qənaətbəxş sayıla bilməz. Bütövlükdə Azərbaycan elminin maddi-texniki bazası olduqca köhnəlmiş hesab edilməlidir. Elmi təşkilatların əsas fondlarındakı avadanlıqların yaşı 20 ildən artıqdır. Patent aktivliyi baxımından da bu təşkilatların fəaliyyəti qaneedici deyil. Bütövlükdə Azərbaycan elminin bugünkü vəziyyəti dövlətin innovasiya siyasətinin təminatı etibarilə müasir tələblərə cavab vermir. Azərbaycan elmi həm struktur cəhətdən, həm də aparılan tədqiqatların mövzu və əhatə dairəsinə görə əsasən sovet dövründə formalaşmış qəliblər çərçivəsində qalmaqdadır”⁷⁶.

⁷⁴ <http://www.huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=4837>

⁷⁵ <http://e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=17199&doctype=0>

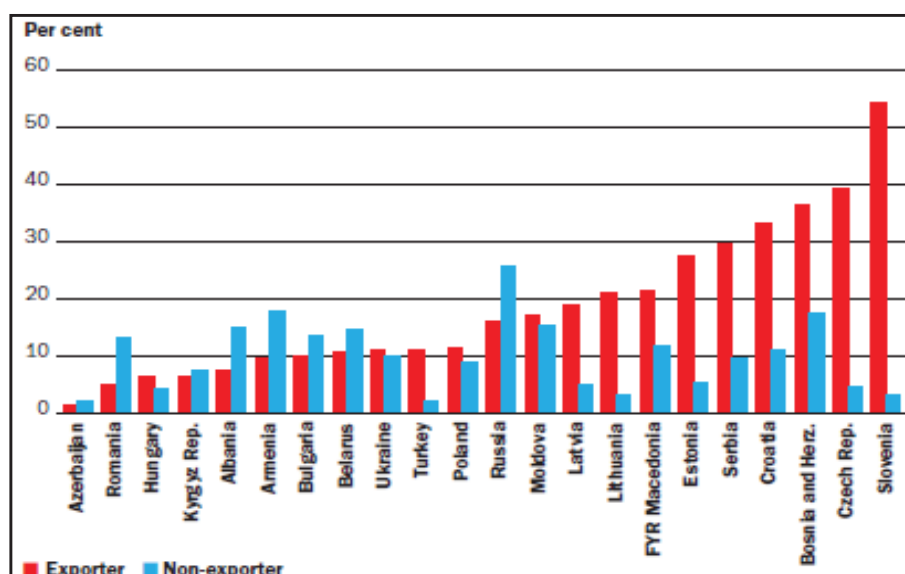
⁷⁶ <http://e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=17199&doctype=0>

Diqram 22. Sənaye müəssisələrinin innovasiya xərcləri

UNESCO-nun 2010-cu ildə açıqlanan elm hesabatına əsasən isə, Azərbaycan “elmi tədqiqat və işləmələr”ə (R&D) yönələn xərclərin ÜDM-dəki payına görə həm Gürcüstandan, həm də Ermənistandan geri qalır⁷⁷. Dünya Bankının “Bilgi İqtisadiyyatı İndeksi”nə (*Knowledge Economy Index 2012*) görə, Azərbaycan öz mövqeyini 2000-ci illə müqayisədə 15 pillə yaxşılaşdıraraq 145 ölkə arasında 79-cu yerdə qərarlaşıb. İndeksdə Gürcüstan 68-ci, Ermənistan 71-ci yerdə olub. Ümumi indeksin sub-indeksi olan “İnnovasiya indeksi”nə görə isə Azərbaycan 145 ölkə arasında 89-cu olub. Dünya Bankının bu metodologiyasına əsasən (a) innovasiya fəaliyyəti, (b) təhsil və təlim sistemi, (c) institusional mühit və (d) İKT sistemi birlikdə bilgi iqtisadiyyatını formalaşdıran 4 ən əsas ünsürdür. İnnovasiyanın ölçülməsi indikatorları kimi isə əhalinin hər milyona düşən elmi tədqiqatçıların sayı (*Azərbaycanda 2008-ci il üçün 1.358*); elmi jurnallarda çıxan elmi məqalələrin sayı; alınan patentlərin sayı və patent məbləği; yüksək texnologiyaların ixracda payı; habelə innovasiya xərclərinin səviyyəsi əsas götürülür.

Diqram 23. İxrac və qeyri-ixrac firmalarında innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olanlar (%-lə)

Mənbə: <http://www.ebrd.com>

⁷⁷ UNESCO Science Report 2010: The Current Status of Science around the World

Diaqram 23-dən göründüyü kimi, Azərbaycanın sənaye müəssisələrinin texnoloji innovasiya xərcləri həm mütləq formada, həm də sənayedə yaranan əlavə dəyərə nisbətdə azalma trendi göstərir. Bütövlükdə 2010-cu ildə Azərbaycanın bütün sənaye müəssisələrinin innovasiya xərcləri cəmi 8.1 milyon manat olub ki, bu da həmin il ərzində sənayedə yaranan əlavə dəyərin cəmi 0.03%-nə bərabərdir. İnnovasiya xərcləri əsasən emal sənayesi (*mədənçixarmada texnoloji innovasiya xərcləri 2010-cu ildə cəmi 5 min manat göstərilib*) müəssisələri tərəfindən həyata keçirilib ki, onlar da bütün innovasiya xərclərinin **62%-ni** texnoloji innovasiyalarla əlaqədar maşın və avadanlığın alınmasına yönəldiblər. Yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsinə isə xərclərin 30%-i yönəlib. İnnovasiya ilə əlaqədar işçilərin öyrədilməsi və hazırlığına ölkə üzrə cəmi 95.6 min manat xərclənib. Başqa sözlə desək, sənaye müəssisələrinin innovasiya xərclərinin azlığı ilə bərabər digər problem ondan ibarətdir ki, mövcud xərclər də daha çox hazır texnologiyaların idxalına yönəlir, nəinki yerli müəssisələr tərəfindən onun hazırlanmasına. Onu da qeyd edək ki, ölkə üzrə innovasiya xərclərinin 97,5%-i məhsul innovasiyalarının, 2,5%-i isə proses innovasiyalarının payına düşür. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının 2010-cu il üçün ənənəvi keçid dövrü hesabatında (*Transition Report – 2010*) biznes mühiti və müəssisələrin əsas göstəriciləri üzrə 2005-2009-cu illərdə aparılan sorğuların nəticəsi əsasında keçid ölkələrində ixrac və qeyri-ixrac fəaliyyəti ilə məşğul olan şirkətlər içərisində innovasiya (*R&D*) xərcləri mövcud olan şirkətlərin xüsusi çəkisi hesablanıb. Diaqram 23-dən göründüyü kimi, Azərbaycanda innovasiyaya önəm verən şirkətlərin ümumi müəssisələrin sayına nisbəti başqa keçid ölkələri ilə müqayisədə daha aşağıdır.

İnnovasiyayönümlü elmi-tədqiqat sisteminin institusional bazası. 1) Nazirlər Kabineti 2008-ci ildə AMEA nəzdində Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi (EİM) təsis edib. EİM-in fəaliyyəti dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir. EİM-in fəaliyyətinin əsas məqsədi respublikada elmi-tədqiqat işlərinin təhlili, elmtutumlu sahələrin inkişafı ilə bağlı xarici ölkələrin qabaqcıl texnologiya və innovasiyalarının məlumat bazasının yaradılmasıdır. Bununla yanaşı, EİM AMEA-nın, nazirliklərin, komitələrin, konsernlərin, şirkətlərin müstəqil balansda olan təşkilatları, idarələri, ali təhsil müəssisələri, onların filial və şöbələri tərəfindən elmi-tədqiqat, təcrübi-konstruktor işlərinin dövlət qeydiyyatını aparır⁷⁸.

2) 2009-cu ildə Azərbaycan Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu yaradılıb. Fondun əsas məqsədi Azərbaycanda elmi təşkilatlar, təhsil müəssisələri və fiziki şəxslər tərəfindən təqdim olunmuş təbiət, texniki, humanitar və ictimai elmlər sahəsində fundamental, tətbiqi və axtarış-innovasiya xarakterli elmi-tədqiqat proqramları və layihələrini qrant şəklində ünvanlı maliyyələşdirmək, alimlərin elmi fəaliyyətini stimullaşdırmaqdan ibarətdir. EIF üçün 2011-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Prezidentin Ehtiyat Fondundan 3 milyon manat məbləğində əlavə vəsait ayrılıb. Onu da xatırladaq ki, 2010-cu il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Prezidentin Ehtiyat Fondundan AMEA-nın gənc alimlərinin Avropanın elmi mərkəzlərinin doktoranturalarında təhsil almaları üçün 500 min manat məbləğində də vəsait ayrılıb. EIF 2011-ci il ərzində elmi-tədqiqat proqramlarının, layihələrinin və digər elmi tədbirlərin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə qrantların verilməsi üzrə gənc alim və mütəxəssislər üçün də müsabiqə keçirmiş və 28 nəfərin elmi-tədqiqat və innovasiyayönümlü layihəsi maksimum 50 min manat olmaqla qrantla təmin edilib. Ancaq bu fondun müsabiqə qaydalarının aydınlığı, vəsaitlərin bölgüsünün şəffaflığı və hesabatlılıq mexanizmlərinin müstəqil qiymətləndirilməsinə ehtiyac duyulur.

3) 2010-cu ildə Nazirlər Kabineti “Doktoranturaların yaradılması və doktoranturaya qəbul Qaydaları”nı təsdiq edib. Burada xüsusi qeyd edilir ki, ali təhsil müəssisələrində və elmi təşkilatlarda doktoranturanın yaradılması üçün onların mövcud elmi potensialı, *elm və innovasiya sahələrində əldə etdikləri göstəricilər* haqqında məlumatların təhlili aparılmalı və onların elmi potensialı müəyyən edilməlidir⁷⁹.

⁷⁸ http://www.science.gov.az/az/presidium/qeydiyyat_shobesi/index.htm

http://www.innovasiya.az/index.php?option=com_content&view=section&layout=blog&id=3&Itemid=17

⁷⁹ http://e-qanun.az/files/framework/data/19/f_19800.htm

İnnovasiya fəaliyyətinə maneələr. İqtisadi və ixrac diversifikasiyasının subyekti ayrı-ayrı şirkətlər olduğu kimi, innovasiya fəaliyyətinin də subyekti şirkətlərdir. DSK-nın müəssisələr arasında innovasiya amilinə mane olan faktorların dəyərləndirilməsi ilə bağlı apardığı sorğunun nəticələri aşağıdakı kimidir. Cədvəldən görüldüyü kimi, müəssisələr innovasiyaya mane olan iqtisadi amillər içərisində *öz vəsaitlərinin və dövlət tərəfindən maliyyə yardımının kifayət qədər olmamasını* xüsusi vurğulayırlar.

Cədvəl 11. İnnovasiyalara mane olan amillər
(Dövlət Statistika Komitəsinin sorğusunda iştirak edən müəssisələrin sayı əsasında)

İndikatorlar	əsas və ya həlledici			əhəmiyyətli			az əhəmiyyətli		
	2008	2009	2010	2008	2009	2010	2008	2009	2010
İqtisadi amillər									
öz pul vəsaitinin kifayət qədər olmaması	24	35	27	14	11	24	32	35	51
dövlət tərəfindən maliyyə yardımının kifayət qədər olmaması	25	19	18	11	13	16	19	19	18
təzə məhsullara ödənişqabiliyyətli tələbatın aşağı olması	6	38	5	16	7	22	37	38	35
yeniliklərin dəyərinin yüksək olması	8	45	9	23	9	25	40	45	34
yüksək iqtisadi risk	3	34	7	15	9	18	40	34	32
təzə məhsullara çəkilən xərclərin əvəzinin ödənilməsi müddətlərinin uzun olması	7	47	3	12	10	16	42	47	38
İstehsal amilləri									
müəssisənin innovasiya potensialının aşağı olması	8	18	19	17	18	19	27	18	24
ixtisaslı işçilərin çatışmaması	3	27	2	9	9	10	38	27	26
yeni texnologiyalar haqqında informasiyanın çatışmaması	8	24	2	19	15	15	26	24	19
müəssisələr tərəfindən yeniliklərin qəbul edilməməsi	4	29	10	10	10	12	36	29	23
satış bazarları haqqında informasiyanın çatışmaması	5	28	3	13	9	6	39	28	25
digər müəssisələr və digər elmi təşkilatlarla kooperasiya üçün imkanların olmaması	1	28	1	16	9	13	35	28	22
Digər səbəblər									
daha əvvəlki innovasiyalar nəticəsində təzə məhsullara ehtiyacın olmaması	2	35	3	3	4	9	47	35	45
innovasiya fəaliyyətini tənzimləyən və həvəsləndirən qanunvericilik və normativ-hüquqi sənədlərin olmaması	7	25	4	14	10	13	26	25	22
innovasiya prosesi müddətinin qeyri-müəyyən olması	4	29	3	9	8	9	35	29	24
innovasiya infrastrukturunun (vasitəçilik, informasiya, hüquq, bank və s. xidmətlərin) inkişaf etməməsi	7	23	6	14	12	12	35	23	20

Mənbə: <http://www.azstat.org>

4.5. Yeni qeyri-neft sənaye sahələri

Yeni qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafı 2002-2005-ci illərdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dair proqramda, 2004-2008-ci illəri və 2009-cu illəri əhatə edən regional inkişaf proqramlarında, 2008-2015-ci illər üzrə ərzaq təhlükəsizliyi proqramında, neft və qaz gəlirlərinin 2005-2025-ci illərdə idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiyada, 2008-2015-ci illərdə yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafa dair proqramda öz əksini tapıb. 2006-2010-cu illər üzrə büdcə sənədlərində sənaye siyasətinin əsas məqsədi kimi qarşıdakı illərdə sənaye sahəsində dövlət siyasətinin əsas məqsədi dayanıqlı və yüksək artım tempələrinin təmin olunması, sənaye istehsalının strukturunun təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması qeyd edilir. Bu məqsədə çatmaq üçün sənayedə innovasiya və investisiya fəallığının artırılması, qeyri-neft emal sektorunun inkişafı üçün müxtəlif stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi, idxalı əvəzləyən və ixrac yönümlü məhsulların istehsalının genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Qeyd olunan proqramlarda sənayenin bu sahələri prioritet kimi qarşıya qoyulmuşdu:

- *Balıq sənayesinin inkişafı;*
- *Maşınqayırma sənayesində istehsalın diversifikasiyasının genişləndirilməsi;*
- *Kimya sənayesinin dəstəklənməsi, xüsusilə də kimyəvi xammal, material və hazır məhsulun idxalından asılılığının azaldılması;*
- *Metallurgiya sənayesinin, o cümlədən alüminium və boru istehsalının müasir texnologiya əsasında bərpası və inkişafı, qara və əlvan metallurgiya, dəmir filizi, alunit istehsalının dəstəklənməsi, qara metallurgiyanın müasir standartlara və bazar tələblərinə uyğun son məhsullarının istehsalının təşkili, alüminium və digər əlvan metallardan və onların qırıntılarından son məhsul istehsalının genişləndirilməsi;*
- *İnşaat materiallarının (gips, kafel, inşaat yapışqanları, sement və sement xammalı, bentonit) istehsalının genişləndirilməsi və qonşu ölkələrə ixracının stimullaşdırılması;*
- *Yeyinti məhsullarının (şərab, ət-süd məhsulları, qənnadı məmulatı, konserləşdirilmiş meyvə-tərəvəz məhsulları istehsalının) daxili istehsalının inkişaf etdirilməsi və ixracının stimullaşdırılması;*
- *Quşçuluq sənayesinin inkişafı;*
- *Yerli xammal (pambıq, iplik, gön-dəri, ipək) əsasında yüngül sənayenin, o cümlədən tikiş və toxuculuq, xalçaçılıq, ipəkçilik sənayesinin inkişafının dəstəklənməsi, geyim məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi;*
- *Əllə toxunan xalçaların istehsalının genişləndirilməsi.*

Sənayenin mövcud vəziyyəti. Cədvəl 12-dən göründüyü kimi, 2000-2010-cu illərdə sənayenin ÜDM-də payı 36,1%-dən 52,5%-ə yüksəldiyi halda, emal sənayesinin xüsusi çəkisi sabit qalıb. Sənayenin genişlənməsi isə bilavasitə neft sektorunun hesabına baş verib və göstərilən dövrdə mədənçixarma sənayesinin ÜDM-də payı 27,7%-dən 46%-ə çatıb.

Cədvəl 12. Sənaye sahələrində yaranan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi payı

Göstəricilər	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Sənayedə yaranan əlavə dəyər, milyon manatla	1722.2	6186.4	10742	16875	23840	17481	21827
Sənayenin ÜDM-də payı	36.1	49.4	57.3	59.5	58.5	49.1	52.5
Mədənçixarma sənayesində yaranan əlavə dəyər, milyon manatla	1307.5	5285	9542	15230	21152.2	15095	19125
Mədənçixarma sənayesinin ÜDM-də payı, %-lə	27.7	42.2	50.9	53.7	52.7	42.4	46.0
Emal sənayesində yaranan əlavə dəyər, milyon manatla	250.1	814	1087.3	1418	1886.5	1958	2245
Emal sənayesinin ÜDM-də payı, %-lə	5.3	6.5	5.8	5.0	4.7	5.5	5.4

4.5.1. Qida sənayesi. Ölkənin ərzaq asılılığının aradan qaldırılması hökumətin sənaye siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir. Təhlil aparılan dövrdə ərzaq sənayesinə hökumət dəstəyi ilk növbədə güzəştli kreditlərin ayrılmasında özünü göstərib. Məsələn, 2005-2010-cu illərdə SKMF vasitəsilə ayrılan 550 milyon manat məbləğində kreditin 43,5%-i (239,2 milyon manat) kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı ilə bağlı layihələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldilib. Həmin dövr ərzində qida sənayesində aşağıdakı aparıcı müəssisələr yaranıb:

Cədvəl 13. 2000-2010-cu illərdə yaradılan yeni qida sənayesi müəssisələri

Müəssisənin açıldığı il	Müəssisənin adı	Müəssisənin aid olduğu sahə	Müəssisənin istehsal gücü	Müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi region
2001	«Avropa Tobakko Bakı» ATSC-də yeni sex	Tütün sənayesi	İldə 2,6 milyard ədəd	Bakı
2004	Tomat istehsalı	Qida sənayesi	İldə 1,2 min ton	Lənkəran
	«Qafqaz» konserv zavodu	Qida sənayesi	İldə 70 milyon şərti banka	Xaçmaz
	Şəkər istehsalı	Qida sənayesi	Növbədə 7 ton	Masallı
	Pivə istehsalı	Qida sənayesi	İldə 12,5 min dk.l	Lənkəran
	Pivə istehsalı	Qida sənayesi	İldə 216,0 min dk.l	Mingəçevir
2005	Tomat istehsal edən konserv zavodu	Qida sənayesi	İldə 100 min ton	Astara
	Meyvə şirəsi istehsal edən zavod	Qida sənayesi	İldə 7,3 milyon şərti banka	Şəki
	Süd məhsulları istehsalı sexi	Qida sənayesi	Növbədə 29 ton	Naxçıvan
2006	Şəkər çuğunduru emal edən şəkər zavodu	Qida sənayesi	Növbədə 6 min ton	İmişli
	Meyvə şirəsi istehsal edən zavod	Qida sənayesi	İldə 1.7 milyon şərti banka	Şəki
	Şokolad fabriki	Qida sənayesi	İldə 360 ton	Gəncə
	Çayın emalı və paketlənməsi sexi	Qida sənayesi	İldə 1.000 ton	Naxçıvan
2007	Konserv zavodu	Qida sənayesi	İldə 8.8 milyon şərti banka	Qəbələ
	Nar şirəsi sexi	Qida sənayesi	İldə 200 min şərti banka	Göyçay
	Yağ emalı zavodu	Qida sənayesi	İldə 14 min ton	Şirvan
	Süd məhsulları emalı zavodu	Qida sənayesi	İldə 30 min ton	Salyan
	Pivə istehsalı zavodu	Qida sənayesi	İldə milyon litr	Naxçıvan
2008	Konserv zavodu	Qida sənayesi	İldə 52.6 milyon şərti banka	Kürdəmir
	Süd zavodları	Qida sənayesi	Növbədə 172,5 ton	Lənkəran, Qəbələ və Biləsuvar
2009	Pivə istehsalı zavodu	Qida sənayesi	İldə 100 min dk.l	Xaçmaz
2010	Konserv zavodu	Qida sənayesi	50 milyon banka	Lənkəran
	Konserv zavodu	Qida sənayesi	İldə 25 milyon şərti banka	Biləsuvar
	Çay fabriki	Qida sənayesi	İldə 150 ton	Lənkəran
	Süd məhsulları emalı zavodu	Qida sənayesi	İldə 10 min ton	Zaqatala
	Tütün emalı zavodu	Qida sənayesi	İldə 3,6 min ton	Zaqatala
	Duz istehsalı zavodu	Qida sənayesi	İldə 90 min ton	Abşeron

Cədvəl 13-dən göründüyü kimi, 2000-2010-cu illər ərzində ölkədə əsasən sahibkarların öz sərmayələri sayəsində 30 yeni qida istehsalı müəssisəsi yaradılıb. Həmin müəssisələrin 7-si meyvə-tərəvəz konservlərinin hazırlanması, 6-sı süd məhsullarının emalı, 4-ü pivə istehsalı, 3-ü meyvə şirələri istehsalı, 2-si tütün emalı, 2-si çay emalı, 2-si şəkər istehsalı, yerdə qalan müəssisələr isə duz, bitki yağları, şokolad istehsalı üzrə ixtisaslaşmış. Bunlardan savayı, 2005-2010-cu illərdə SKMF-nin güzəştli kreditləri hesabına qida məhsullarının saxlanması üçün ümumi gücü 67,3 min ton olan 22 soyuducu anbar, 266,8 min ton tutumu olan 17 taxıl anbarı tikilib istifadəyə verilib. Həmçinin illik 55 milyon ədəd yumurta istehsalı gücünə malik 5 müəssisə, 6,3 min ton quş əti istehsal edə biləcək 2 müəssisə, illik 98,4 min ton süd istehsalı gücü olan 3 müəssisə, 2,8 milyon litr alkoqollu içki istehsal edə biləcək 1 müəssisə, ildə 24,3 min ton istehsal gücünə malik 5 meyvə-tərəvəz konservləri müəssisəsi yaradılıb.

Statistik məlumatlara görə, 2000-2010-cu illərdə bir sıra spirtli içkilərin və tütünün emalı istehsalı istisna olmaqla, qida məhsullarının istehsalında davamlı artım müşahidə olunub və Cədvəl 14-də bu tendensiya görünür.

Cədvəl 14. Qida sənayesinin əsas məhsulları üzrə istehsalın həcmi

Məhsulun adı	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Ət və ət məhsulları, min ton	107.9	132,6	133.8	144.0	155.2	167.5	174.5
Pendir və kəsmik, min ton	29.8	33,5	33.8	34.2	41.8	42.5	43.3
Qənd və şəkər tozu, min ton	0.5	3.5	21.6	306	272	316	335
Kərə yağı, min ton	12.8	14,2	14.3	14.4	14.1	20.7	20.9
Bitki yağları, min ton	4.2	64,1	40.4	68.4	77.9	70.9	88.7
Təbii çay, min ton	1,5	7,5	7.7	7.9	7.1	10.7	10.8
Şampan şərəbi, min dal.	150.4	61,8	19.4	52.6	35.8	42.2	27.9
Üzüm şərəbi, min dal.	623.2	400,5	505	584	855.8	717	914
Araq, min dal.	450.4	484,3	536.4	1307	748.9	862	885
Konyak (brendi), min dal.	386.1	66	64.5	72.1	62.7	22.6	81.4
Pivə, min dal.	711	2490	3163	3218	3229	3572	3771
Fermentləşdirilmiş tütün, ton	5900	2600	2300	1000	1500	1543	2027
Papiros və siqaretlər, milyon ədəd	2400	5008	4620	3597	2661	2342	2191
Sirkə və sirkə turşusu ilə konservləşdirilmiş tərəvəz və meyvələr, ton		479.2	918.3	2142	1220	1357	2757
Konservləşdirilmiş tərəvəz və meyvələr (ev təsərrüfatlarının və fiziki şəxslərin fəaliyyəti daxil olmaqla) (min ton)	12.4	23.2	20	20.6	128.9	129.7	137.1
Konservləşdirilmiş pomidor (tomat), ton		3310	3677	1135	4905	4943	605
Duz, ton	4000	10374	10971	7111	7341	5466	4449

2000-2010-cu illərdə natural ifadədə konservləşdirilmiş meyvə-tərəvəz istehsalı 11 dəfə, pendir və kəsmik istehsalı 45%, ət istehsalı 62%, kərə yağı istehsalı 63,3%, pivə istehsalı 5 dəfə, bitki yağlarının istehsalı 21 dəfə, çay emalı 6 dəfə artıb. Bununla belə, bəzi alkoqollu içkilərin və tütünün istehsalında kəskin azalma baş verib. Məsələn, göstərilən dövrdə şampan şərabının istehsalı 5,3 dəfə, konyak istehsalı 4,5 dəfə, fermentləşdirilmiş tütün emalı isə 2,9 dəfə azalıb.

Əksər qida məhsullarının istehsalında artım bu sənaye sektorunun hökumətin iqtisadi diversifikasiya ilə bağlı hədəflərinə ciddi töhfə verməsilə nəticələnməyib və aşağıdakı məlumatların təhlili bu nəticəni təsdiqləyir:

- *Qida məhsullarının istehsalının artımı ölkənin əsas ərzaq məhsullarının idxalının azalması ilə müşahidə olunmayıb. Məsələn, 2005-2010-cu illərdə balıq və balıq məhsullarının idxalı 8,3 min tondan 15,6 min tona, süd və qaymaq idxalı 7,3 min tondan 13,5 min tona, çay idxalı 7,7 min tondan 14,5 min tona, kərə yağı idxalı 9,5 min tondan 11,3 min tona, bitki yağları idxalı 68,5 min tondan 101,2 min tona, şəkər xammalının idxalı 152,1 min tondan 359,5 min tona, qənnadı məmulatlarının idxalı 43,6 min tondan 74,7 min tona, siqaret idxalı 2 dəfə artaraq 11,2 milyard ədədə çatıb.*
- *Qida məhsulları istehsalının artımı bu sənaye sahəsinin ixracda payının yüksəlməsilə nəticələnməyib. 2005-ci ildə qida sənayesi üzrə ixracın ölkənin ümumi ixracında payı 7,5% təşkil etdiyi halda, 2010-cu ildə həmin göstərici 2,7%-ə enib. Bəzi ərzaq məhsulları istehsalının və ixracının artımı isə yalnız milli sənayenin xarici xammaldan asılılığı sayəsində mümkün olub. Məsələn, 2005-2010-cu illərdə bitki yağlarının ixracı 10 min ton artaraq 28 min tona, şəkər və şəkər tozunun ixracı isə 60 min ton artaraq 204 min tona çatıb. Amma hazırda bitki yağları və şəkər istehsalı üçün xammalın 90-95%-i bilavasitə xaricdən idxal olunur.*
- *Qida sənayesində yaranan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə azalıb və bu sənaye sahəsi iqtisadi diversifikasiyaya təkan verməyib. Belə ki, 2005-ci ildə qida sənayesində (içki və tütün istehsalı da daxil) yaranan əlavə dəyərin ÜDM-də payı 2,4% təşkil etdiyi halda, 2010-cu ildə həmin göstərici 1,5% olub.*
- *Qida məhsulları istehsalının regional strukturunun təhlili göstərir ki, bir çox hallarda qida sənayesində yaranan yeni müəssisələr rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal edə bilmir və müəyyən müddətdən sonra onların istehsal həcmi kəskin şəkildə azalır. Məsələn, 2004-cü ildə "Azərsun holding" müəssisəsi tərəfindən Xaçmaz rayonunda illik istehsal gücü 70 milyon şərti banka olan konserv zavodu tikdikdən sonra, 2005-2008-ci illərdə rayon ərazisində sirkə və sirkə turşusu ilə konservləşdirilmiş meyvə-tərəvəz istehsalı və tomat istehsalı ümumilikdə 6.700 tona çatdığı halda, 2009-cu ildə həmin göstərici 5000, 2010-cu ildə isə 340 tona enib. Göründüyü kimi, yeni fəaliyyətə başlayan zavodun istehsal həcmi birdən-birə 20 dəfəyədək azalıb.*

4.5.2. Metallurgiya. 2000-2010-cu illər ərzində metallurgiya sənayesinin inkişafında kəskin dəyişmələr müşahidə olunub. Çuqun, tikinti armaturu, alüminium oksidi və alüminium məftil istehsalı 2000-2005-ci illərdə genişlənsə də, 2006-2010-cu illərdə həmin məhsulların istehsalı xeyli azalıb.

Cədvəl 15-dən göründüyü kimi, 2006-2007-ci illərlə müqayisədə axır iki ildə çuqun istehsalı 1.559 tondan 1.012 tona, alüminium oksidi istehsalı 363 min tondan 36,6 min tona, tikinti armaturu istehsalı 268 min tondan 131,4 min tona, alüminium məftillər istehsalı isə 446 min tondan 173,8 min tonadək azalıb. Qara metaldan məftil və kəmərlərin istehsalı 2000-2008-ci illərdə 2,5 dəfəyədək artaraq 1,2 milyon tonu ötsə də, 2010-cu ildə 10 dəfəyədək azalaraq 124 min tona enib. Sabit artım yalnız qara metaldan hazırlanan polad boru istehsalında müşahidə olunub. Polad tökmələrin istehsalı isə 2007-ci ilədək artsa da, 2008-2009-cu illərdə yenidən kəskin azalmalar müşahidə olunub.

Cədvəl 15. Metallurjiya sənayesində əsas məhsulların həcmi

Məhsulların adları	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Çuqun tökmə, ton	322	1631	1559	1305	1797	1578	1012
Polad tökmə, min ton	0.43	286.1	335.3	468	278.1	150.3	306.5
Polad borular, ton	3.7	1257	14108	25706	28196	6918	36545
Tikinti armaturu, min ton	0	234.5	268.1	184.3	203.4	96.4	131.4
Qara metaldan məftil və kanatlar, ton	527.8	291	272	874.6	1266.3	449.8	124.1
Alüminium məftil, ton	4	30	446	33.4	136.4	54	173.8
Alüminium çubuqlar, millər və profillər (ton)	0	440.3	587.7	734	794.6	399	252.1
Alüminium oksidi (gil-torpaq), min ton	214.7	314.8	362.7	266.1	306.3	36.6	-

Cədvəl 16. 2000-2010-cu illərdə yaradılan yeni metallurjiya sənayesi müəssisələri

Müəssisənin açıldığı il	Müəssisənin adı	Müəssisənin aid olduğu sahə	Müəssisənin istehsal gücü	Müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi region
2001	“Baku Steel Company” zavodu	Metallurjiya (armatur istehsalı)	İldə 70 min ton	Bakı
2007	«Azəralüminium» ASC-nin 1 və 2 saylı elektroliz korpuslarının yenidən qurulması	Metallurjiya (alüminium istehsalı)	İldə 30 min ton	Sumqayıt
	Əlvən metal istehsalı zavodu	Metallurjiya	İldə 4.5 min ton	Naxçıvan

2000-2010-cu illərdə metallurjiya sənayesində 3 yeni müəssisə yaradılıb. Eyni zamanda həmin müddətdə sovet dövründən qalmış, böyük potensiallı analoji müəssisələrin özəlləşdirilərək bərpa olunması istiqamətində də bir sıra addımlar atılıb. 2004-cü ildə Gəncə “Gil-torpaq”, “Sumqayıt-Əlvənmetal” və “Daşkəsən Alunitmədən” müəssisələrinin bazasında “Azərbaycan alüminiumu” ASC yaradılıb. Həmin mərhələdə yaxın dövr üçün müəssisənin illik istehsal gücünün 500 min tona çatdırılması hədəfə alınsa da, 2009-cu ildə müəssisə planlaşdırılan illik istehsal gücünün cəmi 10%-dən istifadə edib, 2010-cu ildə isə istehsal tamamilə dayanıb. Bundan əlavə, göstərilən dövrdə “Azərboru” SC İngiltərənin “Tarqol Investment” şirkəti, “Daşkəsən filizsaflaşdırma” SC isə İngiltərənin “Aldex Limited” şirkəti tərəfindən özəlləşdirilmişdir. 2010-cu ilin sonlarında isə İngiltərənin “Det.AL LTD” şirkəti tərəfindən Gəncə Alüminium Zavodunun 50 min ton istehsal gücünə malik 1-ci korpusunun tikintisi başa çatdırılmışdır. Amma göründüyü kimi, bütün bu tədbirlər sahə üzrə məhsulların istehsalında davamlı artımı və metallurjiya sənayesinin iqtisadi diversifikasiyaya töhfəsini təmin etməyib.

Hökumət tərəfindən alüminium istehsalının dəstəklənməsi üçün müəyyən addımlar da atılıb. Belə ki, 2009-cu ildə hökumətin ehtiyat fondundan bu sahənin müəssisələrində işçilərin əməkhaqlarının ödənilməsi üçün

5 milyon manat əvəzsiz maliyyə yardımı edilmiş, 2009-2010-cu illərdə isə Mərkəzi Bankın vəsaitləri hesabına həmin müəssisələrə dövlət zəmanəti ilə güzəştli şərtlərlə 250 milyon manat kredit ayrılmışdır.

Ötən dövr ərzində metallurgiya sənayesini iqtisadi diversifikasiyanın təmin edilməsi baxımından həlledici sənaye sektoruna çevirmək mümkün olmayıb və aşağıdakı məlumatların təhlili bu nəticəni təsdiqləyir:

- 2005-2010-cu illərdə metallurgiya sənayesində yaranan əlavə dəyərin iqtisadiyyat üzrə ÜDM-də payı 1,46%-dən 0,16%-ə enib;
- bu sahənin məhsulları üzrə ixracın ölkənin ümumi ixracında xüsusi çəkisi 2005-2010-cu illərdə 2,4%-dən 0,6%-ə düşüb.
- metallurgiya sənayesi məhsullarının idxalından asılılığı azaltmaq mümkün olmayıb. Belə ki, təhlil aparılan dövrdə polad yarımfabrikatların idxalı 1,2 min tondan 37,7 min tona, polad çubuqların idxalı 65,2 min tondan 216,1 min tona, alüminiumdan hazırlanan metal konstruksiyaaların idxalı 767 tondan 3,3 min tona, polad prokat idxalı isə 125,1 min tondan 128,1 min tonadək artıb.

4.5.3. Yüngül sənaye. Azərbaycanada yüngül sənayenin inkişafı üçün geniş xammal potensialı mövcud olsa da, 2000-2010-cu illərdə sahə üzrə bütün məhsulların istehsalında kəskin azalma baş verib.

Cədvəl 17. Yüngül sənayedə əsas məhsulların istehsalı

Məhsulların adları	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Pambıq mahlıcı, min ton	37.7	56.0	54.8	40.9	22.3	12.1	11.4
Xalis yun, ton	-	2.1	-	6.2	-	-	-
Hazır pambıq parçalar, min kv.m	683	3099	3077	2202	823	807	1104
Hazır ipək parçalar, min kv.m	0	437.2	295.7	424.9	496.7	543.6	735.6
Pambıq yataq ağları, min ədəd	385	561.6	543.5	118	114.2	286.1	125.3
Ayaqqabı, min cüt	0.1	360	327	381	381	858	267
Kişilər və ya oğlanlar üçün köynəklər, min ədəd	122	3.7	130.5	100.9	110.8	249.1	94
Xalça və xalça məmulatları, min kv.m	15.8	630.3	269.2	3.2	20.6	12.8	3.3
Trikotaj – corab məmulatları, min cüt	738.2	2969	3196	3065	1868	1277	2004
Alt və üst trikotaj geyimləri, min ədəd	438.6	787.6	624.6	682.8	6.3	0	0
Yataq, yemək və qonaq otaqları üçün taxta mebellər, min ədəd	0.3	10.7	22.1	20.9	28.1	14.9	9.1

Pambıq məhlucü istehsalı 2005-2010-cu illərdə 56 min tondan 11,4 min tona, hazır pambıq parçaların istehsalı 3,1 milyon kvadratmetrdən 1,1 milyon kvadratmetrə, pambıq yataq ağırları 562 min ədəddən 125 min ədədə, xalça və xalça məmulatlarının istehsalı 630 min kvadratmetrdən 1,1 min kvadratmetrə, trikotaj corab məmulatları istehsalı isə 3 milyon ədəddən 2 milyon ədədə qədər azalmışdır.

Cədvəl 18. 2000-2010-cu illərdə yaradılan yeni yüngül sənaye müəssisələri

Müəssisənin açıldığı il	Müəssisənin adı	Müəssisənin aid olduğu sahə	Müəssisənin istehsal gücü	Müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi region
2006	Tikiş fabriki	Yüngül sənaye	İldə 60 min ədəd	Lənkəran
2008	Tikiş fabriki	Yüngül sənaye	İldə 80 min ədəd	Ağstafa
	Pambıq emalı fabriki	Yüngül sənaye	İldə 7 min ton	Bakı

Yüngül sənayedəki göstəricilərin təhlili üzrə nəticələr:

- 2005-2010-cu illərdə yüngül sənayedə (tikiş-toxuculuq və gön-dəri məhsulları birlikdə) yaranan əlavə dəyərin iqtisadiyyat üzrə ÜDM-də payı 0,19%-dən 0,05%-ə enib;
- bu sahənin məhsulları üzrə ixracın ölkənin ümumi ixracında xüsusi çəkisi 2005-2010-cu illərdə 1,3%-dən 0,22%-ə düşüb. Sahənin aparıcı məhsullarının ixrac həcmi kəskin şəkildə azalıb. Məsələn, 2005-2010-cu illərdə pambıq lifinin ixracı 47,2 min tondan 3,3 min tonadək aşağı düşüb;
- yüngül sənayesi məhsullarının idxalından asılılığı azaltmaq mümkün olmayıb. Məsələn, 2005-2010-cu illərdə ölkəyə idxal olunan pambıq parçaların həcmi 3,3 milyon kvadratmetrdən 5,7 milyon kvadratmetrə, toxunma xalçaların idxal olunan həcmi 267,2 min kvadratmetrdən 5,7 milyon kvadratmetrə, süni tikiş saplarının idxal həcmi isə 140 tondan 2,1 min tona qədər genişləndi. Bundan əlavə, xarici ticarət statistikasının təhlili göstərir ki, ötən dövrdə qadın, kişi və uşaq geyimləri ölkəyə idxal olunub, ixrac qabiliyyətli yüngül sənaye məhsullarının istehsalına nail olunması ilə bağlı rəsmi təşəbbüslər reallaşmayıb.

4.5.4. Kimya sənayesi. Kimya sənayesi (rezin və plastik məmulatlar da daxil olmaqla) hökumətin güzəştlərindən bəhrələnen əsas sənaye sahələrindən biridir. Bununla belə, 2000-ci illərin ortalarında bu məhsulların istehsalı üzrə artım olsa da, son illər ciddi azalmalar var.

Cədvəl 19-dan göründüyü kimi, etilen spirtinin istehsalı 2006-cı ildə 72,6 min tona çatsa da, 2010-cu ildə 55,1 min tonadək azalıb. Bundan əlavə, propilen spirtinin istehsalı 37,6 min tondan 19,5 min tona, polimer örtüklərin buraxılışı 1,5 min tondan 0,5 min tona, xammal halında polietilen istehsalı 70,4 min tondan 52,8 min tona, polietiləndən hazırlanan çanta və kisələrin buraxılışı 10,4 min tondan 6,4 min tonadək azalıb.

Kimya sənayesində yuyucu vasitələr istehsal edən zavodun yaradılması müəssisənin yarandığı ilkin mərhələdə – 2003-2004-cü illərdə əlaqədar məhsulların istehsalının genişlənməsinə şərait yaratsa da, sonrakı illərdə həmin sahədə tənəzzül müşahidə olunub. Bakıda yaradılan bu zavodun istehsal gücü 12 min ton nəzərdə tutulurdu. Lakin zavod tam gücü ilə heç vaxt işləyə bilməyib. 2010-cu ildə əvvəlki illə müqayisədə sintetik yuyucu vasitələrin istehsalı 6 min tondan 1,1 min tona, texniki sabun istehsalı 1,3 min tondan 148 tona, paltar sabunu istehsalı 1,7 min tondan 1,2 min tona enib.

Cədvəl 19. Kimya sənayesinin əsas məhsullarının istehsalı

Sahələr üzrə əsas məhsullar	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Etilen, min ton	40,1	54,7	72.6	2.4	0	0	55.1
Propilen, min ton	18,5	29,2	37,6	26,3	34,9	22,2	19,5
Polimer örtüklər, min ton	0	1.5	0.9	0.8	0.3	0.3	0.5
Polietilen, min ton	0	53.0	70.4	47.2	65.1	41.8	52.8
Polietilendən kisə və çantalar, ton	304.3	1515.7	1366	10399.8	9760.7	10120.4	6433.8
Sintetik yuyucu vasitələr, ton	2409	5999.6	3592	5920.6	5158.8	6760.5	1087.5
Texniki sabun, ton	31.7	1317	308.1	143.4	73	104	147.7
Paltar sabunu, ton	353.7	395.9	1386.2	1219.7	780.9	1732.3	1206.3

Kimya sənayesinin göstəricilərinin təhlili üzrə nəticələr:

- kimya sənayesində yaranan əlavə dəyərin ÜDM-də payı 2005-2010-cu illərdə 0,48%-dən 0,25%-ə, ixracda payı 4,6%-dən 0,62%-ə enib;
- bir sıra kimya sənayesi məhsullarının ixracı tamamilə azalıb və ya sıradan çıxıb. Məsələn, 2005-ci ildə 3,2 min ton sulfat turşusu, 6,9 min ton kaustik soda ixrac olunduğu halda, 2010-cu ildə həmin məhsulların ixracı tamamilə dayanmış, maye soda ixracı 69,5 min tondan 9,2 min tona, polietilen ixracı 47,2 min tondan 46,1 min tona, polimerləşmə nəticəsində əldə olunan maddələrin ixracı 61,6 min tondan 23,4 min tonadək azalmışdır;
- ölkənin kimya məhsullarının idxalından asılılığını aradan qaldırmaq mümkün olmayıb. Məsələn, 2005-2010-cu illərdə müxtəlif sabunların və səthi aktiv yuyucu-təmizləyici vasitələrin idxalı 20,8 min tondan 41,6 min tona, plastik kütlədən mətbəx qablarının idxalı 1,3 min tondan 2,8 min tona, plastik kütlədən inşaat materiallarının idxalı isə 800 tondan 3,2 min tonadək artmışdır.

4.6. Kənd təsərrüfatı

Azərbaycan hökumətinin qeyri-neft sektorunun inkişafında başlıca prioritetlərindən biri kənd təsərrüfatının dəstəklənməsidir. Aqrar sektorun inkişafı aşağıdakı səbəblərdən vacib sayılır:

- ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması. Ən müxtəlif qiymətləndirmələrə görə, hazırda əhalinin ərzaq istehlakının ən azı 35-40%-i idxal hesabına formalaşır;
- iqtisadi fəal əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin gəlir mənbəyi aqrar sektordur. Rəsmi statistik məlumatlara görə, hazırda kənd təsərrüfatının ümumi məşğulluqda payı təxminən 40% təşkil edir;
- həm ixrac, həm də iqtisadi diversifikasiya üçün böyük potensialı olan sahədir. Aqrar sektor istər birbaşa istehlaka gedən ərzaq məhsulları (məsələn, meyvə, tərəvəz, yumurta və s.), istərsə də emal sənayesi üçün birbaşa xammal bazasıdır. Ölkənin təbii-iqlim şəraiti, məşğulluq baxımından əhalinin tarixi ənənələri aqrar sektorun həm idxalı əvəzləyən, həm də ixracyönümlü sektor kimi inkişafını şərtləndirir.

2000-ci ildən bəri aqrar sektorun inkişafı ilə bağlı hökumətin strateji hədəfləri isə bunlar olub:

- ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması;
- qida sənayesinin xammala və əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli mənbələr hesabına ödənilməsiq;
- rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının təmin edilməsi;
- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının ixrac fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- regionlarda iqtisadi inkişafın təmin olunması hesabına kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- əsas istehsal vasitəsi olan torpaqların münbitliyinin və məhsuldarlığının artırılması;
- aqrar sahəni qeyri-neft sektorunun aparıcı sahəsinə çevirmək.

Hökumətin aqrar siyasətin hədəflərinə nail olma səviyyəsini qiymətləndirmək üçün əsas indikatorlar bunlardır:

- 2015-ci ilədək dənli bitkilərin əkin sahələrini 900 min hektara, məhsuldarlığı 32 sentner/hektar, ümumi istehsalı 2,8 milyon tona;
- at istehsalını 340 min tona;
- süd və süd məhsullarının istehsalını 2,4 milyon tona;
- sənaye üsulu ilə illik quş əti istehsalını 80 min tona;
- yumurta istehsalını 1,3 milyard ədədə;
- kartof istehsalının həcmi 1,12 milyon tona;
- tərəvəz və bostan bitkilərinin istehsalını 1,72 milyon tona;
- meyvə istehsalını 800 min tona;
- yağlı bitkilərin əkin sahələrini 135 min hektara;
- şəkər çuğundurunun əkin sahəsini 20 min hektara;
- çay yarpağı istehsalını 3 min tona;
- yem bitkilərinin əkin sahələrini 500 min hektara;
- yüksək keyfiyyətli, balanslaşdırılmış qarışıq yem istehsalını ildə 2 milyon tona çatdırmaq.

Kənd təsərrüfatı sektoruna ayrılan dövlət vəsaitləri ÜDM-in 10%-i nisbətində olub. 2008-2010-cu illərdə beynəlxalq təşkilatlardan aqrar sektorun inkişafı məqsədilə götürülən kreditlər nəzərə alınmadan kənd təsərrüfatı funksional bölməsi, SKMF öz vəsaitləri və büdcə investisiya layihələri çərçivəsində hökumət kənd təsərrüfatına 1,5 milyard manat, orta hesabla ildə 450 milyon manat xərcləyib.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarında birbaşa dövlət dəstəyi (subsidiya formasında əvəzsiz yardım və güzəştli şərtlərlə kreditlərin verilməsi) üçün əlavə olaraq 5 mənbədən də istifadə olunub⁸⁰:

- 1) Kənd təsərrüfatı istehsalçıları torpaq vergisindən başqa bütün vergilərdən azad olunub;
- 2) "Aqrolizing" ASC tərəfindən müasir texnika və texnoloji avadanlıqların alınması, güzəştli şərtlərlə kənd təsərrüfatı istehsalçılarında lizinqə verilməsi. 2008-2010-cu illərdə texnikanın alınması üçün hökumət təxminən 150 milyon manat, orta hesabla hər il 50 milyon manat vəsait xərcləyib;

⁸⁰ Kənd təsərrüfatının maliyyələşməsilə bağlı məlumatlar dövlət büdcəsi ilə bağlı NK-nın parlamentə təqdim etdiyi büdcə zərflərindən, "Aqrolizing" ASC-nin internet saytından (www.aqrolizing.com) və Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun internet saytından (<http://anfes.gov.az/az/>) götürülüb.

- 3) Dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatı istehsalçılarına yanacaqın və sürtkü yağlarına, buğda və çəltik əkinlərinin aparılması üçün hər hektara, həmçinin əkin sahələrinə görə mineral gübrələrin güzəştli satışına görə subsidiyaların verilməsi. 2008-2010-cu illərdə hökumət bu məqsədlə təxminən 324,6 milyon manat, orta hesabla hər il 108,2 milyon manat vəsait xərcləyib;
- 4) Kənd Təsərrüfatının Kreditləşdirilməsi üzrə Dövlət Agentliyinin güzəştli kreditləri (illik 6% dərəcə ilə). 2008-2010-cu illərdə bu kanala hökumət təxminən 30 milyon, orta hesabla hər il 10 milyon manat vəsait xərcləyib;
- 5) SKMF-nin güzəştli kreditləri (2008-ci ildə bu dərəcə 7% idi, hazırda 6% təşkil edir). 2008-2010-cu illərdə kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına (həm kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, həm də emalı layihələri üzrə) SKMF vasitəsilə ümumilikdə 145,4 milyon, orta hesabla hər il 48,5 milyon manat vəsait xərclənib.

Hesablamalar göstərir ki, Azərbaycanda bütün mənbələr üzrə kənd təsərrüfatına birbaşa dövlət dəstəyinin orta illik həcmi, vergi güzəştləri nəzərə alınmazsa, təxminən 220 milyon manat təşkil edir. 2008-2010-cu illərdə bazar qiymətlərlə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından yaranan ümumi gəlir təxminən 3, kənd təsərrüfatında yaranan əlavə dəyər 2 milyard manat civarında olub. Göründüyü kimi, ümumi gəlirlərdə subsidiyaların həcmi təqribən 7, yaranan əlavə dəyərdə isə 10% təşkil edir.

Müxtəlif beynəlxalq qurumlar Azərbaycanda aqrar sektorun geniş ixrac potensialına və xeyli sayda kənd təsərrüfatı məhsullarına görə ölkənin müqayisəli üstünlüyə malik olduğu qənaətinədir. Dünya Bankının 2006-cı ildə apardığı “Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatındakı Müqayisəli Üstünlüklərinin Gerçəkləşdirilməsi” adlı tədqiqatda qeyd olunur ki, ölkənin meyvə-tərəvəz və süd məhsulları kimi yüksək dəyərli kənd təsərrüfatı məhsulları üçün münasib təbii şəraitə malik olması Azərbaycan üçün böyük üstünlükdür. Əlverişli iqlimi və torpaqları sitrus meyvələrindən bərk meyvələrə qədər geniş çeşidli məhsullar istehsal etməyə imkan verir. Meyvə və tərəvəzlər bir çox regionda istehsal olunur. Həm yerli, həm də ixrac bazarları, eləcə də emal üçün məhsullar, şimaldan cənuba qədər uzanın xətt boyunca – şimalda Quba və Xaçmazdan cənubda Astaraya qədər olan ərazidən təchiz olunur. Heyvandarlıq və süd istehsalı üçün də əlverişli təbii şərait mövcuddur və tələb olunan bütün növ yemləri (yaşıl ot, saman, qarğıdalı) istehsal etmək mümkündür. Azərbaycanın zəngin florası da gəlirli tibbi və ənənəvi yağ bitkiləri sektorunun yaradılmasına imkan verir⁸¹. Dünya Bankının hesablamaları müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsinə əsaslanır və tədqiqat aparılan dövrdə araşdırma obyektini kimi seçilən bir sıra məhsulların ölkədaxili dəyəri xarici bazar qiymətlərindən 40-60% aşağı olub.

ABŞ BİA-nın (USAID) dəstəyilə 2009-cu ildə hazırlanan “Azərbaycanın Daxili Resurs Dəyərinin Təhlili” hesabatında da maliyyə və iqtisadi gəlirlilik göstəriciləri əsasında ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ölkənin müqayisəli üstünlüyü araşdırılıb. Hesabat müəlliflərinin yanaşmasına görə, əgər hər hansı məhsul dövlət dəstəyi (məs., birbaşa subsidiya) olmadan qazanc gətirmirsə, o, maliyyə baxımından gəlirli olsa da, iqtisadi baxımdan həmin məhsul üzrə ziyan var. Tədqiqata görə, Azərbaycan bir sıra meyvə (alma, xurma, gilas, nar), alma və nar şirəsi, faraş kartof, fındıq, feyxoa, kivi, istixana şəraitində yerləşən pomidor və xiyar müqayisəli üstünlüyə malikdir⁸². “Daxili resurs dəyəri” anlayışının mahiyyəti budur ki, məhsulun əldə olunmasına daxildə çəkilən xərc xaricdə satıldığından nə qədər az olarsa, ölkənin həmin məhsul üzrə müqayisəli üstünlüyü də bir o qədər yüksək olur. Nəzəri yanaşmaya görə, əgər istənilən məhsul üzrə Daxili Resurs Dəyəri 1-dən böyükdürsə, bu, “müqayisəli əlverişsizliyi”, 1-dən kiçikdirsə, “müqayisəli üstünlüyü” ifadə edir. Məsələn, almanın hər kiloqramı daxildə 1 dollara başa gəldiyi halda, xaricdə 2 dollara satılırsa, bu halda Daxili Resurs Dəyəri 0,50-dir (1/2) və müqayisəli üstünlük var.

⁸¹ “Azerbaijan: Agricultural Markets Study. Realizing Azerbaijan’s Comparative Advantages in Agriculture”. www.worldbank.org

⁸² USAID. Özəl Sektorun Rəqabətliyinin Gücləndirilməsi Proqramı. “Azərbaycanın Daxili Resurs Dəyərinin Təhlili”

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunun kreditləşməsini həyata keçirən SKMF də müxtəlif xarici ticarət nəzəriyyələri əsasında ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac qabiliyyətliyini qiymətləndirib⁸³. Fondun mütəxəssisləri Xalis İxrac İndeksi (XII) və Balassa indeksi əsasında bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac qabiliyyətliyini və müqayisəli üstünlüyünü hesablayıb. XII-nin mahiyyəti budur ki, ölkənin hər hansı mal üzrə ixracı idxalını üstələyirsə, deməli, həmin məhsul üzrə müqayisəli üstünlük mövcuddur. Məsələn, son 5 ildə Azərbaycanın alma ixracı həmin məhsulun idxal həcmi iki dəfə üstələyib, amma üzüm ixracı onun idxalından 10-12 dəfə az olub. XII-nin mahiyyətindən çıxış etdikdə, alma üzrə müqayisəli üstünlük, üzüm üzrə müqayisəli əlverişsizlik mövcuddur. SKMF-nin bu indeks əsasında 2003-2007-ci illərin məlumatları əsasında apardığı hesablamaların nəticələrinə görə, Azərbaycan kartof, təzə tərəvəz və meyvə, çay, biyan kökü, şəkər çuğunduru, meyvə-tərəvəz şirələri üzrə müqayisəli üstünlüyə malikdir. Fondun Balassa indeksi əsasında apardığı qiymətləndirmələrə görə isə, Azərbaycanın xarici ticarət tərəfdaşları qarşısında meyvə-tərəvəzdən savayı, heyvan və bitki mənşəli yağlar, çay, qənnadı məmulatları, tütün kimi kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə də müqayisəli üstünlüyü vardır. Balassa indeksinin mahiyyəti budur ki, hər hansı malın ölkənin ümumi ixracında payı bu ölkənin həmin mal üzrə dünyanın məcmu ixracındakı payından daha böyükdürsə, deməli, ölkənin tədqiqat obyektini kimi seçilmiş məhsul üzrə müqayisəli üstünlüyü var. Balassa indeksinin 1-dən böyük olması müqayisəli üstünlüyü, 1-dən kiçik olması müqayisəli əlverişsizliyi ifadə edir. Amma həmin tədqiqatlarda 2002-2008-ci illərin məlumatları əsasında Azərbaycanın müqayisəli üstünlüyü təsdiqlənən məhsullar üzrə 2008-2010-cu illərdə ixrac imkanları daha da məhdudlaşmağa başlayıb.

Cədvəl 20. 2005-2010-cu illərdə bəzi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının və ixracının dinamikası

Məhsulun adı	İstehsal, min tonla				İxrac, min tonla			
	2005	2008	2009	2010	2005	2008	2009	2010
Süd	1251	1382	1433	1536	0.172	0,127	0.23	0,14
Kartof	1084	1077	983	953.7	38.9	86,4	82.3	63,9
Pomidor	458.1	468	425	434	28.9	48,9	44.6	40,3
Baş soğan	177,4	191	169	171.6	0.497	15.4	6.1	1.1
Kələm	96,9	101,2	98.4	94.1	0.56	0.901	0.78	0.104
Kök	6,7	7.4	8.8	8.9	0	2.1	0.403	0.455
Portağal	2,3	0.596	0.755	0.800	0	0	0	0
Məndarin	19,3	12.6	15.2	15.6	6.1	13.6	12.6	11.6
Təzə üzüm	79,6	115.8	129.2	129.5	0.385	0.313	0.156	0.24
Alma	163,1	205	204.3	211,7	62,9	122.5	86.1	42.1

Cədvəl 20-dən görünür ki, 2005-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə bu məhsulların ixrac həcmi genişlənsə də, 2008-ci illə müqayisədə 2009-2010-cu illərdə nəzərəçarpacaq azalma tendensiyası müşahidə olunub. Bəzi məhsulların (soğan, kələm, pomidor, kartof) ixracındakı eniş bilavasitə istehsaldakı azalma ilə bağlı olsa da, digər qrup məhsullar üzrə eyni səbəbi söyləmək mümkün deyil. Məsələn, axır 3 ildə ölkədə alma istehsalı 6 min tondan çox artsa da, bu məhsul üzrə ixrac 80 min ton (təxminən 3 dəfə) azalıb. Oxşar vəziyyəti kök və süd ixracına da şamil etmək mümkündür.

⁸³ "Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının sahələri və iqtisadi rayonları üzrə prioritet istiqamətlər". Bakı – 2009

Beləliklə, statistik məlumatların təhlili ötən 10 ildə aqrar sektorun inkişafı sahəsində aşağıdakı nəticələri ortaya qoyur:

- 2000-2010-cu illərdə iqtisadiyyat üzrə ÜDM-in nominal həcmi 10 dəfədən çox artsa da, ÜDM-də kənd təsərrüfatının yaratdığı əlavə dəyər nominal ifadədə cəmi 3 dəfə artıb. Həmin dövrdə aqrar sektorun ÜDM-də payı 16%-dən 5,4%-dək azalıb.
- Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalının genişlənməsi məhsuldarlığın artımına söykənməyib. Belə ki, kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrinin 50%-dək artımı (1,042 milyon hektardan 1,583 miyilon hektaradək genişlənilib), həmçinin iribuynuzlu mal-qaranın sayının 40%-dək artımı (təxminən 2 milyon başdan 2,7 milyon başadək) aqrar sektorda istehsalın artımına şərait yaradıb.
- Lakin bu artımlar ayrı-ayrı məhsulların idxalından asılılığın azaldılması və ixracın genişləndirilməsi ilə bağlı strateji hədəflərə nail olunmağa şərait yaratmayıb. Məsələn, 2000-2005-ci illərdə ölkədə buğda istehsalı 1,566 milyona çatdırılsa da, 2010-cu ildə yenidən 1,309 milyon tonadək azalıb. 2000-2010-cu illərdə ölkəyə buğda idxalı 707 min tondan 1,330 milyon tonadək (təxminən 2 dəfə) artıb. Hökumətin məlumatına görə, ölkənin ərzaq buğdasına ehtiyacı 1,8 milyon təşkil edir. Rəsmi məlumatlardan göründüyü kimi, 2010-cu ildə daxili ehtiyacların 70%-i həcmində buğda idxal edilib. Təhlil aparılan dövrdə süd və süd məhsulları istehsalının 50% artdığı bildirilsə də, ayrı-ayrı məhsulların idxalında da kəskin artım qeyd alınıb. Məsələn, 2000-2010-cu illərdə kərə yağının idxalı 5,2 min tondan 8,2 min tona, pendir idxalı 0,487 min tondan 7,2 min tonadək genişlənilib. Bundan başqa, hökumət aqrar sektoru iqtisadi və ixrac diversifikasiyasının əsas hədəflərindən biri kimi müəyyənlədirsə də, bu sahənin məhsullarının ümumi ixracda payını 3-4%-dən yüksək səviyyəyə çatdırmaq mümkün olmayıb.
- Rəsmi məlumata görə, bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında isə ciddi geriləmələr baş verib. 2000-ci ildən sonra bal istehsalı 10 dəfədən çox azalaraq 1.000 tona, yaşıl çay yarpağının yığıcı 2 dəfə azalaraq 500 tona, pambıq istehsalı 3 dəfə azalaraq 38,2 min tona, barama istehsalı 10 dəfədən çox azalaraq 12 tona, tütün istehsalı 5 dəfədən çox azalaraq 3,2 min tona enib.
- Genişlənmə əsasən təzə meyvə və tərəvəzin həm istehsalında, həm də ixracında baş verib. 2000-2010-cu illərdə təzə meyvə istehsalı 477 min tondan 730 min tona, tərəvəz istehsalı isə 781 min tondan 1.200 min tona, o cümlədən həmin məhsullar üzrə ixrac orta hesabla 5 dəfə genişlənməklə ümumilikdə 50 min tondan 250 min tona çatıb. Həmin dövrdə ət istehsalında da orta hesabla iki dəfədən çox artımın baş verdiyi və ümumi istehlakda idxal olunan məhsulun xüsusi çəkisinin 15%-i ötmədiyi bildirilir.

Aqrar sektorun zəif inkişafına səbəb olan amillər. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, hökumət və müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar aqrar sektoru ixracın və bütövlükdə iqtisadiyyatın diversifikasiyasının aparıcı sahələrindən biri hesab etsə də, 2000-ci ildən sonra həm iqtisadiyyatda yaranan əlavə dəyərdə, həm də ixracda bu sektorun payı əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatının dəstəklənməsinə yönəldilən vəsaitlərin, həmçinin müxtəlif kanallar vasitəsilə sektorun kreditləşdirilməsinə yönəldilən maliyyə resurslarının həcmindən genişlənməsinə baxmayaraq, aqrar sferanın diversifikasiyaya ciddi töhfə verə bilməməsinin aşağıdakı səbəblərini qeyd etmək mümkündür:

1. Bəzi məhsullar üzrə xarici tərəfdaşlarla müqayisədə daha əlverişli qiymət müqayisəli üstünlük üçün şərait yaratsa da, effektiv ixrac mexanizmlərinin yoxluğu xarici bazarlarda rəqabətədavamlılığı təmin etməyib. Qiymət üstünlüyü bütün digər şərtlərin təmin olunduğu halda kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətliyinə zəmanət verir. Burada “digər şərtlər” dedikdə bir neçə vacib şərt nəzərdə tutulur. *Əvvəla*, DST və BMT Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının birgə təşkil etdiyi Beynəlxalq Komissiyada qəbul olunan və kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinə təminat üzrə beynəlxalq standartların – Alimentarius Kodeksi və “Heyvan mənşəli xəstəliklərin diaqnostikası, bu xəstəliklərə nəzarət və onlar barədə məlumatlandırma” üzrə Standartların tələblərinə cavab verən kənd təsərrüfatı

məhsullarının istehsalına ehtiyac var. Bu isə ilk növbədə beynəlxalq standartlara uyğun fitosanitar və veterinar laboratoriya şəbəkəsi mövcudluğunu və həmin laboratoriyaların bütün regionlarda yaradılmasını və onların xidmətlərindən istifadənin bütün fermerlər üçün eyni dərəcədə əlçatan olmasını tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu cür keyfiyyət şərtlərinə yalnız DTT-nin və ya AB-nin üzv ölkələrində hərtərəfli təminat və qarşılıqlı nəzarət mexanizmləri mövcuddur. Azərbaycan isə bu qurumlardan heç birinə üzv deyil. **İkincisi**, ölkədə ixracın hökumət tərəfindən dəstəklənməsi üçün zəruri infrastrukturun (təşkilati, hüquqi) qurulmasına ehtiyac var. Məsələn, sərhadı ticarət yaradılmayıb. Halbuki ən azından Rusiya, Gürcüstan və Türkiyə ilə sərhəddə ortaq kənd təsərrüfatı məhsulları bazarları təşkil oluna bilər. Ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını stimullaşdıran mexanizmlər formalaşdırılmayıb. Belə mexanizmlərin elementləri kimi ixrac prosedurlarının sadələşdirilməsini və sürətləndirilməsini qeyd etmək olar. **Həmçinin** malların ixracı üçün bürokratik əngəllər və ixracatçıların məhsullarını bahalaşdıran qeyri-rəsmi ixrac ödənişləri problem olaraq qalıb. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı zamanı sertifikatların (gigiyenik və uyğunluq sertifikatları, fitosanitar sertifikat və ya baytarlıq şəhadətnaməsi) hər biri üçün zəruri sənədlərin toplanması və təqdim edilməsi, sertifikatların alınması uzun müddətə, həmçinin rəsmi və qeyri-rəsmi ödənişlərə başa gəlir. Diqqəti çəkən bir məqam da bundan ibarətdir ki, məhsul ixracı zamanı eyni məhsulun müxtəlif partiyaları üçün bu sertifikatlar yenidən alınmalıdır və bütün prosedurlar təkrarlanmalıdır. Bütün zəruri sənədlərin hazır olduğu şəraitdə belə məhsulların gömrük sərhədindən keçirilməsi zamanı sahibkarlar bir sıra süni maneələrlə üzləşirlər. Belə süni maneələrin aşılması da uzun müddət və əlavə xərclər hesabına baş verir.

2. Dövlət ehtiyacları üçün müqavilə əsasında bilavasitə fermerlərdən kənd təsərrüfatı məhsullarının alınmasını nəzərdə tutan satınalma sistemi yaradılmayıb. Bu, həm dövlət ehtiyacları (xəstəxanalar, ordu, internat məktəblər, qocalar evləri və s.) üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili bazardan alışına, həm də fermerlərin məhsullarının sərfəli qiymətlərlə dövlət tərəfindən alınacağına rəsmi zamanətin verilməsilə bağlı hüquqi mexanizmlərin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

3. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların mineral gübrələrlə təchizatı səviyyəsi aşağı olub. Mineral gübrələr (azot, kalium və fosfor) torpağın münbitliyinin qorunması üçün ən vacib vasitə, aqrar sektorun inkişafını və istehsal olunan məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasını təmin edən ən zəruri şərtlərdən biri hesab olunur. Xüsusilə də əkilən torpaqlar il ərzində məhsula verdiyi qidalandırıcı maddələri onlara verilən mineral gübrələr vasitəsilə bərpa edə bilər. Ən yaxşı təcrübəyə görə (ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrində), hər hektara verilən mineral gübrələrin (kalium, natrium və fosfor gübrələri birlikdə) həcmi orta 200-250⁸⁴, Azərbaycanda isə 15 kq təşkil edir⁸⁵. Nazirlər Kabinetinin 15 fevral 2007-ci il tarixli 32 sayılı qərarı ilə təsdiqlənmiş «**Aqrolizing**» ASC və digər hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara mineral gübrələrin güzəştli satılması Qaydaları»na əsasən mineral gübrələrin əldə olunması ilə bağlı fermerlərə güzəşt nəzərdə tutulur. Bütün növdən olan bitkiçilik məhsullarının becərilməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektləri hər hektar əkin sahəsinə görə pulsuz olaraq 150 kiloqram həcmində gübrə, yaxud 25 manat məbləğində kompensasiya ala bilər. Lakin fermerlərlə aparılan müsahibələr hazırda gübrələrin əldə olunması və güzəştli təchizat sahəsində aşağıdakı problemlərin olduğunu üzə çıxarıb: a) gübrələrin də sertifikatlaşdırılmasına baxmayaraq, onlar heç də həmişə zəruri keyfiyyət standartlarına cavab vermir; b) Gübrələrin qiymətləri fermerlər, xüsusilə də xırda istehsalçılar üçün sərfəli deyil. Azərbaycan bitkiçilik üçün zəruri olan həmin vasitələrin hamısını kənddən idxal edir. Bir tərəfdən idxal rüsumları, nəqliyyat xərcləri, digər tərəfdən isə gömrükdə qeyri-rəsmi ödənişlər, gübrə idxalında rəqabətin olmaması bazarda inhisarçı qiymətləri formalaşdırmaqla pestisid və gübrələri daha da bahalaşdırır. Hətta bəzən “Aqrolizing” ASC vasitəsilə gətirilən gübrələrin qiyməti sahibkarların satdığı anoloji məhsulların qiymətindən daha baha

⁸⁴ «Проблемы деградации и восстановления продуктивности земель сельскохозяйственного назначения в России» Российская Академия Rossiyskae Akademiya Selskoxozyaystvennyx Nauk. Moskva, 2008

⁸⁵ <http://www.azstat.org/statinfo/agriculture/az/018.shtml>

olur. Bütün bunların nəticəsidir ki, 1990-cı illərin əvvəli ilə müqayisədə 2000-ci illərin əvvəllərində mineral gübrələrin istifadəsi 18,5 dəfə azalaraq 740 min tondan 40 min tona enib⁸⁶.

4. Torpaqların keyfiyyətinin itirilməsinin qarşısının alınması ilə bağlı hökumət yaxşı işlənmiş strategiyaya, həmçinin qısa, orta və uzunmüddətli tədbirlər planına malik deyil. Halbuki hökumət kənd təsərrüfatı torpaqlarının keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb olan hər bir amilin qarşısının alınması və ya nəticələrinin aradan qaldırılması üçün dəqiq işlənmiş təsir mexanizmlərinə malik olmalıdır. Həmin amillərə daxildir: a) Torpaqların aqrokimyəvi xüsusiyyətlərinin itirilməsinə və fiziki deqradasiyasına səbəb olan faktorlar; b) Torpaqların şoranlaşması və şorakətləşməsi ilə bağlı amillər; c) Külək və su eroziyası ilə bağlı faktorlar.

5. Dövlət büdcəsindən ayrılan subsidiyaların səmərəliliyi aşağıdır. Hazırda tətbiq olunan hüquqi mexanizmlər əsasən bitkiçilik məhsulları istehsalçılara subsidiya paketi təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Fermerlərin 4 növ subsidiya (bunlardan üçü bitkiçilik, biri isə heyvandarlıq sektoru ilə bağlıdır) almaq imkanı var. Bura yanacaq və motor yağına, mineral gübrələrə, yüksək keyfiyyətli toxumlara və cins heyvanlara görə ödənilən subsidiyalar daxildir. Nazirlər Kabinetinin 15 fevral 2007-ci il tarixli 32 sayılı qərarına əsasən istehsalçılar əkin sahəsinin və çoxillik əkmələrin hər hektarı üçün becərmədə istifadə olunan yanacaq və motor yağları dəyərinin orta hesabla 50%-i həcmində – 40 manat məbləğində yardım verilir. Bundan əlavə, buğda əkinlərinin hər hektarı üçün əlavə olaraq 40 manat (ümumilikdə 80 manat) subsidiya verilir. Həmçinin bütün növdən olan bitkiçilik məhsullarının becərilməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektləri hər hektar əkin sahəsi üçün pulsuz olaraq 150 kq gübrə, yaxud 25 manat məbləğində kompensasiya ala bilər. Nazirlər Kabinetinin 25 iyun 2007-ci il tarixli 103 sayılı qərarına görə, toxumçuluq və tinglik təsərrüfatları yetişdirdikləri 1-ci və 2-ci reproduksiya toxumlara (həmçinin tinglərinə) görə istehsalçılara dövlət büdcəsi hesabına subsidiya ödənilir. Subsidiya müraciət edən subyektə o halda ödənilir ki, iddiaçı satışa çıxarılan toxum və tinglərin keyfiyyətini təsdiq edən sertifikatın surəti, müvafiq təsərrüfatların həmin toxum və tingləri əkməsinə dair rayon toxum müfəttişliyi tərəfindən verilən arayış müraciətə əlavə olunur. Qaydalara əsasən, toxumçuluq təsərrüfatlarına məhsulun növündən asılı olaraq (ümumilikdə 12 növ məhsula) 1-ci reproduksiya toxumlarının hər kiloqramı üçün 10 qəpik–21,68 manat intervalında (lakin satış qiymətinin 40%-indən çox olmamaq şərti), 2-ci reproduksiya toxumlarının hər kiloqramı üçün 7 qəpik–14,19 intervalında (lakin satış qiymətinin 30%-indən çox olmamala) subsidiya ödənilir. Nəhayət, Nazirlər Kabinetinin 22 sentyabr 2008-ci il tarixli qərarına əsasən, dövlət xətt ilə xaricdən gətirilən damazlıq heyvanların 50%-i subsidiya formasında fermerlərə güzəşt olunur.

Səmərəlilik və nəticəlilik baxımından qiymətləndirməyə gəldikdə, ümumiyyətlə subsidiyalaşmanın məqsədi kənd təsərrüfatı istehsalını artırmaqdır. Hökumət bəyan edir ki, subsidiyanın tətbiqi ilə əlaqədar 2007-ci illə müqayisədə 2008-2009-cu illərdə buğda əkinlərinin sahəsi 220 min hektara qədər artıb. Amma 2010-cu ildə əvvəlki illə müqayisədə buğda əkinləri 150 min hektardan çox azalaraq 2008-ci ilin səviyyəsinə enib. Yeri gəlmişkən, DTT üzv və üzvlüyə can atan ölkələrə aqrar sektora müdaxiləni minimuma endirməyi tələb etməklə yanaşı, dövlət dəstəyinin də maksimal effektivliyinin təmin edilməsinə önəm verir. Bu sahədə maraqlı təcrübələrdən biri kənd təsərrüfatı istehsalına təsir etməyən, amma güclü istehsal potensialının qorunmasına, yəni istehsalçıların maddi vəziyyətinin dəstəklənməsinə hədəflənən siyasətin həyata keçirilməsidir. Bu təcrübə son illər dövlət dəstəyini istehsal halqasından ayırmağa çalışan Avropa Birliyində tətbiq edilir⁸⁷. Digər təcrübə kimi bəzi ölkələrdə tətbiq edilən subsidiyalaşdırılan prioritet sahələrin müəyyən edilməsidir. Bu siyasətlə ölkə özü üçün vacib sahələri müəyyənləşdirir və “de minimis” (dəstəyin xüsusi çəkisi) dərəcəsini aşmamaqla seçilmiş sektorlara dolaylı yolla köməklik edir. Məsələn, Kanadada analoji sektorlar kimi süd, yumurta və ev quşları istehsalını göstərmək olar⁸⁸. Nəhayət, OECD-in tədqiqatları göstərir ki, “qiymət dəstəyi” və “istehsal faktorlarının kompensasiya edilməsi” (məs: yanacağın və sürtkü yağlarının)

⁸⁶ “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhəlinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”

⁸⁷ <http://www.oecd.org/dataoecd/61/3/39524780.pdf>

⁸⁸ <http://www.oecd.org/dataoecd/61/3/39524780.pdf>

üzrə tədbirlər aqrar siyasət alətləri sırasında ən aşağı effekt verən tədbirlər hesab olunur⁸⁹. Azərbaycanda isə birbaşa dövlət dəstəyinin əsas hissəsi məhz bu istiqamətlərə yönəldilir. Məhsulün növünə görə çəkilən xərclərin fərqliliyindən, coğrafi-iqlim şəraiti və bazara əlçatanlıq imkanları arasında fərqlərdən asılı olaraq subsidiyalaşmanın növü və həcmi diferensiallaşdırılmırsa, bunu səmərəli yanaşma kimi qiymətləndirmək çətindir.

4.7. Turizm

“2010-2014-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda turizm sektoru bir daha qeyri-neft sektorunun prioritet sahəsi kimi təsbit edilmişdir: “Qeyri-neft sahələrinin yüksəlişi ilə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi müasir dövrdə ölkəmizdə qarşıda duran mühüm vəzifədir. Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, turizm öz perspektivliyinə görə qeyri-neft sahələri arasında aparıcı mövqelərdən birini tutur”⁹⁰. Rəsmi elan olunan hədəf Azərbaycanda turizmin ÜDM-də payını 2009-cu ildəki 0,8%-dən 2025-ci ilədək 3%-ə çatdırmaqdır⁹¹. Bundan başqa, dövlət proqramlarında rəqabətə davamlı turizm bazarının yaranması, turizmdən dövlət və yerli büdcələrə daxil olan vəsaitin həcmi artırmaq, turizm infrastrukturunu və maddi-texniki bazanı möhkəmləndirmək kimi məqsədlər də irəli sürülmüşdür.

Azərbaycanın rəsmi statistika metodologiyasına əsasən, turist istirahət, sağlamlaşdırma, tanış olma, öyrənmə, iş-peşə, idman və dini məqsədlərlə getdiyi ölkədə (ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərti ilə) 24 saatdan 12 ayadək müddətdə müvəqqəti olan şəxsdir⁹². Odur ki, DSK və Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi sərhəd-buraxılış məntəqələrindən ölkə ərazisinə daxil olan və ölkədə 24 saatdan artıq qalan xariciləri (*overnight visitors*) turist kateqoriyasına aid edirlər⁹³. DSK iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisini hesablayarkən turizm sektorunu ayrıca göstərmir. Ancaq nisbətən əlaqəli xidmət sahəsi olan “Mehmanxana və restoranlarla xidmətin göstərilməsi” sahəsində yaranan əlavə dəyərin ÜDM-də payı 2000-ci ildəki 0,4%-dən 2009-cu ildə 1,1%-ə yüksəlib⁹⁴. Turizm xərclərinin dövlət büdcəsindəki payı isə 2011-ci ildə 0,2% təşkil edib. Hər bir turizm müəssisəsinin ortalama illik gəliri 2010-cu il üçün 117 min manat, ortalama aylıq gəliri isə 9759 manat, bütün turizm müəssisələrinin illik xalis mənfəəti isə 949 min manat olub. 2010-cu ildə iqtisadi rayonlar üzrə qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin 82,1%-i yalnız Bakı şəhərinin payına düşüb.

DİF-in “Turizm və səyahətlərin rəqabətqabiliyyəti indeksi”ndə (*World Economic Forum, The Travel & Tourism Competitiveness Index*) Azərbaycan 2008-ci ildə 133 ölkə arasında 3,7 balla (maksimum 7 bal) 79-cu, 2009-cu ildə 133 ölkə arasında 3,8 balla 76-cı, 2011-ci ildə isə 139 ölkə arasında 3,8 balla 83-cü olub. Bu indeksdə ölkəmizdəki ümumi turizm infrastrukturunun vəziyyəti və hava nəqliyyatı tam olaraq qənaətbəxş hesab olunmur. Habelə turizm sahəsini tənzimləyən qanunvericilik bazasının əhatəliyi və turizm sahəsində ixtisaslaşan kadrların getdikcə artan hazırlıq səviyyəsi nisbətən müsbət, ekoloji vəziyyət isə mənfəi qiymətləndirilir⁹⁵.

⁸⁹ «Сельскохозяйственные субсидии в Беларуси: анализ эффективности и оценка соответствия требованиям ВТО», 2003

⁹⁰ <http://e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=19342&doctype=0>

⁹¹ <http://az.trend.az/capital/business/1869213.html>

⁹² <http://www.azstat.org/statinfo/consumermarket/az/tur.shtml>

⁹³ http://unstats.un.org/unsd/publication/Seriesm/SeriesM_83rev1e.pdf

⁹⁴ http://www.azstat.org/statinfo/system_nat_accounts/az/index.shtml

⁹⁵ http://www3.weforum.org/docs/WEF_TravelTourismCompetitiveness_Report_2011.pdf

Cədvəl 21. Turizmin inkişaf göstəriciləri

Göstəricilər	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Azərbaycana gələn xarici ölkə vətəndaşları (1.000 nəfər)	1282	1262	1333	1899	1830	1963
Hotel və restoran xidmətinin ÜDM-də payı (%)	0.6	0.6	0.6	0.8	1.1	-
Turizm müəssisələrinin sayı (ədəd)	81	96	117	123	124	126
Turizm müəssisələri tərəfindən qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı (nəfər)	40008	45605	56290	59607	59700	69923
Turizm müəssisələrinin turizm fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlir (min manat)	4035.3	4788.1	11646.1	12988	14014	14755
Pansionatlarda, istirahət evləri və sanatoriyalarda yerləşdirilmiş turistlərin sayı (nəfər)	1622	11451	9431	4835	10046	4366

“Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”nın turizm sahəsi üzrə bəndlərinin tələbləri çərçivəsində sahibkarlığın inkişafı üçün müvafiq kreditlərin ayrılması, turizm obyektlərinin inşasının dəstəklənməsi, bir sıra hüquqi sənədlərin hazırlanması nəzərdə tutulurdu. “2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” 6 aprel 2010-cu ildə təsdiq edilib. Həmçinin 2008-ci il 20 iyun tarixli prezident fərmanı ilə “Turizm və rekreasiya zonalarının nümunəvi Əsasnaməsi” təsdiq olunub⁹⁶.

Azərbaycanda 2011-ci ilin “Turizm ili” elan edilməsi ilə bağlı prezident sərəncamı və bununla bağlı Tədbirlər Planında həmin ildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan mədəni turizm tədbirləri, idarəetmə və normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi tədbirləri, elm və təhsil tədbirləri, müsabiqələr, investisiyalar və turizm infrastrukturunun inkişafı tədbirləri öz əksini tapıb.

2001-ci ildə turizm siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı olan Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi yaradıldı. 2006-cı ildə aparılan struktur islahatları ilə müvafiq sahədəki siyasəti Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi həyata keçirməkdədir. Ümumi qaydada ölkənin bütün ərazisində dövlət turizm siyasətini Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, onun rayon və şəhərlərdəki şöbələri həyata keçirir. Birbaşa olaraq siyasətin hazırlanmasında və tətbiqində nazirliyin turizm şöbəsi mühüm rol oynayır. Həmçinin ölkənin turizm siyasətində Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Mədəni irs şöbəsinin, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin milli parklarla əlaqədar strukturunun da rolu mühümdür.

2001-ci il sentyabr ayının 25-də Cənubi Koreyanın paytaxtı Seul şəhərində Dünya Turizm Təşkilatının 14-cü Baş Assambleyasında Azərbaycan bu təşkilata üzv qəbul olunub və bununla beynəlxalq turizm hərəkatına rəsmən qoşulub.

Turizm infrastrukturunun qurulması istiqamətində görülən işlər. 2012-ci ilə qədər ölkədə 12 (Lahıc, Qala kəndi, Beynəlxalq Hava Limanı, Zaqatala, Naxçıvan, Gəncə, Quba, Lənkəran, Şəki, Xaçmaz, Şamaxı, Bakı) turizm informasiya mərkəzləri formalaşmışdır. Azərbaycanın 2012-ci ilin əvvəlinə olan məlumata görə, 137 aktiv turizm şirkəti fəaliyyət göstərir. Onların arasında yerli kapitallı şirkətlərlə yanaşı xarici kapitallı (əsasən

⁹⁶ <http://azerbaijan.news.az/index.php?Lng=aze&Pid=25571> (10.11.2009)

Türkiyə) şirkətlər də var. Ölkədə hazırda 370 hotel fəaliyyət göstərir. Yalnız Bakıda bir neçəsi beşulduzlu olmaqla 60-a yaxın hotel xidmət göstərir. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Turizm İnstitutu, Dünya Turizm Təşkilatı və Avropa Şurasının Kiyev Təşəbbüsü Regional Proqramı birgə olaraq ölkədə 6 ("Azərbaycanda alman yaşayış məskənləri", "Simenslər Gədəbəydə" və s.) xüsusi turizm marşrutu layihələri həyata keçiriblər.

Turizm kadrlarının hazırlanması. 2006-cı ildə ölkədə turizm sektoruna tələb olunan peşəkar kadrları hazırlayacaq Azərbaycan Turizm İnstitutunun yaradılması turizmin düşünülmüş siyasətlə inkişaf etdirildiyini bir daha göstərir. DİF-in turizmin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksinin *turizmdə insan resurslarına* görə Azərbaycan 2008-ci ildə 54-cü və 2009-cu ildə isə 67-ci yerdə olub. Xüsusilə keyfiyyətli işçi qüvvəsinin mövcudluğuna görə 2008-ci ildə 85-ci, 2009-cu ildə isə 39-cu yeri tutması bir irəliləyiş idi. Ancaq peşəkar kadrların çatışmazlığı problemi turizm sektorunda öz ciddiyyətini qoruyur. Kadr hazırlığı turizm siyasətindəki tarixi konsepsiya dəyişikliyinə bir elementidir. Belə ki, Sovetlər Birliyi dövründəki dövlət turizm siyasəti vətəndaşların bərpa və müalicəsi üzərində qurulmuş sosial öhdəlik və haqqından ibarət idi. Ancaq indi turizm həm gəlir gətirən, həm də iqtisadiyyatda katalizator effektinə malik bir iqtisadiyyat və biznes sektoru olmalıdır.

Turizm sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq. Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında hökumətlərarası sazişlər çərçivəsində müəyyən işlər görülüb. Belə ki, son 5 ildə Azərbaycanla Moldova, Belarus, Qatar, Yunanıstan, Qazaxıstan, Pakistan, İordaniya, Fransa, Tacikistan, Misir və Litva arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında sazişlər bağlanıb. Azərbaycan Respublikası ilə 26 ölkə (BƏƏ, Küveyt, Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanı, Avstriya, Böyük Britaniya, İsrail, İran, Bəhreyn, Oman Sultanlığı, Macarıstan, Koreya, İsveçrə, Yaponiya, İndoneziya, Bruney Krallığı, Malayziya, San-Marino, Mərakeş, Argentina, Meksika, Makedoniya, İsveç, Filippin, Kuba və Xorvatiya) arasında isə turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş layihələri hazırlanıb. Çoxtərəfli əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması və inkişaf etdirilməsinin turizm siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi Dünya Turizm Təşkilatı, Avropa Şurası, İslam Konfransı Təşkilatı, MDB Turizm Şurası, Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə – GUAM təşkilatı, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və başqa beynəlxalq təşkilatlarla turizm sahəsində çoxtərəfli əməkdaşlığın təşkil edilməsi, turizm sahələrində mövcud proqramlara qoşulma, beynəlxalq tədbirlərdə fəal iştirakın təmin edilməsi, həmçinin yeni təklif və layihələrin hazırlanması, əməkdaşlığa dair sənədlərin imzalanması istiqamətində işlər aparılıb.

Turizmin sub-sektorlarının inkişafı. Azərbaycanda bugünə qədər ekoloji (təbiəti müşahidə) turizm, müalicə turizmi, biznes turizmi, istirahət və əyləncə turizmi, mədəniyyət turizmi, dini turizm, dağ-qış turizmi, konqres turizmi, dəniz turizmi, idman turizmi, ov turizmi, yaşıl kənd turizmi, yaylaq turizmi, tarix turizmi, "İpək yolu" turizmi növlərinin inkişafı istiqamətində istər inventarlaşdırma, istər tanıtım, istərsə də quruculuq baxımından müəyyən işlər görülüb. Qeyri-neft sektorunda hökumətin ən irihəcmli layihələrindən biri Qusarda tikilən Şahdağ kompleksidir. Kompleksin tikintisinə nəzarəti həyata keçirmək üçün Nazirlər Kabinetinin 19 may 2008-ci il tarixli qərarı ilə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin nəzdində "Şahdağ" Qış-Yay Turizm Kompleksi Müdiriyyəti yaradılıb. Şahdağ kompleksinin əsas obyektlərinin tikintisi 2009-cu ilin sentyabrından başlayıb və bu kompleksin 8-10 il ərzində 4 mərhələdə tikilib istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulur. Dünya standartlarına uyğun, miqyasına görə ölkənin ən iri qış-yay turizm kompleksinin yaradılması ölkənin, xüsusən şimal zonasının turizm potensialına pozitiv təsir edə bilər. Bu layihənin ilkin dəyəri 1.2 milyard ABŞ dollarıdır⁹⁷.

Turizm sektorunun inkişafına ölkədə əlaqədar sahələrin inkişaf səviyyəsi, həyata keçirilən infrastruktur və regional inkişaf proqramları əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Belə ki, turizm elə bir biznes sahəsidir ki, onun rəqabətqabiliyyətliliyi məhz həmin sahələrin (bəzi rəylərə görə, bu sektorların sayı 30-dan çoxdur) birbaşa

⁹⁷ www.shahdag.az/eng/page6.html

təsiri altında formalaşır. Ancaq bütövlükdə hələ də ölkə turizminin rəqabətliliyi xidmətlərin keyfiyyəti və qiymət parametrlərinə görə qonşu Gürcüstandan geri qalır.

Turizm sektorunun inkişafı önündəki maneələr. 2010-cu ildə ATİB-in sifarişi ilə hazırlanan “Azərbaycanda turizm sektoru: imkanlar, problemlər və perspektivlər” yekun hesabatında turizm sektorunun investisiya cəlbədiciyi baxımından SWOT təhlili aparılıb. Bu zaman bütün görülən işlərə rəğmən sektorun inkişafı qarşısındakı mühüm çətinliklər və ya zəif tərəflər kimi aşağıdakılar üzə çıxarılıb⁹⁸:

- *Dağlıq Qarabağ probleminin mövcudluğunun regional turizm potensialının lazımi şəkildə dəyərləndirilməsinə mane olması;*
- *təbii, tarixi və mədəni irsə qarşı laqeyd yanaşma, mədəni və tarixi irsə, eləcə də milli parklara dövlət və ictimai nəzarətin nisbətən zəif olması;*
- *medianın nəşr etdiyi mənfi hadisələrin xarici ictimaiyyətə təsiretmə ehtimalının yüksəkliyi;*
- *ölkədə ətraf mühitin qorunmasına lazımi əhəmiyyətin verilməməsi;*
- *böyük hotellərin azlığı və ölkənin orijinal memarlıq nümunələrinə uyğunsuzluğu, habelə turizm müəssisələrinin əsasən Bakı şəhərində təmərküzləşməsi;*
- *regionlara səyahətin əsasən avtomobil yolu ilə mümkünlüyü (aeroportların, dəmir və su yolu infrastrukturunun yetərsiz olması);*
- *regional infrastrukturun beynəlxalq standartlara cavab verməməsi (yollar və telekommunikasiya xətlərinin yetərsizliyi, rayon mərkəzlərində mərkəzi su və isitmə sisteminin olmaması, turizm marşrutları üzrə istirahət dayanacaqlarının olmaması, elektrik və təbii qaz təklifinin qeyri-davamlılığı və s.);*
- *ölkə regionlarında 5 və 4 ulduzlu hotellərin və yüksək səviyyəli alış-veriş mərkəzlərinin kifayət qədər olmaması;*
- *regionlarda ATM-lərin az olması, onlayn ödəmə və alış-veriş sisteminin Azərbaycanda kifayət qədər geniş tətbiq olunmaması;*
- *ölkə regionlarında turizm-informasiya məntəqələrinin az olması və beynəlxalq dillərdə sərbəst danışılmaması;*
- *ölkə tanıtımının yetərinə təşkil olunmaması, turistlər üçün nəzərdə tutulan Azərbaycanla bağlı məlumat (broşurlar, kitabçalar və s.) qıtlığı;*
- *ölkəyə gələn xarici vətəndaşlara qarşı sərhəd-keçid məntəqələrində diqqətin azlığı (bürokratik əngəllər, viza problemləri, qarışıqlıq, turist informasiya reklamlarının yetərsizliyi və s.);*
- *dənizlə geniş sərhədin olmasına baxmayaraq, yaxta turizmi üçün liman və marina imkanlarının azlığı;*
- *yol hərəkəti qaydalarını və istiqamətləri göstərən nişanların azlığı və bunların yalnız Azərbaycan dilində olması, nəqliyyat vasitələrində anonsun ancaq Azərbaycan dilində verilməsi, stansiyaların adının yalnız rəsmi dövlət dilində yazılması;*
- *turizm sektorunun çoxşaxəli istiqamətləri üzrə ixtisaslaşmanın zəifliyi, turizm xidmətləri, xüsusilə də turizmin idarə edilməsi üzrə insan ehtiyatları təliminin, bələdçilik proqramlarının yetərsizliyi.*

Bütün bunlarla yanaşı, dövlət qurumları arasında lazımi koordinasiyanın olmaması (Turizm Şurası və digər koordinasiya qurumlarının yoxluğu), yoxsulluq və aşağı əməkhaqqı səviyyəsinin regionlarda özünü daha geniş büruzə verməsi, ölkədə mal və xidmətlərin qiymətlərinin bahalığı və milli valyutann davamlı dəyər qazanması kimi faktorlarda turizm sektorunun qeyri-neft sektorunun prioritet sahəsi kimi inkişafına, davamlı rəqabətliyinə mənfi təsir göstərir. Turizm sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi üçün strateji

⁹⁸ http://atib.az/Domains/atib/assets/file/default/ATIB_HESABAT_%28T.S.%29_.pdf

planlaşdırma sahəsində, viza və sərhad rejimi sferasında, lisenziyalaşdırma və sertifikatlaşdırma sahəsində, regional inkişaf istiqamətində, təşviq siyasətinin gücləndirilməsi sahəsində kompleks addımlar atılmalıdır. Bakı şəhərində isə çoxlu sayda neftlə çirklənmiş ərazilərin hələ də qalması, şəhərin mərkəzində və mövsüm vaxtı çimərliklərdə, bağlara gedən yollarda tıxacın olması, şəhərin havasının normadan çox çirklənməsi, peşəkar kadr çatışmazlığı ucbatından bir çox turizm müəssisələrində xidmətin lazımi səviyyədə olmaması problem olaraq qalmaqdadır. Eyni zamanda onu da nəzərə almaq lazımdır ki, turizmdən gələn gəlirlər ölkə ilə bağlı informasiyalardan sıx asılıdır və bəzən kəskin dəyişə bilər. Bütün bu problemlər son illərdə turizmin inkişafı üçün görülən işlərə rəğmən bu sahənin qeyri-neft sektorunun davamlı inkişaf edə biləcək alternativ sahəsi ola bilməsi potensialını daha da həssaslaşdırır.

5. DİVERSİFİKASIYA SİYASƏTİNİN NƏTİCƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

5.1. İqtisadi diversifikasiya göstəriciləri

Resurslardan asılılıq. BVF-nin müəyyən etdiyi normaya əsasən təbii resurslarla zəngin ölkələrdə büdcə gəlirlərinin 25%-dən çoxu resursların satışından formalaşsın, həmin ölkələrin büdcələri təbii resurslardan asılı hesab olunur.

Beynəlxalq neft sazişlərindən böyük gəlirlər əldə etdikdən öncə də Azərbaycanda neft sektoru dominant rola malik idi. İldən-ildə neft və təbii qaz hasilatı azalsa da, ARDNŞ təxminən 9 mln. ton neft və 4 mlrd. m³-dən çox təbii qaz hasil edən ARDNŞ Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas gəlir mənbələrinin birincisi sayılırdı. 2000-ci illərin əvvəllərində AÇG HPBS üzrə neft və səmt qazının hasilatı da başlamışdı. Lakin bu hələ ARDNŞ-nin hasilatı ilə müqayisədə aşağı səviyyədə idi.

Əgər 1990-cı illərin sonunda neft sektorunun Azərbaycanda istehsal olunan ÜDM-də payı 24% idisə, 2000-ci ildə bu göstərici 30,1%-ə çatmışdı. ÜDM-də neft sektorunun payının kəskin dəyişməsi 2005-ci ilə təsadüf edir. Həmin il AÇG HPBS üzrə hasilatın 2004-cü illə müqayisədə iki dəfə artması, həmçinin neftin dünya bazarında qiymətinin bahalaşması neft sektorunun ÜDM-dəki payının 44,09%-ə çatmasına səbəb oldu. Sonrakı illərdə bu tendensiya daha da artdı və 2011-ci ildə ÜDM-in 51,7%-i neft faktoru hesabına formalaşdı.

Cədvəl 22. 2000-2011-ci illərdə Azərbaycanda neft-qaz hasilatı və neft sektorunun ÜDM-də payı

Göstəricilər	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Neft hasilatı, min ton	14000	22220	32273	42604,3	44527,2	50419,3	50795,5	45625,4
ARDNŞ	8944,4	8967,4	8993,8	8800,9	8651,3	9543,3	8459,7	8400,9
ABƏŞ	5055,6	13252,6	23279,2	33803,4	35875,9	40876	42335,8	37224,5
Təbii qaz hasilatı, milyon m ³	5642	6487,8	9044,8	16964,4	23405,4	23681,6	26349,6	25752,9
ARDNŞ	4191,7	3930,6	4456	5997,6	7752,6	6903	7178,9	7084,2
ABƏŞ və "Şahdəniz"	1450,3	2557,2	4588,8	10966,8	15652,8	16778,6	19170,7	18668,7
Neft sektorunun ÜDM-də payı, %-lə	30,1	44,09	54,38	57,5	55,44	47,02	48,5	51,7

Azərbaycanın beynəlxalq neft-qaz sazişlərindən əldə etdiyi gəlirlərin toplanması, səmərəli idarə edilməsi və sosial-iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli olan layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilməsi, habelə neft gəlirlərindən gələcək nəsillərin də faydalanmasını təmin etmək məqsədi ilə 1999-cu il ARDNF yaradılıb. Neft-qaz sazişləri üzrə gəlirlər (dövlətin payına düşən mənfəət nefti, bonuslar, akrhesabı ödənişlər, tranzit tarifləri üzrə ödənişlər, icarə ödənişləri və s.) başlıca olaraq ARDNF-də toplanır. 2000-2010-cu illər üzrə ARDNF-nin gəlir və xərcləri barədə ümumi məlumatlar cədvəl 23-də əks olunub.

Cədvəl 23. 2000-2010-cu illər üzrə ARDNF-nin gəlir və xərcləri⁹⁹ (milyon manat)

Göstəricilər	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Gəlirlər	248.2	470.2	294.9	364.1	324.1	660.0	986.0	1886.2	11864.6	8274.3	13088.5
Kumulyativ gəlirlər	248.2	718.4	1013.3	1377.4	1701.5	2361.5	3347.5	5233.7	17098.3	25372.6	38461.1
Xərclər		0.9	87.1	236.0	163.5	232.6	981.4	1061.2	4291.8	5294.5	6386.5
Bundan dövlət büdcəsinə transfertlər				100.0	130.0	150.0	585.0	585.0	3800.0	4900.0	5915.0
Kumulyativ xərclər		0.9	88.0	324.0	487.5	720.1	1701.5	2762.7	7054.5	12349.0	18735.5
İlin sonuna Fondun vəsaiti: (Milyon manat)	248.2	469.4	677.5	803.6	952.9	1280.0	1267.4	2092.4	8986.7	11966.5	18165.7
İlin sonuna Fondun vəsaiti: (Milyon ABŞ dolları)	270.9	491.5	692.2	815.6	964.0	1394.3	1454.5	2475.4	11219.2	14900.4	22766.8

Mənbə: ARDNF və Nazirlər Kabinetinin müvafiq illər üzrə illik fəaliyyəti haqqında hesabatlar

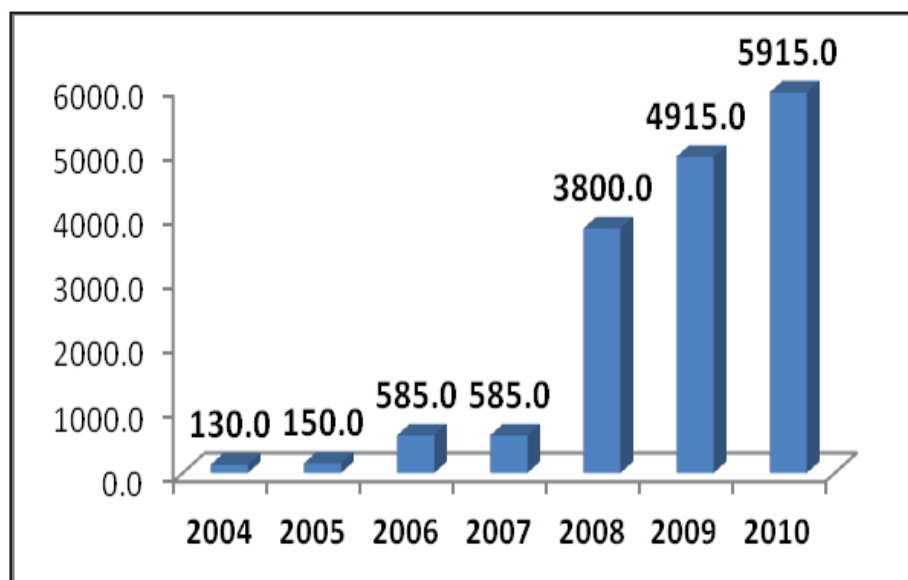
ARDNF-də toplanan vəsaitin bir hissəsi 2003-cü ildən başlayaraq hər il dövlət büdcəsinə transfert edilir və dövlət büdcəsi vasitəsilə xərclənir.

2003-cü ildən başlayaraq ARDNF-dən dövlət büdcəsinə transfertlərin həyata keçirilməsi və belə transfertin məbləğinin ildən-ilə artması, 2006-cı ildən isə həm də xarici neft şirkətlərinin (ABƏŞ) mənfəət vergisi ödəməyə başlaması nəticəsində dövlət büdcəsinin gəlirləri sürətlə artmağa başlayıb. 2010-cu ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri (11403.0 milyon manat) 2000-ci illə (714.6 milyon manat) müqayisədə təqribən 16 dəfə artıb.

Dövlət büdcəsinə neft gəlirləri əsasən 3 mənbədən – ARDNF-dən transfertlər, ARDNŞ-nin büdcəyə ödənişləri və ABƏŞ-in ödədiyi mənfəət vergisindən daxil olur.

⁹⁹ 2001-ci ildə ARDNF-yə daxil olan vəsaitin təqribən 250.0 milyon manata qədər hissəsi ARDNŞ-yə qaytarılıb.

Diaqram 24. 2003-2010-cu illərdə ARDNF-dən dövlət büdcəsinə transfertlərin dinamikası (milyon manat)

Cədvəl 24. 2004-2010-cu illərdə dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında birbaşa neft sektorundan daxilolmaların dinamikası (milyon manat)

Göstəricilər	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
ARDNŞ-dən vergi daxilolmaları	384.4	542.1	700.8	1080.7	1351.6	1273.2	1262.9
ABƏŞ-dən vergi daxilolmaları			972.0	1831.5	2087.1	587.9	741.1
ARDNF-dən transfertlər	130.0	150.0	585.0	585.0	3800.0	4915.0	5915.0
Dövlət büdcəsinin digər gəlirləri	966.8	1363.1	1624.2	2509.4	3524.0	3549.8	3484.0
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, cəmi	1481.2	2055.2	3882.0	6006.6	10762.7	10325.9	11403.0
Büdcə gəlirlərində neft sektorunun payı,%-lə	34.7	33.7	58.2	58.2	67.3	65.6	69.4

Cədvəl 24-dən göründüyü kimi, 2004-cü ildə büdcə gəlirlərində neft sektorunun payı 34,7% təşkil etdiyi halda 2010-cu ildə 69,4%-ə çatıb. Həmçinin dövlət büdcəsinin neft sektorundan asılılığı 2010-cu ildən sonra da artmağa başlayıb (2011-ci ildə 73,8%).

ÜDM-in diversifikasiyası. Əgər 2000-ci illərin əvvəlində Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas rolu neft sektoru oynayırdısa, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və rabitə sektorlarının da önəmli rolu vardı. 2000-ci ildə neft hasilatı sektorunun ÜDM-də payı 27,7% olmuşdusa, kənd təsərrüfatı, ovçuluq, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın payı 16,1%, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə sektorunun payı isə 12% təşkil edirdi. 2005-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda neft hasilatının artması hasilat sektorunun ÜDM-də payını 50%-ə yaxınlaşdırdı. Öz növbəsində 2000-2010-cu illərdə kənd təsərrüfatı, ovçuluq, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın ÜDM-də payı təxminən 3 dəfə azalaraq 5,4%-ə, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitənininki isə 7,9%-ə endi.

Həmçinin qeyd olunan müddət ərzində ÜDM-in strukturunda başqa önəmli dəyişikliklər də baş verib. Bu meyillərdən biri tikinti sektorunun ÜDM-də payının 6,5%-dən 7,5%-dək, mehmanxana və restoranlarda xidmət göstərilməsi 0,4%-dən 1,0%-ə, maliyyə fəaliyyətinin payı 0,9%-dən 1,9%-dək artıb. Qalan sektorların ÜDM-də payı isə ya dəyişməyib, ya da azalıb.

Cədvəl 25. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi (%)

Göstəricilər	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı, balıqçılıq	16.1	9.2	7.1	6.5	5.6	6.1	5.4
Mədəncixarma sənayesi	27.7	42.2	50.9	53.7	52.7	42.4	46.0
Emal sənayesi	5.3	6.5	5.8	5.0	4.7	5.5	5.4
Tikinti	6.5	9.4	7.7	6.7	7.0	7.2	7.5
Topdan və pərakəndə ticarət, avtomobillərin, məişət məmulatlarının və şəxsi istifadə əşyalarının təmiri	6.3	6.1	5.4	5.0	5.5	6.7	6.6
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	12.0	7.4	6.6	7.3	6.7	8.8	7.9
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və istehlakçılara xidmət göstərilməsi	2.7	1.4	1.8	1.4	1.6	2.1	2.8
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminatın vəzifələri	2.0	3.0	2.6	1.3	1.5	2.2	1.9
Təhsil	4.9	2.5	2.3	2.6	2.8	3.7	3.3
Digər kommunal, sosial və şəxsi xidmətlərin göstərilməsi	4.6	1.3	1.5	1.1	1.6	3.1	1.5
ÜDM-in sahə konsentrasiyası üzrə Herfindal indeksi	0.1381	0.2111	0.2828	0.3090	0.2977	0.2081	0.2370

ÜDM-də sektorlar üzrə dviresifikasiyanı ifadə edəcək göstərici isə sektorlar konsentrasiyasını hesablamaqdır. Bu konsentrasiyanı ifadə edən göstəricilərdən biri də iqtisadçı Orris Herfindalın adı ilə bağlı indeksidir. Bu indeks 0 və 1 arasında dəyişir, ən aşağı göstərici konsentrasiyanın (diversifikasiyanın) ən yaxşı, ən yuxarı göstərici isə konsentrasiyanın (diversifikasiyanın) ən pis vəziyyətini əks etdirir. Herfindal indeksi aşağıdakı formul əsasında hesablanır:

$$H = \sum_{i=1}^N s_i^2$$

Burada s_i konkret götürülmüş sahənin yaratdığı əlavə dəyərin ÜDM-də payını, N isə götürülmüş sahələrin sayını əks etdirir. İndeks 0-1 intervalında dəyişilir. "0" yaxınlıq ixracın maksimum diversifikasiya olduğunu, "1"ə yaxınlıq iqtisadiyyatın şaxələnmədiyini, bir və bir neçə sahədən asılı olduğunu göstərir.

Bu düsturdan istifadə edərək 2000-2010-cu illər üzrə ÜDM-in sektorlar üzrə konsentrasiyasını ifadə edən indeksləri hesablayırıq. Cədvəl 24-dən göründüyü kimi, 2000-ci il üzrə Azərbaycanın ÜDM-də sektorlar üzrə konsentrasiya indeksi 0,1381 olduğu halda, 2005-ci ildən başlayaraq artmağa başlayıb. Hətta bu göstərici 2007-ci ildə 0,309-a çatıb ki, həmin dövrdə ÜDM-in sektorlar üzrə konsentrasiyasının zəif olduğunu göstərir. Onu da qeyd edək ki, 2007-ci ildən sonra ÜDM-in sektorial konsentrasiyası üzrə Herfindal indeksi yenidən azalmağa başlayıb və 2010-cu il üzrə 0,237 təşkil edib. Hətta 2009-cu ildə bu indeks 0,2081-ə enib ki bu da neftin dünya bazarında qiymətinin enməsi ilə bağlı neft sektorunun ÜDM-də payının azaldığı dövrə təsadüf edir. Diqqəti çəkən başqa məqam 2006-2008-ci illərdə ölkədə neft hasilatının sürətlə artması dövründə ÜDM istehsalında konsentrasiya səviyyəsinin yüksəlməsi, neft hasilatı sabitləşdikdən sonra isə dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına investisiyanın artması ilə əlaqədar konsentrasiya səviyyəsinin 0,30-dan 0,21-ə (2009-cu ildə) düşməsidir. 2010-cu ildə Herfindal indeksi yenidən yüksəlib.

Əmək bazarının deversifikasiyası. 2000-2010-cu illərdə Azərbaycanın əmək bazarının strukturunda koordinal dəyişikliklər baş verməyib. Baş verən əsas dəyişikliklər kənd təsərrüfatında məşğulluğun bir az (1,6 faiz bəndi), ticarət sektorunda məşğulluğun ÜDM-də payının 16,9%-dən 12,3%-ə düşməsi, həmçinin tikinti sektorunun ÜDM-dəki payının 4,1%-dən 6%-dək artmasıdır.

Cədvəl 26. 2000-2010-cu illərdə məşğulluğun iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə strukturu (%)

Sektorlar	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	41,0	38,7	38,5	38,3	38,2	38,1	39,4
Mədəncıxarma sənayesi	1,0	1,0	1,1	1,1	1,0	1,0	1,0
Emal sənayesi	4,6	4,9	5,0	5,0	5,0	5,0	4,8
Tikinti	4,1	5,2	5,3	5,3	5,4	5,4	6
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	16,9	15,6	15,8	15,8	15,9	15,9	12,3
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	4,5	4,3	4,3	4,3	4,3	4,3	4,1
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	6,7	6,3	6,3	6,3	6,3	6,3	6,5
Təhsil	8,6	8,5	8,3	8,4	8,4	8,5	8,1
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	4,6	4,7	4,6	4,6	4,6	4,7	3,9
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	0,0	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,4
Əmək bazarının sahə konsentrasiyası üzrə Herfindal indeksi	0,212	0,191	0,190	0,188	0,188	0,187	0,186

Əmək bazarının sektorlar üzrə konsentrasiyasını hesablamaq üçün Herfindal indeksindən istifadə edilib.

$$H = \sum_{i=1}^N s_i^2$$

Göründüyü kimi, Azərbaycanın əmək bazarının sektorlar üzrə paylanması göstəricisi qənaətbəxş sayıla bilər və 2000-2010-cu illərdə cüzi dəyişikliyə uğrayıb. Əgər 2000-ci ildə əmək bazarının sahə konsentrtrasiyası üzrə Herfindal indeksi 0,212 olubsa, 2010-cu ilədək 0,186-dək düşüb.

5.2. İxrac diversifikasiyasını əks etdirən əsas indikatorlar

İxracatın sahə konsentrasiyası. Konkret əmtəələr üzrə ixrac diversifikasiyasının ölçülməsi üçün məhsullar seçilərkən təklif olunan tədqiqat metodologiyasına uyğun olaraq, dörd rəqəmli əmtəə kodları üzrə seçim aparılıb, 10 əmtəə seçilib.

Cədvəl 27. 2000-2011-ci illərdə Azərbaycanın əsas məhsullarının ixracda payı

Məhsullar	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Təzə meyvə	1,3	3,3	1,5	2,1	0,32	0,96	0,53	0,57
Şəkər	0	0	0,5	2,5	0,17	0,69	0,68	0,75
Pambıq lifi	2,1	0,93	0,6	0,52	0,03	0,12	0,02	0,02
Etilen polimerləri, ilkin formada	0	0,37	0,9	0,6	0,17	0,24	0,23	0,27
Qara metallar	0	0,84	0,65	0,9	0,13	0,11	0,35	0,39
Emal olunmamış alüminium	0,53	1,2	1,1	1,5	0,25	0,08	0,012	0,04
Alüminium oksidləri	1,2	2,3	2,4	1	0,11	0,02	0	0
Xam neft	56,4	51	60,4	53,1	92,5	81,7	86,7	86,2
Neft məhsulları	21,8	25,2	23,4	27,5	4,3	10,2	6	5,9
Təbii qaz	0	0	0	0,3	0,15	0,85	1,35	2,2
İxrac konsentrasiyası üzrə Herfindal indeksi	0,366	0,325	0,420	0,359	0,858	0,678	0,756	0,747
Təbii resursların ixracda payı, %-lə	56,4	51,0	60,4	53,4	92,6	82,6	88,1	88,4

Əsas məhsulların ixracda payı müəyyən olunduqdan sonra həmin məlumatlar əsasında Herfindal indeksi hesablanır. Bu indeks ayrıca götürülmüş əmtəələrin və ya sektorların ümumi ixracda payına əsasən ixracın təmərküzləşmə səviyyəsini əks etdirir. Herfindal indeksi aşağıdakı formul əsasında hesablanır:

$$H = \sum_{i=1}^N s_i^2$$

İxracatın əsas məhsulları üzrə konsentrasiya səviyyəsini müəyyən etmək üçün hesablanan Herfindal indeksi 2008-ci ildə ən yüksək həddə olub – 0.858. 2009-cu ildə dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi ixrac olunan neftin dəyərcə bir qədər azalması və uyğun olaraq ixracda xam neftin azalması ilə müşayiət olunub. Lakin 2010 və 2011-ci illərdə yenə ixracda xam neftin payının artmasını və Herfindal indeksinin yüksəldiyini müşahidə edirik.

Cədvəl 26-dan göründüyü kimi, ölkənin ixracında konsentrasiya səviyyəsi çox yüksəkdir: bütün ixracın 2008-ci ildə 92,5%-i, 2011-ci ildə isə 86,2%-i xam neftin payına düşür. 2011-ci ildə Azərbaycandan olan bütün ixracın 94,3%-ini xam neft, təbii qaz və neft məhsulları təşkil edib. Bu isə o deməkdir ki, son illər ölkənin ixracı məhz neft və qaz hasilatı həcmlərinin artması və dünya neft bazarında neft və qazın yüksək qiymətləri hesabına baş verib.

Resursların ixracda payı. Əsas məhsulların ixracda payını əks etdirən cədvəlin (26-cı cədvəl) məlumatlarında diqqəti çəkən məqamlardan biri də ixracda ümumiyyətlə təbii resursların və xammalın payının yüksək olmasıdır. Belə ki, ixracda təbii qazın da payı son illər artmaq üzrədir. Azərbaycanın hasil etdiyi və ixrac etdiyi qazın həcmələri son illər artmaqdadır və növbəti illərdə qaz ixracı həcmələrinin sürətli artması gözləniləndir. Cədvəl 27-dən göründüyü kimi, 2011-ci ildə xam neft və təbii qaz ixracı ölkənin bütün ixracının 88,4%-ni təşkil edib.

Cədvəl 27-də təbii resursların ixracda payı hesablanarkən iki məhsul götürülüb: xam neft və təbii qaz. Təbii qazın payı son üç ildə artmağa başlayıb. Qeyd etmək lazımdır ki, bunlardan əlavə ölkədə, ümumi ixracda payı və həcmələri az olsa da, xammal şəklində ixrac olunan başqa məhsullar da var. Məsələn, pamlıq lifi, yun, emal edilməmiş alüminium və s. Əgər bunlar da nəzərə alınarsa, yaxın illərdə ölkənin ixracının 90%-dən çoxunu xammal və təbii resurslar təşkil etməkdə davam edəcək.

İxracın təkmilliyi ölçüsü (*measure of export sophistication (EXPY)*). Daha yüksək məhsuldarlıq və gəlirlilik səviyyəsinə malik malları ixrac edən ölkələrin iqtisadi artım templəri daha stabil, iqtisadi rifah səviyyəsi isə daha yüksək olur¹⁰⁰. Milli gəliri yüksək olan ölkələrin “ixrac səbəti” daha təkmil hesab edilir və az gəlirli ölkələr həmin struktura nail olmağa can atır. Ölkənin ümumi ixracının zənginliyini (*sophistication*), gəlirliyini və keyfiyyətini ölçmək üçün öncə ixracın strukturunda önəmli yer tutan hər bir məhsulun assosiasiya olduğu gəlir səviyyəsi ölçülür. Bu indikator PRODY adlandırılır və aşağıdakı formulla hesablanır:

Burada:

x_{jk}/X_j – hər bir məhsulun ölkənin ümumi ixracındakı xüsusi çəkisidir;

$\sum_j (x_{jk}/X_j)$ – oxşar məhsulları ixrac edən ölkələrin ümumi ixracatının strukturunda müvafiq məhsulun xüsusi çəkilərinin cəmidir;

Y_j – oxşar məhsulu ixrac edən ölkələrdə adambaşına düşən milli gəlirin (ÜDM) səviyyəsidir.

PRODY bu və ya digər məhsulu ixrac edən ölkələrin həmin məhsulun fərdi və ölkə qrupları üzrə ixracdakı payı da nəzərə alınmaqla hesablanan adambaşına düşən ÜDM məbləğidir. Konkret əmtəni əgər (i) yüksək gəlirli ölkələr ixrac edirsə, (ii) həmin məhsul onu ixrac edən ölkələrin ixracının strukturunda təqribən bərabər paylanıbsa, PRODY məbləği daha da yuxarı olur.

Ümumiyyətlə, bu indikator “müqayisəli üstünlük” əmsalının (*Revealed Comparative Advantage – RCA*) və Herfindal indeksinin (belə ki, ixracın strukturundakı malların gəlirliyini nəzərə almır) daha təkmil forması hesab olunur¹⁰¹. RCA bu və ya digər məhsulun ölkənin ixracındakı payının həmin məhsulun dünya ticarətindəki payına bölünməsi ilə hesablanır və belə hesab olunur ki, RCA-in 1-dən böyük olduğu əmtə və xidmətlər üzrə ölkə müqayisəli üstünlüklərə (müvafiq istehsal səriştəsi, xammal və kapitalla optimal təchizat, yerləşmə və daşınmada üstünlüklər, digər xərclərin azlığı və s.) malikdir¹⁰². Məsələn: 2010-cu ildə xam neftin Azərbaycanın ixracındakı payının 86%, xam neftin dünya ticarətindəki payının isə 7,98% olduğunu nəzərə alsaq, $RCA=86/7.98=10.8$. Bu göstəriciyə əsasən, Azərbaycan xam neft üzrə müqayisəli üstünlüyə malikdir və konkret bu məhsul üzrə rəqabətliliyi yüksəkdir.

¹⁰⁰ Hausmann R., Hwang J. and Rodrik D. “What You Export Matters”. KSG Working Paper Series. 2005

¹⁰¹ César A. Hidalgo. “The Dynamics of Economic Complexity and the Product Space over a 42 year period”. CID Working Paper No.189. December, 2009

¹⁰² J. Boccardo, V. Chandra, Y. Li and I. Osorio. “Why export sophistication matters for growth?”. PRMED, November 6, 2007

Ölkənin ümumi ixracında əsas yer tutan məhsulların hər biri üzrə PRODY ayrılıqda hesablandıqdan sonra müvafiq PRODY-lər həmin məhsulların ixracdakı payına vurularaq aşağıdakı formul üzrə cəmlənir.

$$EXPY_i = \sum_l \left(\frac{x_{il}}{X_i} \right) PRODY_l$$

EXPY göstəricisi yüksək olan ölkələrin ümumi xüsusiyyətləri onların bir qayda olaraq adambaşına yüksək ÜDM göstəricisinə malik olması, insan kapitalının yüksək inkişaf səviyyəsi və işçi qüvvəsinin sayca çox olması, dünya bazarında daha yüksək qiymətə satılan mallar ixrac etməsidir.

Cədvəl 28-də BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransının xarici ticarət üzrə statistika bazasına (*UNCTAD Handbook of Statistics; UN Comtrade*) və Dünya Bankının adambaşına düşən ÜDM göstəricilərinə (*World Bank's World Development Indicators*) əsasən hesablanmış Azərbaycan ixracının PRODY və EXPY dəyərləri, habelə müqayisəli üstünlük əmsali verilib. Bu zaman ölkənin ixrac səbətində 2010-cu ildə ilk 10-u təşkil edən mallar (3-digittə) götürülüb. Daha sonra BMT-nin məlumat bazasında ayrı-ayrı göstərilən bitki və heyvan mənşəli yağlar bir məhsul kimi birləşdirilərək 9 mal üzrə PRODY dəyəri və yekunda ölkə ixracı üzrə ümumi EXPY dəyəri hesablanıb. Hesablama zamanı bəzi mallar üzrə (*xam neft, neft məhsulları, təbii qaz*) 25 əsas ixracatçı seçilib, digər mallar üzrə isə əsas ixracatçıların sayı və onların dünya bazarındakı payı nəzərə alınmaqla 12-20 ölkə üzrə hesablama əməliyyatı aparılıb. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, analoji tədqiqatlar da məhz yuxarıda göstərilən mənbələr əsasında aparılır və UNCTAD statistika sistemi bəzi ixrac məlumatlarını 2009-2010-cu illərin ortalaması göstəricisi şəklində təqdim etdiyindən ayrı-ayrı ölkələrin rəsmi statistik məlumatları ilə bəzi fərqlər qeydə alın bilər.

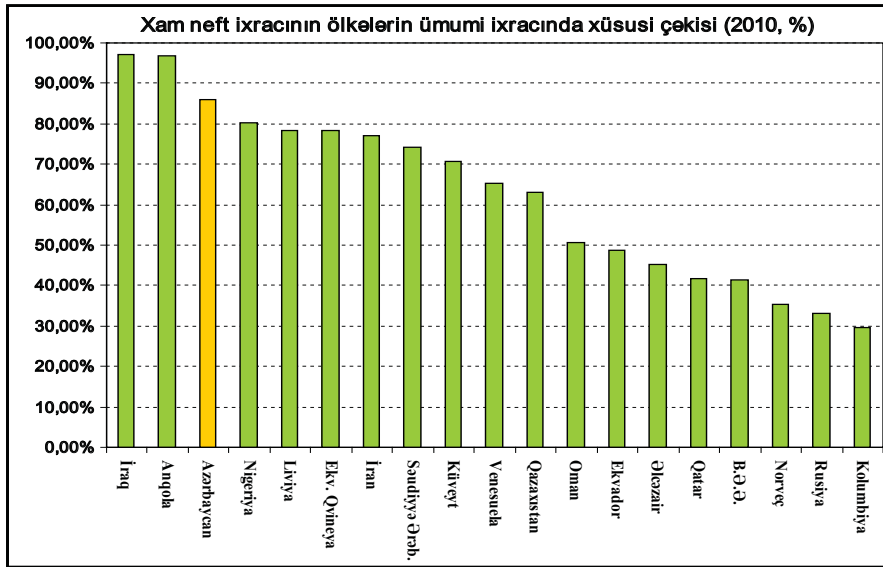
Cədvəl 28. Azərbaycanın "ixrac səbəti"ndəki əsas məhsulların və ümumi ixracın gəlirlilik səviyyəsi (2010)

Məhsulun adı	Məhsulun kodu (SITC Revision 3)	PRODY (nominal USD)	Müqayisəli üstünlük əmsali (RCA ≥ 1)	Məhsulun dünya ixracında payı (%)
Xam neft	333	14197	10.8	7.98
Benzin və digər neft məhsulları	334	22382	1.28	4.31
Təbii qaz	343	18091	0.6	1.51
Şəkər	061	5322	1.92	0.26
Meyvələr (təzə və quru)	057	10825	1.33	0.45
Bitki və heyvan yağları	421, 422, 431	3771	0.77	0.52
Etilen polimerləri	571	24158	0.47	0.43
Gəmi və qayıq hissələri	793	20853	0.86	1.05
Alüminium	684	23497	0.28	0.72
				İxracın əhatə olunma əmsali (%-lə): 95,3 EXPY: \$ 13.993

Statistik mənbə: BMT Ticarət və İnkişaf Konfransı (UNCTAD) və Dünya Bankı İnkişaf İndikatorları (WBWDI)

PRODY dəyəri 10.000\$-dan az olan mallar nisbətən aşağı gəlirli, 10.000-20.000\$ arası olan mallar orta gəlirli, 20.000\$-dan yuxarı olan mallar isə yüksək gəlirli hesab olunur. Eyni zamanda, PRODY dəyəri 40.000\$-dan yuxarı olan çox yüksək gəlirli mallarda var. Məsələn, mirvari və digər çox qiymətli daşlar bu qəbildəndir. Bu sadalananları nəzərə alaraq demək olar ki, yuxarıdakı cədvəldən də görüldüyü kimi, Azərbaycanın “ixrac səbəti”ndə həm aşağı gəlirli, həm orta gəlirli, həm də nisbətən yüksək gəlirli məhsullar var. Ancaq əsas problem ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın “ixrac səbəti”ndə başlıca yer tutan məhsullar əsas etibarilə elm və innovasiyatutumlu olmayan xammal və yarımfabrikatlardır.

Diqram 25. 2010-cu il üzrə xam neft ixracının ölkələrin ümumi ixracında xüsusi çəkisi (%-lə)

Mənbə: UNCTAD Handbook of Statistics 2011

Azərbaycan ixracının strukturunda xüsusi çəkisinə görə birinci yer tutan xam neft (*Crude petroleum & bituminous oil*) məhsulunun Standart Beynəlxalq Ticarət Təsnifatı (*Standard International Trade Classification*) və ya “SITC Revision 3” sisteminin üçrəqəmli (3 digit) təsnifatı üzrə əmtəə kodu 333-dür. 2010-cu ildə dünyada 63 ölkənin (*bu tədqiqat çərçivəsində aparılan PRODY hesablamasında dünya üzrə cəmi xam neft ixracında payı 0,7%-dən yuxarı olan 25 ixracatçı ölkə seçilmişdir*) ixracatında xam neft ilk onluğa daxil ola bilib ki, onlardan da 32-nin ixracatında xüsusi çəkisinə görə birinci yeri tutub. İxracın strukturunda xam neftin xüsusi çəkisinin 85%-dən çox olduğu cəmi üç ölkə olub ki, bunlar da İraq, Anqola və Azərbaycandır. İxracatında xam neftin xüsusi çəkisi birinci olan ölkələr arasında Sudan, Konqo, Yəmən, Qabon kimi yoxsul ölkələrlə yanaşı, Kanada, Norveç və Küveyt kimi zəngin ölkələr də var¹⁰³. Məhz buna görə də xam neft məhsulunun bir xammal olmasına baxmayaraq, PRODY dəyəri aşağı deyil (14.197\$). Ölkənin ixracının təkmillik və ümumi gəlirlilik göstəricisi olan EXPY isə 13.993\$-a bərabərdir. Bu səviyyə EXPY dəyəri 5.000-10.000\$ intervalında dəyişən Afrika ölkələrinə nisbətən yüksək olsa da, EXPY dəyəri 18.000-20.000\$-dan yüksək olan Avropa və Uzaq Şərqlə ölkələrinə nisbətən bir qədər aşağıdır¹⁰⁴.

Yüksək texnologiya ixracının ümumi ixracatda payı (*high tech exports as a share of total export*) və son məhsul formasına salınan sənaye malları ixracının ümumi ixracatda payı (*exports of manufactured goods*)

¹⁰³ <http://www.unctad.org> (Handbook of Statistic for 2011)

¹⁰⁴ Asier Minondo. “Exports’ quality-adjusted productivity and economic growth”. Department of Economics. Universidad de Deusto – ESTE. 2008

in total exports). Yüksək texnologiyalar üçün daha geniş istifadə olunan definisiya Amerika Milli Elm Fonduna (*National Science Foundation*) məxsusdur. Həmin definisiyaya əsasən, “əgər bu və ya digər texnoloji məhsulun istehsalı ilə məşğul olan sənaye sektorunda “araşdırma və texniki işləmələr”lə (R&D) məşğul olan işçilərin ümumi işçilərin sayına nisbəti bütün digər iqtisadi sektorlar üzrə müvafiq göstəricininin ədədi ortasından (average) böyük olarsa, həmin məhsul yüksək texnologiyalara (high-tech) aid edilir¹⁰⁵”.

Cədvəl 29. Yüksək texnologiyanın ixracatda və sənayedə, sənaye məhsulunun ixracatda payı (%-lə)

Yüksək texnologiya ixracının ümumi ixracatda payı (%-lə)														
1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
0.29	0.44	1	0.57	0.29	0.39	0.37	0.26	0.18	0.06	0.06	0.07	0.02	0.03	-
Yüksək texnologiya ixracının sənaye ixracında payı (%-lə)														
1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
2.2	4.4	13.7	8.5	4.6	8.8	7.9	5.15	2.2	1.1	1.7	3.4	0.92	0.98	1.1
Son məhsul formasına salınan sənaye malları ixracının ümumi ixracatda payı (%-lə)														
1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
20	14.2	13	9.9	7.7	4.4	5.9	6.5	10.5	13.3	8.1	7.5	1.5	3	2.5

Mənbə: Dünya Bankının məlumat bazası

OECD və Avropa Birliyinin yanaşmasına görə isə, R&D xərcləri yüksək texnologiyalara aid edilən məhsullarda və sektorlarda bir qayda olaraq maya dəyərinin orta hesabla 10%-ni təşkil etməlidir¹⁰⁶. Cədvəl 29-da Azərbaycanın yüksək texnologiya ixracının ümumi ixracatda və sənaye ixracında payı, həmçinin son məhsul formasına salınan sənaye malları ixracının ümumi ixracatda payı öz əksini tapıb. Yüksək texnologiya ixracının ümumi ixracatda payı 1996-2010-cu illərdə ən yüksək göstəricisinə 1998-ci ildə çatıb (1%), 2009-cu ildə isə bu göstərici 0,03%-ə qədər azalıb. Yüksək texnologiya ixracının sənaye ixracında payı da 1998-ci ildəki 13,7% səviyyəsindən 2010-cu ildə 1,1%-ə düşüb. Son məhsul formasına salınan sənaye malları ixracının ümumi ixracatda payı 1997-ci ildəki 14,2% qarşılığında 2010-cu ildə 2,5% olub. Beləliklə, göründüyü kimi, hər 3 indikator üzrə son 15 ilin trendi azalandır. Ancaq bu azalan trendin mühüm səbəblərindən biri ümumi ixrac dövriyyəsinin bu dövrdə kəskin artmasıdır.

¹⁰⁵ <http://www.gccc.com/pdf/tech/defining.pdf>

¹⁰⁶ <http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/fulltext/5lgsjhvj7nkj.pdf?expires=1332748854&id=id&accname=guest&checksum=2180F1665A56B43EF556F757E827EE9D>

QANUN NƏŞRLƏR EVİ

Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., II Alatava 9.

Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212 42 37

e-mail: info@qanun.az

www.qanun.az